

Πίνακας Περιεχομένων

Εισαγωγή

Σελίδα 2

Ενότητα Α_ Θεωρητικό πλαίσιο

Σελίδα 5

1. Έννοιες σχετικές με τη Βιομηχανική Κληρονομιά

- 1.1. Βιομηχανική Κληρονομιά, Αρχαιολογία_ Θεσμοθέτηση και σημασία
- 1.2. Βιομηχανικά μνημεία

2. Συνέπειες Βιομηχανικής Επανάστασης στη διάρθρωση του Αστικού Χώρου

Σελίδα 9

- 2.1. Το φαινόμενο της Αστικοποίησης
- 2.2. Μηχανισμοί Αστικοποίησης

3. Σημασία Διατήρησης και Ανάδειξης των Βιομηχανικών Μνημείων

- 3.1. Ιδιαιτερότητες βιομηχανικών χώρων
- 3.2. Το φαινόμενο των αστικών αναπλάσεων και της επανάχρησης
- 3.3. Η επιλογή των προς ένταξη νέων χρήσεων

Σελίδα 13

Ενότητα Β_ Βιομηχανική εξέλιξη στον ελλαδικό χώρο

Σελίδα 18

1. Εκβιομηχάνιση

- 1.1. Εισαγωγικό σημείωμα
- 1.2. Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα_19^{ος} αιώνας
- 1.3. Η ελληνική βιομηχανία στα 1900_ Μια βιομηχανία πρόωρα γερασμένη
- 1.4. Η Τρίτη περίοδος της ελληνικής βιομηχανίας
- 1.5. Η Εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των βιομηχανικών κτιρίων στην Ελλάδα

2. Αποβιομηχάνιση

- 2.1. Εισαγωγικό Σημείωμα
- 2.2. Η περιπτωση της Ελλάδας

Σελίδα 36

2.3. Επιπτώσεις αποβιομηχάνισης_Εγκαταλελειμμένες εκτάσεις, Brownfield

Ενότητα Γ_ Τα Δωδεκάνησα στα χρόνια της Ιταλικής διοίκησης

Σελίδα 42

1. Το Φαινόμενο της «Ιταλοποίησης»

- 1.1 Η πρώτη περίοδος της προσωρινής κατοχής
- 1.2. Η δεύτερη περίοδος, περίοδος της νομιμοφανούς βίας του Μάριο Λάγκο
- 1.3. Πολιτική Ντε Βέκκι

2. Η πόλη της Ρόδου

Σελίδα 53

- 2.1. Δημιουργία και μετασηματισμοί της πόλης μέχρι την Οθωμανική περίοδο
- 2.2. Από την οθωμανική κυριαρχία μέχρι σήμερα
- 2.3. Σημερινή εικόνα της πόλης

3. Η Βιομηχανική εξέλιξη_ Περιοχή «Κόβα» στη Ρόδο

Σελίδα 63

- 3.1. Συνοικίες Μαρασιών
- 3.2. Βιομηχανικές εγκαταστάσεις
- 3.3. Αλευροβιομηχανία S.A.M.I.C.A_ Αρχιτεκτονική Μύλοι «Γεωργή- Νικολετόπουλου»_ Καβάλα Κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας «Ευαγγελίστρια»_ Καλαμάτα Σύγκριση μύλων_ Ερμηνεία
- 3.4. Σημερινή κατάσταση

Συμπεράσματα

Σελίδα 95

Προσέγγιση θέματος- Υπόθεση εργασίας

Υπόθεση της παρούσας εργασίας είναι ο εντοπισμός των αποτυπωμάτων της ανθρώπινης δραστηριότητας στον αστικό καμβά από την έναρξη μιας πιο συστηματοποιημένης παραγωγής στο ελλαδικό χώρο τον 19ο αιώνα μέχρι την ανάπτυξη της βιομηχανίας και την μετέπειτα αποβιομηχάνιση. Η προσέγγιση αυτή γίνεται μέσα από την κριτική αντιμετώπιση των χωρικών επιπτώσεων της παραγωγικής δραστηριότητας και της παρακμής της. Στα πλαίσια αυτού εντοπίζονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των βιομηχανικών χώρων, μορφολογικά και ιστορικά που κάνουν επιτακτική την ανάγκη διατήρησης και αποκατάστασης όσων έχουν απομείνει αλλά και τα ρεύματα που επηρέασαν την βιομηχανική αρχιτεκτονική, τοπικά και παγκόσμια γνωστά. Ως μελέτη περίπτωσης επιλέγεται η νοτιανατολική ακτή του νησιού της Ρόδου, γνωστή και ως Κόβα που αναπτύχθηκε ως βιομηχανική ζώνη κατά τα χρόνια της ιταλικής κατοχής.

Σε πρώτη φάση, προκειμένου να εισάγουμε ένα **γενικό πλαίσιο** γύρω από το ζήτημα της βιομηχανικής ανάπτυξης, αναλύονται και σχολιάζονται οικουμενικοί όροι και φαινόμενα, που συνδέονται άμεσα με την εκβιομηχάνιση και αποβιομηχάνιση και το πώς αντιμετωπίζονται σε παγκόσμια κλίμακα. Συμπληρωματικά, εντοπίζονται τα ιδιαίτερα στοιχεία των βιομηχανικών χώρων, από τα οποία προκύπτει η δυνατότητα επανένταξής τους στην καθημερινότητα της πόλης, με την φιλοξενία νέων χρήσεων που μπορούν να προσελκύσουν και πάλι την ανθρώπινη δραστηριότητα

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας στον ελλαδικό χώρο έχει ως αφετηρία την ίδρυση του ελληνικού κράτους το 1838 και μελετάται ως το πιο οικείο παράδειγμα ευρωπαϊκής χώρας που βίωσε την εξέλιξη αυτή, σε συνάρτηση με τις μεταβολές στη διάρθρωση του αστικού χώρου. Η **Ελλάδα**, τις

περίόδους της πρωταρχικής συσσώρευσης και της Βιομηχανικής Επανάστασης που έλαβε χώρα στην Ευρώπη, βρισκόταν υπό την οθωμανική κυριαρχία. Παρακολουθούσε, όμως, τις οικονομικές εξελίξεις, συμμετείχε, έως κάποιο μικρό βαθμό, σε αυτές και ενσωματώθηκε στην καπιταλιστική οικονομία με τους όρους που επέβαλαν οι ιστορικές, κοινωνικοπολιτικές και γεωγραφικές συνθήκες.

Το παράδειγμα της εκβιομηχάνισης και αποβιομηχάνισης στην Ελλάδα μελετάται ως προς τις **χωρικές επιπτώσεις** που έφερε η συστηματοποιημένη παραγωγή και αργότερα η παρακμή της. Η **επιλογή** του έγινε ως το πιο οικείο παράδειγμα σε εμάς, βλέποντας τα αποτελέσματα της εκβιομηχάνισης και της αποβιομηχάνισης στην καθημερινότητα μας, που θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τη λειτουργία συγκεκριμένων μηχανισμών. Την ίδια στιγμή, η μελέτη του συντελεί στο να κατανοήσουμε τη λογική ακολουθία που φέρουν συγκεκριμένες επιλογές, επενδύσεις και κοινωνικές μεταβολές και έχουν σχεδόν κοινή αντιμετώπιση όπου κι αν συμβαίνουν στα πλαίσια της παγκοσμιοποιημένης αγοράς. Τέλος, μέσα από αυτό εντοπίζεται η κοινή αρχιτεκτονική και πολεοδομική αντιμετώπιση αντιστοιχών προβλημάτων που δημιουργεί η ανάπτυξη και παρακμή της βιομηχανίας.

Ως περιοχή περαιτέρω μελέτης επιλέγεται το νησί της Ρόδου και, πιο συγκεκριμένα, η πρώην βιομηχανική ζώνη της πόλης, στην περιοχή του **«Κόβα»**. Στο νησί της Ρόδου, ο βιομηχανικός τομέας αναπτύχθηκε από τα πρώτα, κίολας, χρόνια της ιταλικής διοίκησης καθώς τα Δωδεκάνησα αποτελούσαν, τη εποχή εκείνη, αποικία της.

Η περίπτωση των Δωδεκανήσων και ειδικότερα της Ρόδου αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς καθυστέρησε να ενσωματωθεί στο ελληνικό κράτος και γνώρισε βιομηχανική ανάπτυξη, όντας αποικία των Ιταλών. Για τον λόγο αυτό, η ανάπτυξή της βιομηχανίας της, δεν μπορεί εύκολα να συσχετιστεί με την αντίστοιχη που πραγματοποιήθηκε στον ελλαδικό χώρο. Στόχο μας αποτέλεσε, η αντιπαραβολή των δύο, αλλά και ο εντοπισμός ορισμένων κοινών στοιχείων, τα οποία εστιάζονται κυρίως στην αρχιτεκτονική και πολεοδομική αντιμετώπιση αντίστοιχων προβλημάτων. Η παράδοση του νησιού, εντοπίζεται στον χώρο, μέσω επάλληλων ιχνών διαφορετικών πολιτισμών, που αναπτύχθηκαν ανά τους αιώνες, γεγονός που του αποδίδει έναν πολύ ξεχωριστό χαρακτήρα. Επιπλέον, αποτελούσε πάντοτε ένα από τα σημαντικότερα τουριστικά θέρετρα της Μεσογείου, και εξακολουθεί ακόμα και σήμερα, σε μια τόσο κρίσιμη περίοδο για τη χώρα, να προσελκύει μεγάλο αριθμό επισκεπτών ετησίως. Με αυτόν τον τρόπο, η πολιτισμική ανάπτυξη και η χωρική αναβάθμιση του τόπου καθίστώνται ζωτικά αναγκαίες.

Σε επόμενο επίπεδο, μελετώνται και σχολιάζονται οι **βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Δωδεκανήσου**, οι περισσότερες και οι σημαντικότερες από τις οποίες, βρίσκονται στη Ρόδο. Μέσα από τη μελέτη των μορφολογικών και ιστορικών στοιχείων των βιομηχανιών αυτών, εντοπίζονται και σχολιάζονται, ταυτόχρονα, τα χαρακτηριστικά της αποικιοκρατικής αρχιτεκτονικής των Ιταλών κατακτητών ανά τις αντίστοιχες περιόδους. Τα κτίρια αυτά

αποτελούν, σήμερα, αλλά και ανέκαθεν, τοπόσημα της περιοχής τους, ενώ αντιπροσωπεύουν τις αξίες και τον τρόπο ζωής μιας άλλης εποχής.

Γόνιμη είναι, σε αυτά τα πλαίσια, η παράλληλη σύγκριση ορισμένων κτηρίων, με παρόμοιες κατασκευές της αντίστοιχης περιόδου, που βρίσκονται, είτε στην απελευθερωμένη Ελλάδα, είτε σε άλλες περιοχές της δωδεκανησιακής αποικίας. Μέσα από την αντιπαραβολή αυτήν, εντοπίζονται κοινά στοιχεία μεταξύ ελληνικής και ιταλικής βιομηχανικής δραστηριότητας, τα οποία σχετίζονται με την, σχεδόν ταυτόχρονη, επικράτηση του Μοντέρνου κινήματος στα αρχιτεκτονικά ρεύματα της εποχής.

Το παραλιακό μέτωπο της πρώην βιομηχανικής ζώνης «Κόβα»

Μεθοδολογία

Η εργασία διακρίνεται σε **τρεις** ενότητες ως εξής:

Στην **πρώτη** ενότητα αναλύεται το θεωρητικό πλαίσιο που αφορά έννοιες σχετικές με τη βιομηχανική κληρονομιά, βιομηχανική αρχαιολογία, βιομηχανικό μνημείο. Ταυτόχρονα, ορίζεται η σχέση του φαινόμενο της αστικοποίησης με αυτό της εκβιομηχάνισης και τονίζεται η σημασία της διατήρησης και ανάδειξης των βιομηχανικών μνημείων.

Η **δεύτερη** ενότητα πραγματεύεται τα γεγονότα που οδήγησαν στην εκβιομηχάνιση και αποβιομηχάνιση της Ελλάδας και τις επιπτώσεις των φαινομένων αυτών, τόσο στο χώρο, όσο και στη διαμόρφωση της νοοτροπίας και της κουλτούρας του κατοίκου του χώρου.

Η **τρίτη** ενότητα αφορά το παραδείγματος της πόλης της Ρόδου. Αναφέρεται στην περίοδο κυριαρχίας της ιταλικής διοίκησης στα Δωδεκάνησα, δηλαδή το διάστημα 1923-46, μελετώντας το φαινόμενο της «Ιταλοποίησης» του νησιού. Σε αυτό το πλαίσιο, μελετάται η εξέλιξη της δομής της πόλης της Ρόδου διαχρονικά, με έμφαση στο διάστημα από την Οθωμανική περίοδο έως και σήμερα ενώ γίνεται μεγαλύτερη εμβάθυνση στην περιοχή «Κόβα» με τις συνοικίες των «μαρασιών» και τις βιομηχανικές της εγκαταστάσεις. Έπειτα, πραγματοποιείται μια, πιο αναλυτική, καταγραφή των στοιχείων του αλευροβιομηχανίας SAMICA, ενώ αντιπαραβάλεται με άλλα αντίστοιχα παραδείγματα της απελευθερωμένης Ελλάδας και εντοπίζονται τα κοινά τους στοιχεία. Τέλος, περιγράφεται και σχολιάζεται η σημερινή εικόνα της πρώην βιομηχανικής ζώνης της πόλης.

Το θέμα επεξεργάστηκε πηγές που αφορούσαν: **Βιβλιογραφία** που αναφέρεται τόσο στις τελευταίες σελίδες, όσο και ως παραπομπή σε κάθε σελίδα, όπου χρησιμοποιείται με τη μορφή αναφορών.

Στη βιβλιογραφία περιλαμβάνονται: Βιβλία, άρθρα, εισηγήσεις, ερευνητικά προγράμματα και νομοθετικές ρυθμίσεις, πηγές που βρέθηκαν μέσω διαδικτύου και δεδομένα που προέκυψαν έπειτα από επιτόπια προσωπική καταγραφή.

TICCIH

GREEK SECTION

θεωρητικό πλαίσιο

ΕΝΟΤΗΤΑ

A

Βιομηχανική κληρονομιά

Αστικοποίηση

Επανάχρηση

ΕΝΝΟΙΕΣ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

1.1. Βιομηχανική Κληρονομία, Αρχαιολογία_ Θεσμοθέτηση και σημασία

1.2. Βιομηχανικά μνημεία

1.1. Η τάση καταγραφής και διάσωσης του τεχνικού πολιτισμού εμφανίστηκε στην Ευρώπη από τις αρχές του 19ου αιώνα. Αρχικά στη Γαλλία με τον ερευνητικό τομέα «Conseatoire Nationale des Arts et Metiers» και αργότερα στη Γερμανία επιχειρείται η ένταξη των μνημείων «τεχνικής και πολιτιστικής εξέλιξης» δίπλα στα μνημεία εθνικής σημασίας. Ακόμα στην Κεντρική Ευρώπη γίνεται αναφορά στην «αρχαιολογία των ορυχείων», και μέσα από αυτή στην ιστορία της τεχνολογίας. «Στην Ελλάδα, κατά τον 19ο αιώνα, ο μεταλλειολόγος Ανδρέας Κορδέλλας ερευνούσε τα αρχαία μεταλλεία και έγραφε τις παρατηρήσεις του στο βιβλίο του, "Le Laurium" του 1869, ο αρχιτέκτονας Ερνέστος Τσίλλερ μελετούσε τα ερειπωμένα αρχαία υδραγωγεία της Αθήνας και ο πολιτικός μηχανικός Ηλίας Αγγελόπουλος δημοσίευε κείμενα για τον αρχαίο λιμένα του Πειραιά. Οι πιο πάνω τρεις επιστήμονες μπορούν να θεωρηθούν πρόδρομοι, της αρχαιολογίας του τεχνικού πολιτισμού ή της βιομηχανικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα.».

Η σημασία της διατήρησης και της προστασίας των βιομηχανικών μνημείων κατοχυρώθηκε επίσημα στην Ευρώπη, τον Μάιο του 1973, με την ίδρυση του TICCIH, "The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage",

¹ Ν. Μπελαβίλας, «Βιομηχανική αρχαιολογία, η διεθνής και ελληνική εμπειρία», Ημερίδα «Ιστορική Μνήμη της Χαλκίδας», ΤΕΕ Ευβοίας,

ειδικού συμβούλου του ICOMOS σε θέματα βιομηχανικής κληρονομιάς. Στον ελλαδικό χώρο οι πρώτες ενέργειες για τη διάσωση των βιομηχανικών κτιρίων πραγματοποιούνται μετά το έτος 1985, ενώ το 1992 ιδρύεται το ελληνικό τμήμα του TICCIH. Τον Ιούλιο του 2003, συντάσσεται η **Χάρτα του Nizhny Tagil για τη Βιομηχανική Κληρονομιά** στη Διάσκεψη του TICCIH, στη Ρωσία. Η Χάρτα αυτή αποτέλεσε σταθμό για τη κατοχύρωση της αξίας των βιομηχανικών καταλοίπων στον Ευρωπαϊκό χώρο. Ορίζει και περιγράφει το αντικείμενο προστασίας δίνοντας, παράλληλα, κατευθυντήριες οδηγίες για τον τρόπο προσέγγισης, καταγραφής και διαχείρισης του ιδιαίτερου αυτού τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Μεγάλης σημασίας είναι, ακόμα, **οι Αρχές του Δουβλίνου για τη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς** που συντάχθηκαν από το ICOMOS και το TICCIH μαζί, οκτώ χρόνια μετά τη πρώτη χάρτα του 2003. Στο προοίμιο του κειμένου τονίζεται η σημασία του ιδιαίτερου αυτού τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς για τη ανθρώπινη ιστορία, αλλά και η δυνατότητα συμβολής του στην αειφόρο ανάπτυξη, καθώς αγγίζει πτυχές της ανάπτυξης, όπως είναι η κοινωνική, αλλά και οι φυσικές και περιβαλλοντικές. Στη συνέχεια αναφέρεται στη βαθιά σύνδεση μεταξύ πολιτιστικού και φυσικού περιβάλλοντος, η οποία εκφράζεται από τη βιομηχανική δραστηριότητα, όπως και στη έντονη διαφοροποίηση των εγκαταστάσεών της, ανάλογα με το προορισμό, τον σχεδιασμό και τη φθορά του χρόνου. Επισημαίνονται οι διαδικασίες τεκμηρίωσης και κατανόησης των δομών, των χώρων και των τοπίων της βιομηχανίας και διαπιστώνεται ότι η διεπιστημονική προσέγγιση του θέματος είναι απαραίτητη για την αποτελεσματική προστασία των μνημείων.²

«Η **βιομηχανική κληρονομιά** είναι τα κατάλοιπα του βιομηχανικού πολιτισμού που έχουν ιστορική, τεχνολογική,

κοινωνική, αρχιτεκτονική ή επιστημονική αξία. Αυτά τα κατάλοιπα αποτελούνται από κτίρια και μηχανήματα, εργαστήρια, μύλους και εργοστάσια, μεταλλεία, χώρους μεταποίησης και διύλισης, χώρους φύλαξης και αποθήκευσης, τόπους όπου παράγεται, μεταφέρεται και χρησιμοποιείται ενέργεια, μεταφορές με όλη την υποδομή τους, καθώς και χώρους που χρησιμοποιούνταν για κοινωνικές δραστηριότητες σχετικές με τη βιομηχανία, όπως η στέγαση, η θρησκευτική λατρεία και εκπαίδευση.»

(Ορισμός βιομηχανικής κληρονομιάς στη Χάρτα.)

Η **Βιομηχανική Αρχαιολογία** ως όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1950 στην Αγγλία από τον Donald Dudley και αναφέρεται στη διεπιστημονική μέθοδο μελέτης όλων αυτών των στοιχείων που δημιουργήθηκαν για ή από τη βιομηχανική διεργασία. Πρόκειται για την επιστήμη που ασχολείται με ότι απέμεινε από την ανθρώπινη εργασία με στόχο τη διάσωση, διαφύλαξη, καταγραφή, αξιολόγηση και επανάχρηση μνημείων καθώς και την ίδρυση μουσείων τεχνολογικού πολιτισμού. Μέσω του κλάδου αυτού αναπτύχθηκε η τάση αξιοποίησης των βιομηχανικών μνημείων ως τουριστικό προϊόν, βάση του πνεύματος που προάγει η διεθνής Χάρτα της Βενετίας για την αξιοποίηση των μνημείων, προς όφελος του σήμερα και του αύριο.

Η βιομηχανική αρχαιολογία και η προστασία των μνημείων της έχει ενταχθεί σήμερα, ως επιστημονικό αντικείμενο, στα μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών μεγάλων ΑΕΙ όπως το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Μπορούμε να πούμε ότι, σε σχέση με τη συνείδηση που υπήρχε πριν από κάποια χρόνια στην Ελλάδα επί του θέματος της προστασίας και ανάδειξης των βιομηχανικών καταλοίπων, έχει πλέον αποκατασταθεί η θέση τους ως αναπόσπαστα κομμάτια της πολιτισμικής κληρονομιάς.³

³ Ν. Μπελαβίλας, «Βιομηχανική αρχαιολογία, η διεθνής και ελληνική εμπειρία», Ημερίδα «Ιστορική Μνήμη της Χαλκίδας», ΤΕΕ Ευβοίας, 2010

² TICCIH Principles for the conservation of industrial heritage sites, structures, areas and landscapes, Dublin, 2011

1.2. Βιομηχανικά μνημεία

«Διατηρώντας τα βιομηχανικά απομεινάρια εντείνεται η φορτισμένη τοπική ταυτότητα ενός τόπου»,
Β. Γκανιάτσας, 2007

Η έννοια του μνημείου έχει υπερβεί, σήμερα, τα όρια της αρχικής του σημασίας και **έχει αποκτήσει μια νέα διάσταση**. «Μνημείο μπορεί να είναι το καθετί που μπορεί να μεταδώσει μια πληροφορία από το παρελθόν μας»⁴. Σε αυτά τα πλαίσια βιομηχανικό μνημείο δεν αποτελεί μόνο ένα κτίριο, αλλά και το περιβάλλον του, ο εξοπλισμός, οι βοηθητικοί του χώροι αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο και, ως τέτοιο, πρέπει να αντιμετωπίζονται. Όλα αυτά είναι κατάλοιπα της καθημερινής ζωής του μέσου ανθρώπου του προηγούμενου αιώνα και επομένως έχουν και μεγάλη κοινωνική αξία, προσφέροντας μια **αίσθηση τοπικής ταυτότητας**. Άλλωστε οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της εικόνας της σύγχρονης πόλης, τοπόσημα της κάθε περιοχής και δικαιολογημένα χαρακτηρίζονται και αντιμετωπίζονται, πλέον, ως μνημεία.

«Μεγάλα έργα της εκβιομηχάνισης της Ευρώπης και των ΗΠΑ, όπως εγκαταστάσεις ορυχείων, μεταλλουργίες και ατμόμυλοι, σιδηροδρομικοί σταθμοί και ενεργειακοί σταθμοί, αλλά και εργατικοί οικισμοί ή λιμενικές εγκαταστάσεις, ανακηρύσσονται βιομηχανικά μνημεία. Πλέον διάσημα εξ' αυτών είναι τα ευρωπαϊκά μνημεία του Ironbridge, του Le Creusot, της Ρουρ και της Καταλωνίας (...) Πολλά μνημεία της βιομηχανικής αρχαιολογίας σε όλο τον κόσμο είναι ενταγμένα στον διεθνή κατάλογο της UNESCO ως εξέχουσες αξίες του πολιτισμού, ενώ εκατοντάδες τεχνικά ή βιομηχανικά μουσεία και οικοπάρκα λειτουργούν στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, της Βόρειας και Νότιας Αμερικής, στην Ιαπωνία και πρόσφατα στην Ινδία και

την Κίνα.»⁵

Όπως πολύ σωστά αναφέρει ο Δ. Ζήβας «κάθε μνημείο 'κατ' εξοχήν' αποτελεί τον αστικό καμβά πάνω στον οποίο έχει υφανθεί η ιστορική εξέλιξη της πόλης μας». Έχει **διδασκτικό χαρακτήρα**, καθώς αποτελεί ιστορικό τεκμήριο, χαρακτηρίζει την περιοχή στην οποία εντάσσεται και, σε συνδυασμό με τον σωζόμενο κάθε φορά πολεοδομικό ιστό, **εξηγεί την ίδια τη μορφή και τη δομή της πόλης**. Εξίσου σημαντική, βέβαια, για την κατανόηση των πολιτιστικών καταλοίπων, είναι η μελέτη της χρηστικής λειτουργίας για την οποία διαμορφώθηκαν.

Ironbridge

Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος www.early-birthplaces.eu

⁴Δ. Ζήβας, «Τα μνημεία και η πόλη», Αθήνα, 1991, σ. 27

⁵Ν. Μπελαβίλας, «Βιομηχανική Αρχαιολογία, η διεθνής και ελληνική εμπειρία», Ημερίδα «Ιστορική Μνήμη της Χαλκίδας», ΤΕΕ Ευβοίας, 2010

ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

- 2.1 Το φαινόμενο της Αστικοποίησης
- 2.2 Μηχανισμοί Αστικοποίησης
- 2.3 Η Εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των βιομηχανικών κτιρίων στην Ελλάδα

2.1. Η ιστορική τομή της Βιομηχανικής επανάστασης, που περιλαμβάνει την επανάσταση της τεχνολογίας αλλά και μια επανάσταση στον τρόπο προσέγγισης της γνώσης, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη αντιμετώπιση ζητημάτων διάρθρωσης του χώρου.

«Έχειδειχθεί ότι από τον 6ο αιώνα ως το 1800- επί δώδεκα αιώνες- ο πληθυσμός της Ευρώπης δεν ξεπερνούσε ποτέ τα 180 εκατομμύρια κατοίκων. Λοιπόν, από το 1800 έως το 1914 αυτός ο πληθυσμός ανήλθε από 180 σε 460 εκατομμύρια (...) Σε τρεις γενιές, έρχονται στο προσκήνιο οιμάζες. Το πλήθος διαδέχεται τις ομάδες. Έχοντας τριπλασιαστεί σε όγκο, οι πληθυσμοί των τοπικών ομάδων, που ήταν διασκορπισμένες στις διάφορες περιοχές, αντί να αυτοοργανωθούν ή να ριζώσουν σε νέες μεμονωμένες ομάδες με ανθρώπινη κλίμακα, συγκεντρώνονται σε τερατώδη οικιστικά συγκροτήματα στην υπηρεσία της βιομηχανίας. Είναι το φαινόμενο που ονομάστηκε αστικοποίηση (urbansation) ή το φαινόμενο του 'πλήρους'»⁶

⁶Gaston Bardet, L'urbanisme, P.U.F. "que sais-je?" Paris 1967 (πρώτη έκδοση, 1945)σ. 5-7

Την ίδια περίοδο το Παρίσι είδε τον πληθυσμό του να αυξάνεται από 500.000 σε σχεδόν 3 εκατομμύρια, το Βερολίνο από λιγότερο από 200.000 σε περισσότερο από 2 εκατομμύρια, η Βιέννη από περίπου 250.000 σε πάνω από 2 εκατομμύρια και, τέλος, η Νέα Υόρκη από 60.000 σε σχεδόν 5 εκατομμύρια.»⁷

Με αντίστοιχο τρόπο και στη Δύση, ο 19^{ος} αιώνας γίνεται ο **αιώνας του συλλογικού**, γεγονός που έρχεται **σε αντίθεση με το ατομικιστικό φιλελευθερισμό του 18^{ου} αιώνα**. Οι παράγοντες που συντελούν στην εμφάνιση του φαινομένου, όπως είναι η τεχνολογική επανάσταση και η ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού, είναι **παγκόσμιοι**. Παρόλα αυτά, η αστικοποίηση πραγματοποιείται σε διάφορες χώρες και κοινωνίες, ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες και διεθνείς σχέσεις, οι οποίες εξαρτώνται, κάθε φορά, από την πολιτική και οικονομική τους κατάσταση. Η έννοια της «αστικοποίησης» αφορά φαινόμενα που εμφανίζονται τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα, σε κοινωνίες και οικονομίες πολύ διαφορετικές. Ένα από αυτά, είναι η συγκέντρωση προλεταριοποιημένων μαζών και βιομηχανίας στα μεγάλα αστικά κέντρα της Δυτικής Ευρώπης. Η αστικοποίηση επομένως, δεν αναφέρεται μόνο στη συγκέντρωση του πληθυσμού σε αστικά συγκροτήματα, στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης κοινωνίας. Εμπεριέχει και **όλες τις μορφές μετανάστευσης** προς αστικά κέντρα, που συχνά βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση από την κοινωνία προέλευσης των μεταναστών. Μέσα από την αλλόκοτη εξέλιξη του φαινομένου της αστικοποίησης, διαπιστώνεται ότι η συσσώρευση του πληθυσμού σε συγκεκριμένα αστικά συγκροτήματα, μέχρι τα μέσα του αιώνα μας, πραγματοποιείται **σχεδόν αποκλειστικά στις βιομηχανικές χώρες**. Αντίθετα, τις τελευταίες δεκαετίες και μέχρι σήμερα, παρατηρείται μεγάλη ανάπτυξη των αστικών κέντρων των περιφερειακών χωρών.⁸

⁷Jean-Luc Pinoi, «Ο κόσμος των πόλεων τον 19^ο αιώνα», εκδ. Πλέθρον, 2000 σ. 11

⁸Μ. Μαντούβαλου, «Εισαγωγή σε θέματα αστικοποίησης και ανάπτυξης του αστικού χώρου- Όψεις της αστικοποίησης και πολεοδομίας», Σημειώσεις μαθημάτων πολεοδομίας, 1985-1995

Χονγκ Κονγκ, εικόνα ενός ουρανοξύστη

Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος www.zappit.gr

Χωρικά αποτελέσματα αστικοποίησης στην Αθήνα

Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος www.imerisia.gr

Μέσα από τις μορφές εμφάνισης του φαινομένου τις αστικοποίησης, που περιγράφηκαν προηγουμένως, μπορούν να εντοπιστούν ορισμένοι μηχανισμοί οι οποίοι, με ανάλογο τρόπο, ωθούν τον πληθυσμό στην εγκατάλειψη της υπαίθρου και, παράλληλα, στη συσσώρευσή του στους αστικούς θύλακες. Τη περίοδο της βιομηχανικής ανάπτυξης, τόπος συγκέντρωσης και διαχείρισης των παραγωγικών δραστηριοτήτων και **τόπος της εξουσίας, είναι η πόλη**. Ο αγροτικός χώρος, προσαρμοσμένος στις ανάγκες της βιομηχανικής ανάπτυξης, υποβαθμίζεται και περιθωριοποιείται. Για τα αγροτικά προϊόντα διαμορφώνονται πολύ χαμηλές, σε σχέση με τα βιομηχανικά, τιμές. **Υποτιμάται δηλαδή η αξία της αγροτικής εργασίας** και οι αγροτικοί πληθυσμοί, που είναι αναγκασμένοι να προσαρμοστούν και να χρησιμοποιήσουν τα νέα προϊόντα και τις υπηρεσίες, δεν μπορούν να ζήσουν πλέον με τον τρόπο που είχαν συνηθίσει. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη **μαζική μετανάστευση των αγροτών** στα μεγάλα αστικά κέντρα, ή στις διεθνείς μητροπόλεις. Η παραδοσιακή αγροτική παραγωγή και οικονομία, επομένως, αποδιαιρώνεται και αλλάζουν οι σχέσεις, οι τρόποι ζωής και οι αξίες που επικρατούσαν για πολλά χρόνια.⁹

Η ύπαιθρος ερημώνει, μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, με αποτέλεσμα να μεταβάλλονται απότομα βασικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά του παραδοσιακού αγροτικού χώρου, σε διάφορα γεωγραφικά πλαίσια. Αυτή η διαδικασία αναφέρεται ως **αντίθεση πόλης/υπαίθρου**. Ανάλογες διαδικασίες ακολουθούνται και στις χώρες που δεν έχουν ενδογενή βιομηχανική ανάπτυξη. Η ένταξη στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, ανεξάρτητα από το βαθμό εκβιομηχάνισης,

συνεπάγεται ταυτόχρονα τη μεταβολή της κατανομής του πληθυσμού στο χώρο με ταχύτατους ρυθμούς. Υπάρχει, όμως, σαφής διαφοροποίηση των διαδικασιών Αστικοποίησης των βιομηχανικών χωρών, με αυτές των περιφερειακών.

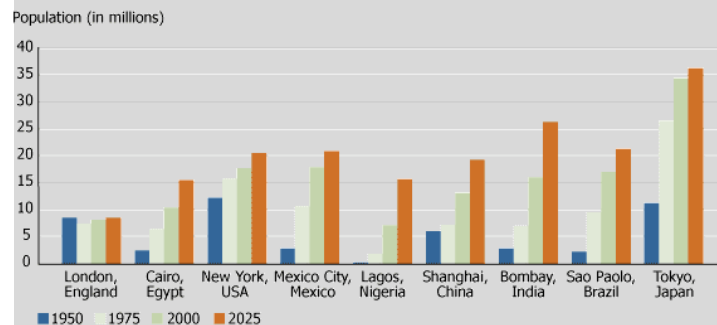
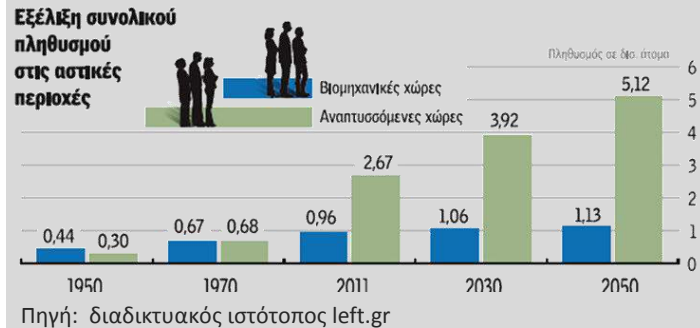
Καθοριστικός παράγοντας, βέβαια, διαμόρφωσης των πληθυσμών στα αστικά κέντρα, υπήρξε η μετανάστευση. Η προέλευση των περισσότερων μεταναστών ήταν η αγροτική ενδοχώρα, κυρίως σε περιοχές που η πρώτο- εκβιομηχάνιση υπήρξε σημαντική και, επομένως, η πόλη οργάνωνε και εκμεταλλευόταν την παραγωγή των αγροτών. Τέτοιου είδους μετανάστες αποτέλεσαν, κατά κύριο λόγο, τον ανειδίκευτο πληθυσμό των πόλεων- υπηρέτες, μεροκαματιάρηδες, εργάτες, ή εφόσον διέθεταν κάποιες γνώσεις, προσωπικό σε λογιστήρια ή ταμεία. Άλλοι, οι οποίοι διέθεταν κάποια εξειδίκευση, εντάσσονται σε ένα οργανωμένο επαγγελματικό δίκτυο, στην υπηρεσία τραπεζών ή εταιριών και η εξέλιξη τους απαιτούσε, συνήθως, διαδοχικές μετακινήσεις. Άλλοι, πάλι, διέσχιζαν ωκεανούς προκειμένου να κυνηγήσουν τη τύχη τους στο Νέο Κόσμο, με το όνομα Έλλις Άιλαντ, απέναντι από το Μανχάταν της Νέας Υόρκης. «Για πολύ καιρό η εικόνα που επικρατούσε για τους μετανάστες ήταν κάποιων απομονωμένων ατόμων χαμένων στην ανωνυμία της πόλης, που τελικά τους εκπολιτίζει».¹⁰

Οι βιομηχανικές χώρες, ακόμα και σήμερα, οι οποίες εξάγουν τις μεταποιητικές δραστηριότητες προς τις χώρες της περιφέρειας, ενώ οι ίδιες αποβιομηχανοποιούνται με έντονους ρυθμούς, έχουν πάντα τον έλεγχο της παραγωγής και της διανομής των προϊόντων. **Οι χώρες της περιφέρειας**, αντιθέτως, υφίστανται τις συνέπειες αυτής της διαδικασίας. Τα είδη προϊόντων, οι καταναλωτικές συνήθειες, τα πρότυπα ζωής και

⁹Μ. Μαντούβαλου, «Εισαγωγή σε θέματα αστικοποίησης και ανάπτυξης του αστικού χώρου-Διαδικασίες Αστικοποίησης», Σημειώσεις μαθημάτων πολεοδομίας, 1985-1995

¹⁰Jean-Luc Pinol, «Ο κόσμος των πόλεων τον 19^ο αιώνα», εκδ. Πλέθρον, 2000 σ. 206

οργάνωσης του χώρου και οι αντιλήψεις που τα συνοδεύουν, διαμορφώνονται στις βιομηχανικές χώρες και επιβάλλονται στις περιφερειακές. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω σύνθετων μηχανισμών, που υπαγορεύουν την ένταξή τους στην παγκόσμια αγορά και οικονομία. Για τις χώρες της περιφέρειας, λοιπόν, «αστικοποίηση» σημαίνει παράλληλα και **επιβολή της «δυτικοποίησης»**, με όλες τις συνέπειες που αυτό επιφέρει, σε σχέση με την πολιτιστική ταυτότητα και την οργάνωση της ζωής των πληθυσμών τους.

Παγκόσμιες προοπτικές αστικοποίησης

Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος www.losingthewestthemovie.com

ΣΗΜΑΣΙΑ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΩΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

- 3.1. Ιδιαιτερότητες βιομηχανικών χώρων
- 3.2. Το φαινόμενο των αστικών αναπλάσεων και της επανάχρησης
- 3.3. Η επιλογή των προς ένταξη νέων χρήσεων

3.1. Οι βιομηχανικοί χώροι, πέραν του γεγονότος ότι αποτελούν ιστορικά μνημεία και πρέπει να διατηρούνται ως συνεχιστές της ιστορίας, παρουσιάζουν ορισμένα χωρικά και μορφολογικά πλεονεκτήματα που τους καθιστούν αξιοποιήσιμους. Οι βιομηχανίες χωροθετούνται συχνά και κυρίως κατά τη πρώτη περίοδο της εκβιομηχάνισης σε κεντροβαρικές θέσεις σε σχέση με τον αστικό ιστό, όπως είναι οι παρυφές των ιστορικών πόλεων. Πάντοτε σε γειτνίαση με το υδάτινο στοιχείο και, γενικότερα, κοντά στις βασικές αρτηρίες πρόσβασης των πόλεων όπως είναι τα μεγάλα λιμάνια και οι σιδηρόδρομοι. Οι λόγοι ήταν, προφανώς, λειτουργικοί, όπως η μεταφορά των πρώτων υλών και των εμπορευμάτων και η προσβασιμότητα. Μεταπολεμικά, με την αναδιάρθρωση της βιομηχανικής παραγωγής και τη δημογραφική έκρηξη των πόλεων, μεταφέρονται εκτός των αστικών κέντρων. Το γεγονός αυτό, έχει ως αποτέλεσμα τον εγκλωβισμό των πρώην βιομηχανικών θυλάκων στο εσωτερικό των πόλεων και την αναπόφευκτη δημιουργία αστικών κενών. Σήμερα η εικόνα αυτή, της εγκατάλειψης και του κατακερματισμένου αστικού ιστού, εμφανίζεται ολοένα και περισσότερο στα κέντρα των μεγαλουπόλεων.¹¹

¹¹Κελεπέρα Μαρία, «Η επανάχρηση ως μέσο για την αναβίωση και επανένταξη πρώην βιομηχανικών περιοχών στη σύγχρονη πόλη, Η πρώην βιομηχανική ζώνη Κόβα στη Ρόδο», διάλεξη ΕΜΠ, 2012

Αρχιτεκτονικά οι βιομηχανικοί χώροι παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Είναι, συνήθως, μεγάλης κλίμακας εγκαταστάσεις οι οποίες παρέχουν, με αυτόν τον τρόπο, **ευελιξία** για την ένταξη πληθώρας νέων χρήσεων. Πιο συγκεκριμένα, χαρακτηρίζονται από απλή και ξεκάθαρη κτιριολογική συγκρότηση, με αίθουσες μεγάλων διαστάσεων και ελάχιστα κατακόρυφα φέροντα στοιχεία. Μεγάλα ανοίγματα προσφέρουν **αξιόλογες ποιότητες φυσικού φωτισμού** στο εσωτερικό. Περιβάλλονται, πάντα, από υπαίθριες εκτάσεις, για λόγους διευκόλυνσης της διακίνησης των προϊόντων, της στάθμευσης κλπ. Ο τρόπος κατασκευής τους είναι γενικά αποδεκτός, έχοντας ως βασικά υλικά την πέτρα, το ξύλο και το μέταλλο, και παράλληλα αποτελούν καλές παραδοσιακές κατασκευές με μεγάλη αντοχή σε φορτία. Πρόκειται για χώρους άρρηκτα συνδεδεμένους με τους κατοίκους και συνεπώς εύκολα προσεγγίσιμους. Αξιοσημείωτη είναι, ακόμα, **η ατμοσφαιρικότητα των χώρων**, καθώς εκφράζουν τη περίοδο της βιομηχανικής ανάπτυξης των πόλεων, φορτίζονται με ιστορική και συνακόλουθα αισθητική αξία, ανεκτίμητες.

Οι παραπάνω λόγοι, καθιστούν τους χώρους βιομηχανίας ευέλικτους και εύκολα προσαρμόσιμους σε νέες λειτουργικές απαιτήσεις. Άλλωστε, είναι αναμφισβήτητο το γεγονός ότι «στην εποχή μας πιο εύκολα εγκαθίσταται μια νέα χρήση ή επιλέγεται η λύση της μερικής ή ολοσχερούς κατεδάφισης για ένα μνημειακό αστικό μέγαρο, ένα εργοστάσιο, ένα σπουδαίο νερόμυλο ή ένα παραδοσιακό νησιώτικο οικιστικό σύνολο από ότι για έναν ναό, ένα ανάκτορο ή ένα μέγαρο κοινοβουλίου.»¹²

Εσωτερικό βιομηχανικού κελύφους

Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος www.milwaukeerenaisance.com

ΔΕΗ Ρόδου, φυσικός φωτισμός στο εσωτερικό του κελύφους

Πηγή: αρχείο Υπηρεσίας Νεοτέρων Μνημείων

¹² Ν. Μπελαβίλας, «Τα μνημεία και οι εποχές τους», αρθ.GRAre View, Issue 04, 2012

Η πολιτική των αστικών αναπλάσεων άρχισε να εφαρμόζεται στην Ευρώπη τη δεκαετία του '50 με τη μορφή ριζικών και σαρωτικών παρεμβάσεων που στόχευαν στην αντιμετώπιση των καταστροφών του πολέμου. Ακολούθησαν οι ανακατασκευές και επισκευές συντήρησης των δεκαετιών του '70 και του '80, ενώ σήμερα ακολουθείται η πολιτική της προσεκτικής αναζωογόνησης και σταδιακά παρατηρείται στροφή προς **αναπλάσεις υποβαθμισμένων περιοχών**. Η εκ νέου δόμηση είναι ένα στοιχείο που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής και ισοδυναμεί με οικονομική επιβάρυνση του συνόλου, πολύ μεγαλύτερη από αυτή της επανάχρησης. Σήμερα, προβάλλει στις κοινωνίες η ανάγκη ικανοποίησης δευτερευουσών τάσεων, οι οποίες σχετίζονται με την ψυχαγωγία, την έκφραση ιδεών, τον πολιτισμό και την παιδεία. Αυτή η σειρά των γεγονότων σε συνδυασμό με την εμφάνιση, λόγω της αποβιομηχάνισης, μεγάλων εγκαταλελειμμένων εκτάσεων, με κενά βιομηχανικά κελύφη, στα πιο νευραλγικά σημεία των πόλεων, οδήγησε σε λύσεις επανάχρησης και επανένταξης τέτοιων ζωνών στη ζωή των πολιτών και στον σύγχρονο αστικό ιστό.

Οι παράγοντες που συμβάλλουν σε μια διαφορετική προσέγγιση των βιομηχανικών καταλοίπων, από τα τέλη της δεκαετίας του '80, με στόχο την επανένταξη τους στον αστικό χώρο μέσω πολεοδομικών επεμβάσεων, είναι οι ακόλουθοι¹³:

- Η **έννοια της αειφορίας** και το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη προστασία του περιβάλλοντος.
- Οι ιδέες για τη **προστασία της βιομηχανικής, αρχιτεκτονικής κληρονομιάς**, ως ένα ζωτικό κομμάτι για την ιστορική συνέχεια της πόλης.
- **Διαθρωτικές αλλαγές** στα συστήματα μεταφορικών υποδομών (λιμάνια, σιδηροδρομικοί σταθμοί, αεροδρόμια), που αφορούν

τόσο τα τεχνολογικά μέσα όσο και τις τάσεις χωροθέτησής τους.

- Η **μετακίνηση** και προώθηση στρατιωτικών και άλλων οχλουσών χρήσεων **εκτός του αστικού χώρου**.

Οι συστηματικές αναστηλώσεις μνημείων, με τη σημερινή έννοια, εμφανίζονται στην Ιστορία τουλάχιστον δύο αιώνων, ενώ η επανάχρηση μνημειακών εγκαταστάσεων, όπως ναοί και ανάκτορα, είναι τόσο παλιά τεχνική, όσο και η αρχιτεκτονική. Χριστιανικοί ναοί ή ισλαμικά τεμένη αλλάζουν μορφή και χρήση, ανάλογα με τη θρησκεία και το πολιτικό καθεστώς, ενώ αμφιθέατρα και ωδεία μετατρέπονται σε ανάκτορα ή κατοικίες από τους Ιταλούς και ανάκτορα, σε στρατώνες και αποθήκες. Το φαινόμενο, λοιπόν, της επανάχρησης και επανοικειοποίησης μνημειακών χώρων, είναι διαχρονικό και προσαρμόζεται στις επιταγές της κάθε εποχής και κοινωνίας.¹⁴

Ο Nicolas Ledoux ήταν ο πρώτος αρχιτέκτονας που αντιμετώπισε τα βιομηχανικά κτήρια με τελείως εξειδικευμένη βιομηχανική αισθητική και έθεσε την αρχιτεκτονική στην υπηρεσία της βιομηχανίας. Τον 20^ο αιώνα ο Le Corbusier δίνει στο εργοστάσιο εξέχουσα θέση ως πρότυπο μοντέρνας αισθητικής αναφερόμενος, βέβαια, στην εξωτερική του μορφή. Μέσω της επανάχρησης των βιομηχανικών μνημείων εξασφαλίζεται η ιστορική συνέχεια και η «ψυχολογική σταθερότητα των κοινωνιών», ενώ παράλληλα προωθείται η οικονομική ευημερία, απασχολείται εργατικό δυναμικό και ανακυκλώνονται πόροι. Όποια και να είναι η αρχική χρήση ενός μνημείου, η ανάπλαση ως χειρισμός θεωρείται από **τα πιο αποτελεσματικά εργαλεία αστικού σχεδιασμού**. Η επιτυχής επανάχρηση εγκαταλελειμμένων περιοχών και κτιρίων μέσα στη πόλη μπορεί να συμβάλλει, τελικά, στην αναβάθμιση της

ποιότητας ζωής των κατοίκων της και να λειτουργήσει ως μέσο προώθησης για την ανάπτυξη του τουρισμού, σύμφωνα με τις πολιτικές της **αιεφόρου αστικής ανάπτυξης**.¹⁵

Cement Factory Studios – Ricardo Bofill, φωτογραφίες πριν και μετά την επανάχρηση

Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος <http://8late.wordpress.com>

Μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας Τσαλαπάτα, Βόλος_ «Μουσείο του εαυτού του»_ Γραφείο Ι. Κίζη

Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος <http://www.kizisarchitects.gr>

¹⁵ Ανδρονίκη Μανάβη, «Από την εγκατάλειψη στην ανάκτηση περιοχών», Ερευνητική εργασία, ΑΠΘ, 2010, σ. 152

Όσον αφορά τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό κατά την επανάχρηση, από τα σημαντικότερα ζητήματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι αρχιτέκτονες είναι η **επιλογή της νέας χρήσης**. Η απόφαση για την ένταξη νέων χρήσεων σε βιομηχανικά κελύφη είναι καθοριστική για την προστασία και, εν τέλει, την ανάδειξή τους. Απαραίτητη είναι η διατήρηση όλων των στοιχείων αρχιτεκτονικής του περιβλήματος που το καθιστούν μνημείο, ενώ, αντίθετα, η εσωτερική του οργάνωση επιδέχεται πολλές μεταβολές, μετά από εμπεριστατωμένη μελέτη που θα εξασφαλίζει τη δυνατότητα κατανόησης της αρχικής τυπολογίας του κτίσματος από τον επισκέπτη-θεατή. Βάση για το σενάριο αξιοποίησης ενός τέτοιου χώρου αποτελεί η λεπτομερής καταγραφή, μελέτη και αξιολόγηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του κτιρίου, αλλά και της ευρύτερης περιοχής.

Σύμφωνα με τις Αρχές του Δουβλίνου, ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος είναι η επιλογή μιας κατάλληλης, πρωτότυπης ή εναλλακτικής και προσαρμόσιμης νέας χρήσης, ενώ παράλληλα οι παρεμβάσεις οφείλουν να είναι αναστρέψιμες και να σέβονται την αξία του παλαιού κελύφους, προκειμένου να διασφαλίζεται η διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς. Δυστυχώς, συχνά η επιλογή της νέας χρήσης εξαρτάται από μεγάλες εταιρίες, οι οποίες χρηματοδοτούν το έργο και δρουν βάση οικονομικών συμφερόντων, και δεν είναι συμβατή με την αρχιτεκτονική δομή του κτιρίου ή του κτιριακού συγκροτήματος. Ζητούμενο αποτελεί πάντα η αποφυγή της σύγκρουσης μεταξύ περιέχοντος και περιεχομένου, που, όχι απλώς δε θα αναδείκνυε το κτίριο, αλλά θα οδηγούσε, πιθανώς, σε αντίθετο αποτέλεσμα.

Παραδείγματα τέτοιου είδους επεμβάσεων υπάρχουν πολλά στο ευρωπαϊκό χώρο και ορισμένα στον ελλαδικό. Στα περισσότερα από αυτά επιλέγονται χρήσεις

πολυλειτουργικού χαρακτήρα, οι οποίες απευθύνονται με δυναμικό τρόπο στην πόλη και οδηγούν στην επανοικειοποίησή

του μνημειακού συνόλου από τους πολίτες. Συνήθως η συγγένεια της νέας λειτουργίας με τη παλιά, όπως είναι π.χ. η διαμόρφωση ενός κτιρίου σε μουσείο του εαυτού του, οδηγεί σε ασφαλή και επιτυχημένα αποτελέσματα. Γενικώς, **οι πολιτισμικές χρήσεις** εντάσσονται ευκολότερα στα κελύφη των πρώην βιομηχανιών, χωρίς αυτό να σημαίνει πως άλλες χρήσεις, όπως αυτή της κατοικίας ή των γραφείων, δεν μπορούν να προσαρμοστούν και να οδηγήσουν σε εξίσου επιτυχή αποτελέσματα. Αναστρέψιμες λύσεις είναι αποτελεσματικές, προκειμένου το κτίριο να διατηρείται αναλλοίωτο και να υπάρχει δυνατότητα μελλοντικής αξιοποίησής του εκ νέου.

Στην Ελλάδα, τα παραδείγματα προς αυτή τη κατεύθυνση κινούνται στα πλαίσια της βιομηχανικής κληρονομιάς ή της **ανάπλασης εγκαταλελειμμένων συνοικιών** που αναζωογονούνται. Η πιο διαδεδομένη τάση είναι αυτή της **προσαρμοσμένης επανάχρησης**, η οποία αντιμετωπίζει τα κτήρια ως κελύφη και τα βιομηχανικά τοπία ως σκηνικά για αρχιτεκτονικούς και χρηστικούς μετασχηματισμούς. Συγκεκριμένα στην χώρα μας, είναι ανάγκη να εκπονούνται μελέτες με στόχο τον ανασχεδιασμό αστικών περιοχών που χρήζουν ανάπλασης. Οι κενοί αυτοί χώροι, σε άμεση γειτνίαση ή και εγκλωβισμένοι στον αστικό ιστό, αλλοιώνουν σημαντικά το τοπίο, υποβαθμίζοντας ταυτόχρονα το περιβάλλον. Παρόλα αυτά, όσο παραμένουν σε αυτήν την ενδιάμεση κατάσταση, εμπεριέχουν μια **δυναμική μετασχηματισμού**, με ιδιαίτερες αισθητικές και χωρικές ποιότητες.

ΕΝΟΤΗΤΑ

B

Βιομηχανική Ανάπτυξη στην Ελλάδα

Εκβιομηχάνιση

Αποβιομηχάνιση

1.1

Η ελληνική βιομηχανία διακρίνεται σε **τρεις** περιόδους με διαφορετικά

χαρακτηριστικά. Η πρώτη αφορά τον 19ο αιώνα, τότε που γεννήθηκαν και, στα μέσα του, άνθησαν οι πρώτες ελληνικές βιομηχανικές πόλεις. Η δεύτερη αναφέρεται στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, όταν τα εργοστάσια απλώνονται στο Λεκανοπέδιο, στις δυτικές ακτές του Πειραιά και επεκτείνονται ακολουθώντας τον Κηφισό και τους οδικούς άξονες Πειραιώς και Θηβών. Τέλος, η τρίτη σφραγίζεται από τους μεγάλους εκσυγχρονισμούς που φέρνει το σχέδιο Marshall το 1950 ενώ χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερη έκρηξη στον κλάδο των οικοδομικών προϊόντων¹.

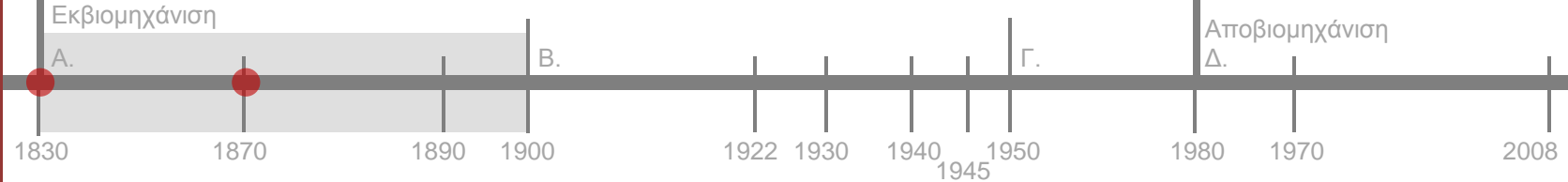
¹ Ν. Μπελαβίλας, «Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα», εκδόσεις Οδυσσεάς, Αθήνα 1998, σ. 30

ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗ

- 1.1. Εισαγωγή
- 1.2. Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα_19ος αιώνας
- 1.3. Η ελληνική βιομηχανία στα 1900_ Μια βιομηχανία πρόωρα γερασμένη
- 1.4. Η Τρίτη περίοδος της ελληνικής βιομηχανίας

Μύλος στην Μαρώνεια Σητείας Κρήτης, 1911,
Fred Boissonnas, Αρχείο Μουσείου Φωτογραφίας της Θεσσαλονίκης.

1.2. Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα_19^{ος} αιώνας

Η ανεξάρτητη Ελλάδα του 1838, έχει το χαρακτήρα μιας αραιοκατοικημένης χώρας, η οικονομία της οποίας στηρίζεται στην αυτάρκεια των κατοίκων της. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα κράτος που ακολουθεί το μοντέλο μιας παραδοσιακής οικονομίας. Η διαδικασία της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα μπορεί να διακριθεί σε τρεις φάσεις³:

Πρώτη φάση: 1830- 1870. Τότε πραγματοποιούνται οι πρώτες επενδύσεις και γίνονται οι πρώτες προσπάθειες οργάνωσης της παραγωγής.

Δεύτερη φάση: 1865/70- 1885/80. Η περίοδος αυτή αντιστοιχεί στον πρώτο κύκλο που διέγραψε η πορεία της ελληνικής βιομηχανίας, από την ανάπτυξη, στην κρίση και την ύφεση.

Τρίτη φάση: 1890 έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα που αντιστοιχεί στην διεύρυνση της εκβιομηχάνισης με κύρια χαρακτηριστικά την ποικιλομορφία και τις σημαντικές περιφερειακές διαφοροποιήσεις.

Πρώτη φάση, 1830 - 1870

Το ιδιόμορφο στοιχείο, στην περίπτωση της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας, είναι ότι η βιομηχανία δεν εμφανίζεται σαν εξέλιξη του δευτερογενούς τομέα παραγωγής και τα εργοστάσια σαν επεκτάσεις των ήδη μικρών εργαστηρίων, αλλά σαν επενδύσεις Ελλήνων και ξένων επενδυτών εκτός συνόρων⁴. Εξάιρεση, ίσως,

αποτέλεσε η Ερμούπολη. Κατά τον Francois Crouzet: «η βιομηχανική επανάσταση (...) ήταν μάλλον η δημιουργία εκ του μηδενός μιας νέας βιομηχανίας» και όχι όπως στη Δυτική Ευρώπη «ο μετασχηματισμός μιας προϋπάρχουσας βιομηχανίας», ενώ ο τύπος της οικονομικής της ανάπτυξης εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα των επιπτώσεων της βιομηχανικής επανάστασης που πραγματοποιήθηκε αλλού. Το στοιχείο, δηλαδή, που υποκινεί τους μετασχηματισμούς της ελληνικής οικονομίας του 19^{ου} αιώνα είναι κυρίως οι **εξωτερικές ανταλλαγές** της χώρας. Από την άποψη αυτήν, η ελληνική εκβιομηχάνιση μπορεί να θεωρηθεί σύμφωνα με την τυπολογία του A. Gerchenkron, «εξωγενής», τουλάχιστον στις απαρχές της⁵. Τέτοια άλλωστε ήταν η περίπτωση των περισσότερων από τις μικρές χώρες της Ευρώπης. Όλες οι χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας γνωρίζουν κάποιου είδους αναδιάρθρωση την εποχή εκείνη. Έτσι τα φαινόμενα που παρατηρούνται την περίοδο εκείνη στην Ελλάδα αποτελούν τμήμα μιας τάσης ευρύτερης που ξεπερνά κατά πολύ τα εθνικά όρια.

Στην πρώτη θέση των επενδυτών, βρίσκεται το **μετάξι** η κατεργασία του οποίου παίρνει διαστάσεις πρωτοβιομηχανικής δραστηριότητας και επικεντρώνεται κυρίως στη Λακωνία, τη Μεσσηνία αλλά και την Άνδρο και την Τήνο. Για την Ελλάδα, η μεταξοκλωστική είναι η πρώτη βιομηχανία με την έννοια της συστηματικής μεταποιητικής δραστηριότητας που στεγάζεται για

³ Κ. Κωστής, Σ. Πετμέζας, «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα», κείμενο Χ.Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Μάρτιος 2006, σ. 222

⁴ Χ.Αγριαντώνη, «Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», Ιστορικό αρχείο των εκδόσεων της Εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος, 1986, σ. 2

⁵ Χ.Αγριαντώνη, «Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», Ιστορικό αρχείο των εκδόσεων της Εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος, 1986, σ. 139

πρώτη φορά σε συγκεντρωμένες μονάδες παραγωγής, που εισάγει δηλαδή τη χώρα στο εργοστασιακό σύστημα.

Οικοτεχνίες με εμπορευματικό χαρακτήρα υπήρχαν επίσης στην περιοχή Λιβαδειάς- Αράχωβας (κατεργασία μαλλιού), στην Αργολίδα (κατασκευή караβόπανων) και αλλού.

Εκτός από τη μεταξοκλωστική, η αύξηση της τεράστιας, για τα δεδομένα της εποχής, παραγωγής **κορινθιακής σταφίδας**, καθώς η Ελλάδα είχε το μονοπώλιο, αποτελεί κινητήρια δύναμη για τον «εσωτερικό εποικισμό» στο σύνολο του 19^{ου} αιώνα. Χωρίς την ανάπτυξη του κλάδου αυτού, η εκβιομηχάνιση θα ήταν αδιανόητη.

Η αγροτική, βέβαια, αυτή «έκρηξη» δεν επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην **κοινωνική δομή** της χώρας⁶, δεν οδηγεί, δηλαδή, τους εργάτες από κάποιο οικονομικό ή παραγωγικό τομέα σε κάποιον άλλον, ενώ περισσότερο προσφέρεται για εποχιακή εργασία. Ταυτόχρονα, όμως, η ύπαιθρος αντιστάθηκε στην αποβιομηχάνιση της, στην αφαίρεση, δηλαδή της μεταποιητικής δραστηριότητας από τα νοικοκυριά ενώ το κύριο σώμα του πληθυσμού συγκροτούνταν από αγρότες και εποχιακούς τεχνίτες (οικοδόμοι, βαρελάδες, καρβουνάδες, τεχνίτες μετάλλου) και τα προϊόντα απευθύνονταν σε μια αγορά κατακερματισμένη και ανελαστική. Σημαντικός βέβαια παράγοντας στο μέτρο ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας ήταν βέβαια και το φαινόμενο της κατάτμησης της ιδιοκτησίας.

Η εγκατάσταση Βαυαρών τεχνικών, στα πρώτα χρόνια του νέου κράτους, ιδιαίτερα στην περιοχή της **Αθήνας** αλλά και τεχνικών από την Οθωμανική αυτοκρατορία, συνεισέφεραν στον εμπλουτισμό των βιοτεχνιών της πόλης και την δημιουργία

μεταξοφαντηρίων, φεσοποιών και μπιραριών. Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση της **Ερμούπολης** όπου συγκεντρώθηκαν τεχνίτες από όλα τα αστικά κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου με αποτέλεσμα την ανάπτυξη εκτεταμένης βιομηχανικής παραγωγής, ξυλοναυπηγική, βυρσοδεψία, βιοτεχνίες τροφίμων, κατεργασία σιδήρου, τυποβαφική και λοιπά.

Οι πρώτες **βιομηχανικές επενδύσεις** αφορούσαν αποκλειστικά προϊόντα που προσφέρονταν για εξαγωγή και συνήθως από εγχώριες πρώτες ύλες. Εκτός από το μετάξι, επιχειρηματικές πρωτοβουλίες για την αξιοποίηση των εγχώριων προϊόντων με εξαγωγική προοπτική εμφανίστηκαν στο χώρο του κρασιού, που μάλιστα προσέλκυσε ξένους επιχειρηματίες, αλλά και στο χώρο του μαρμάρου με τη σύσταση της εταιρίας των πάριων μαρμάρων το 1875.

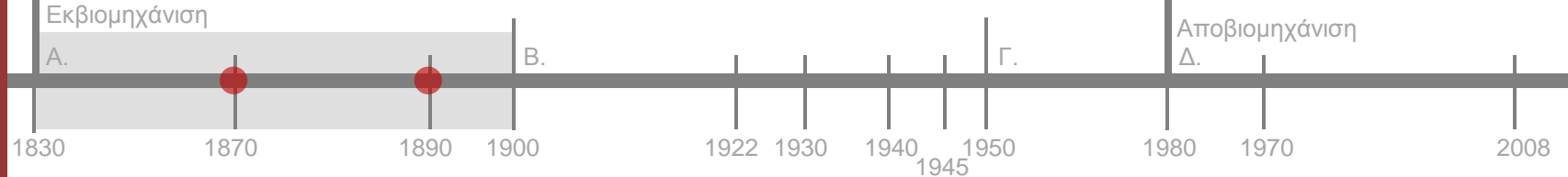
Ως προς την **χωροθέτηση** των βιομηχανιών την περίοδο αυτή, κυριαρχούσε μια ευρύτερη τάση εγκατάστασης των βιομηχανιών κοντά στους τόπους των πρώτων υλών, τάση που ανατράπηκε από την επανάσταση που συντελέστηκε στις μεταφορές με το τρένο και το ατμόπλοιο.

Η δεκαετία του **1860** μπορεί να χαρακτηριστεί ως περίοδος κυοφορίας των απαρχών της εκβιομηχάνισης, που τοποθετούνται στα 1868-75⁷. Η εκβιομηχάνιση συμπίπτει στο παράδειγμα της Ελλάδας με την εισαγωγή της ατμομηχανής. Ωστόσο, σήμερα, αμφισβητείται, ειδικά για τον 19^ο αιώνα, η αναγκαιότητα της ύπαρξης μηχανικών εργοστασίων, προκειμένου να μπορεί κανείς να μιλήσει για εκβιομηχάνιση⁸.

⁶ Χ.Αγριαντώνη, «Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», Ιστορικό αρχείο των εκδόσεων της Εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος, 1986, σ. 71

⁷ Χ.Αγριαντώνη, «Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», Ιστορικό αρχείο των εκδόσεων της Εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος, 1986, σ. 104

⁸ Κ. Κωστής, Σ. Πετμέζας, «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα», σελίδα 21 κείμενο Χ.Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Μάρτιος 2006, σ. 221

Δεύτερη φάση, 1870-1880

Η οικονομία της χώρας, μετά τη σαφή εκβιομηχάνιση το 1870, περνά από **τρεις** βασικές φάσεις⁹. Α) 1866/7-1874/5 η περίοδος της ταχύρυθμης ανάπτυξης, ή αλλιώς η απογείωση με την έννοια της ξαφνικής εκκίνησης της διαδικασίας. Β) Στα επόμενα 15 χρόνια, η κίνηση σημειώνει σαφή κάμψη και κατά τη δεκαετία του 1880 πλησιάζει τα όρια της στασιμότητας, όσον αφορά τη δημιουργία νέων εγκαταστάσεων. Σημαντικό, βέβαια, γεγονός στην ανάπτυξη της βιομηχανίας της χώρας αποτέλεσε η **προσάρτηση** της βιομηχανίας της Θεσσαλίας το 1881. Το γεγονός αυτό έδωσε ελπίδες για ανάκαμψη του τομέα λόγω της εύφορης της γης (καλλιέργεια δημητριακών). Η νέα ισορροπία που δημιουργήθηκε από τις αντιφάσεις, τις πιέσεις και τις δυσκολίες της δεκαετίας του 1880, θα παραμείνει για πολλές δεκαετίες το χαρακτηριστικό της ελληνικής βιομηχανίας¹⁰.

Στην πρώτη φάση της περιόδου, καταγράφεται το πρώτο κύμα ίδρυσης μηχανικών εργοστασίων στην Ελλάδα. Η ανάπτυξη αυτή, συνδέεται με **ευρύτερες τάσεις** της παγκόσμιας οικονομίας και κοινωνικές διαθεσιμότητες. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη της βαμβακουργίας συνδέεται με τον Αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο (1861-4) και ως αποτέλεσμα είχε τη μεγάλη επέκταση της βαμβακοκαλλιέργειας στη Βοιωτία και την μεγάλη αύξηση στις τιμές των βαμβακερών. Στην ίδια κατεύθυνση, οι αλευρόμυλοι της Ερμούπολης, πιθανότατα συνδέονται με τις ανακατατάξεις στο σιτεμπόριο στη Μαύρη Θάλασσα¹¹.

Μέσα σε λίγα χρόνια (1965-75) παρατηρείται η δημιουργία 100 περίπου εργοστασίων που λειτουργούν με τη δύναμη του ατμού από τον Πειραιά και την Ερμούπολη ως την Πάτρα, την Κέρκυρα, την Καλαμάτα και τη Χαλκίδα. Αυτό, έχει ως λογική συνέπεια τη μαζική **μετακίνηση** του πληθυσμού από τον αγροτικό στο βιομηχανικό τομέα.

Οι διάφοροι **τομείς** που αναπτύσσονται πλέον και εμφανίζονται περισσότερο συστηματικά, είναι η βιομηχανία τροφίμων (αλευροβιομηχανία, ελαιοβιομηχανία, οινοπνευματοποιία), η κλωστοϋφαντουργία (βαμβάκι, μετάξι, μαλλί), η κατεργασία μετάλλων (σιδηρουργία, χυτήρια, καρφοβελονοποιία), η βιομηχανία δερμάτων και ξύλου (μηχανικά σχιστήρια, εργοστάσια αντικειμένων σε σειρές), η χημική βιομηχανία (σαπούνι, πυρίτιδα, χρώματα), και άλλες όπως υαλουργία, χαρτοβιομηχανία, σχοινοποιία, υλικά οικοδομών.

Η διαδικασία της εκβιομηχάνισης, ουσιαστικά, πραγματοποιείται μέσω της στροφής της αγροτικής παραγωγής προς **τις εξαγωγικές εμπορευματικές καλλιέργειες** και χάρη στη φυσιογνωμία των καλλιεργειών αυτών, ο μετασχηματισμός δεν επιφέρει ταχύρυθμες και εκ βαθέων ανακατατάξεις στην παραδοσιακή δομή της απασχόλησης του πληθυσμού. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, οι βιομηχανίες αυτές στεγάστηκαν σε νέα κτήρια γεγονός που αύξησε το κόστος των αρχικών επενδύσεων, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζεται μια

¹⁰Χ.Αγριαντώνη, «Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», Ιστορικό αρχείο των εκδόσεων της Εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος, 1986, σ. 231

¹¹Κ. Κωστής, Σ. Πετμέζας, «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα», κείμενο Χ.Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Μάρτιος 2006, σ. 224

ασυνέχεια στη **χωροθέτηση** των εγκαταστάσεων σε σχέση με τις παλαιότερες κοιτίδες, αλλά και οι πρώτες τάσεις άνισης ανάπτυξης των περιφερειών της χώρας.

Η **αστικοποίηση** επιταχύνεται κατά τη διάρκεια του 1870-80. Στο διάστημα αυτό, αισθητή είναι η μείωση, κυρίως, του νησιωτικού πληθυσμού αλλά και του πληθυσμού της βορειοανατολικής Πελοποννήσου κι έπειτα των ορεινών περιοχών του κεντρικού κορμού της χώρας. Η μετατροπή ενός αγρότη, ή ενός τεχνίτη σε εργάτη βιομηχανίας, συνεπάγεται αλλαγές στα ήθη, στις νοοτροπίες, στην ιεράρχηση των κοινωνικών αξιών, αλλαγές που γίνονται με πολύ βραδύ ρυθμό στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα

Οι τρεις πρώτες πόλεις στην ιεραρχία της βιομηχανικής ανάπτυξης αλλά και οι πρώτοι πόλοι αστικής ανάπτυξης, ήταν ο **Πειραιάς, η Ερμούπολη και η Πάτρα**. Τα νέα αυτά κέντρα είναι νεοϊδρυόμενες πόλεις (ο Πειραιάς, ο Βόλος, το Αγρίνιο, η Καρδίτσα) καθώς και παλιά αστικά κέντρα που εκμεταλλεζόμενα την πλούσια ενδοχώρα τους, αναπτύσσονται ταχύτατα (η Πάτρα, η Χαλκίδα, το Αίγιο, η Σπάρτη, η Καλαμάτα)¹². Ο **χαρακτήρας, η δομή του πληθυσμού και οι λειτουργίες** της πόλης είναι τα κύρια στοιχεία που προσελκύουν τη βιομηχανική εγκατάσταση. Οι **παραλιακές** πόλεις υπερτερούν, συγκριτικά με τις πόλεις της ενδοχώρας, καθώς οι θαλάσσιοι οδοί επικοινωνίας έχουν μεγάλη σημασία στην ανάπτυξη της οικονομίας της αγοράς, ενώ το δίκτυο των χερσαίων επικοινωνιών δεν έχει αναπτυχθεί. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, παρατηρείται αξιοσημείωτη ανάπτυξη των παραπάνω πόλεων. Όπου δεν συναντάμε τη θάλασσα, οι λίμνες και τα ποτάμια λύνουν το πρόβλημα της επικοινωνίας της βιομηχανίας

με το νερό¹³. Τη δεύτερη θέση επιλογής έχουν οι πόλεις, στις οποίες παρατηρείται σχετικά πλουσιότερη αστική-εμπορική και βιοτεχνική **παράδοση** και βρίσκονται σε κάποια «απόσταση ασφαλείας», σε εγγύτητα με τα μεγάλα αστικά κέντρα. Παράλληλα, εντοπίζουμε ότι οι πόλεις που βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, έχουν πάντα την τάση να δημιουργούν το βιομηχανικό τους «παραρτήμα» στην παραλία, δημιουργώντας έτσι πυκνώματα βιομηχανίας στις ακτές. Από τις ελάχιστες εξαιρέσεις στους παραπάνω κανόνες είναι οι πόλεις της Λιβαδειάς και της Σπάρτης, κι αυτό λόγω της εγγύτητας τους με την πρώτη ύλη. Υψηλοί είναι οι ρυθμοί αύξησης του πληθυσμού σε Αθήνα και Πειραιά, αλλά και με χαμηλότερους ρυθμούς σε βορειοδυτική και νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Αθήνα και Πειραιάς καλούνται να απορροφήσουν, τόσο τα δυναμικότερα στοιχεία των αναπτυσσόμενων πόλεων, όσο και τα ενδεέστερα εκείνων που παρακμάζουν. Επωφελούνται δηλαδή από τα αντίρροπα ρεύματα μετακίνησης του πληθυσμού. Το διάστημα 1889-1907, όλες οι πόλεις παρακμάζουν και μόνο η πρωτεύουσα με το λιμάνι της συνεχίζουν την ανοδική τους πορεία.

«Η πρακτική του **ημερομισθίου**» γίνεται γνωστή τα χρόνια 1860-1870, με εξαίρεση την Ερμούπολη. Μετά το 1860, παρατηρείται προοδευτική γενίκευσή της, τάση προς ομογενοποίηση των μισθών των εργατών και είσοδος στην αγορά εργασίας γυναικών και παιδιών. Το εξειδικευμένο προσωπικό ήταν αυτό που κατείχε την απαραίτητη τεχνογνωσία σχετικά με τη νέα εισαγόμενη τεχνολογία, ενώ οι άνθρωποι του τόπου δεν κατείχαν τέτοια εξειδίκευση.

Κατά τη διάρκεια της απογείωσης, οι βιομηχανίες

¹²Χ. Χατζηιωσήφ, «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα», Τόμος Α1, κείμενο Σ. Πετμεζάς, «Η δημογραφική συγκυρία : Η δεύτερη φάση της διαδικασίας «Δημογραφικής Μετάβασης» και η Υπερατλαντική Μετανάστευση», εκδόσεις Βιβλιόραμα, 1999, σ. 45

¹³Ν. Μπελαβίλας, «Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα», εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1998, σ. 30

απευθύνονται στην εγχώρια αγορά με προϊόντα, κατά κύριο λόγο, **πρώτης ανάγκης** (τρόφιμα, νήματα, σαπούνια, δέρματα). Τα όρια της εγχώριας αγοράς έγιναν, βέβαια, γρήγορα αισθητά στρέφοντας πιο

δυναμικούς κλάδους παραγωγής όπως η νηματοουργία προς τις εξαγωγές. Ένα τμήμα του αγροτικού πληθυσμού, ολοένα και μεγαλύτερο, εγκαταλείπει προοδευτικά την παραδοσιακή πολυκαλλιέργεια που αποσκοπούσε στην αυτάρκεια, και εξειδικεύεται στις εμπορευματικές καλλιέργειες προς εξαγωγή.

Το διάστημα 1874-91, διακρίνεται μια μικρή μετατόπιση προς τους «νεότερους κλάδους», αυτούς που ήταν συγκριτικά αδύναμοι και σε σημείο εκκίνησης, δηλαδή την **κατεργασία μετάλλων** και τη **χημική βιομηχανία**. Αυτή η αρχική τους αδυναμία, δεν τους επιτρέπει να μετατρέψουν ριζικά τη συνολική δομή, στην οποία κυριαρχούν πάντοτε οι δύο «παραδοσιακοί» κλάδοι, η βιομηχανία τροφίμων και η κλωστοϋφαντουργία¹⁴. Η **μηχανουργία** συγκεντρώνει μερικά χαρακτηριστικά που είναι κοινά σε πολλές ελληνικές βιομηχανίες, δηλαδή, την πρόσκαιρη διόγκωση της παραγωγής κάποιου αντικειμένου, στις ευνοϊκές συγκυρίες, και ύστερα διαφοροποίηση και ποικιλία χρήσεων ολοένα πιο έντονη.

Η κίνηση ανέκαμψε τη διετία 1880-2, κατά την οποία αναπτύχθηκε η επιχειρηματικότητα, ως απόρροια της εισροής κεφαλαίων στη χώρα που δημιούργησαν ρευστότητα. Στον Πειραιά, κυρίως, όπου διευρύνθηκε ο τομέας της μηχανουργίας, αλλά και στην Αθήνα, ιδρύθηκαν, την εποχή εκείνη, νέα εργοστάσια. Παράλληλα ξεκινούσαν την λειτουργία τους μεταλλευτικές επιχειρήσεις, αλλά και σιδηροδρομικές εταιρείες. Η οικονομική, όμως, κρίση του 1883-5, οδήγησε στην πτώχευση πολλές επιχειρήσεις, ιδιαίτερα στον Πειραιά.

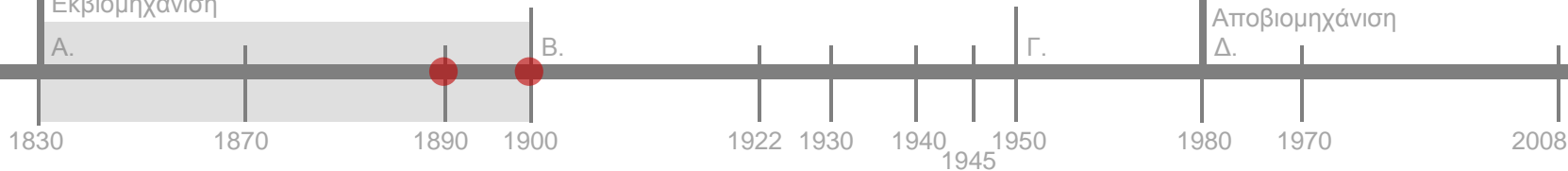
Είναι γενικά παραδεκτό από τους ιστορικούς ότι χονδρικά από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 έως τα μέσα της δεκαετίας του

Λιμενικές αποθήκες του Στ. Κλεάνθη κτισμένες το 1850, Πειραιάς
Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη

Άποψη Πειραιά 1880
Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη

1890, διαρκεί μια **νέα και σαφώς ξέχωρη φάση** της οικονομικής ιστορίας της γηραιάς ηπείρου. Η μεγάλη ύφεση αναγνωρίζεται ομόφωνα ως παγκόσμιο φαινόμενο. Στον ελλαδικό χώρο, όπου η οικονομία «ενεργοποιείται» χάρη στην επαφή με τις ανεπτυγμένες χώρες, καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε το εξωτερικό εμπόριο. Παράλληλα, οι εξελίξεις στον χώρο τρέχουν με πρωτόγνωρους ρυθμούς. Από το 1882, πραγματοποιείται η κατασκευή του εθνικού σιδηροδρομικού δικτύου, χωροθετήσεις σταθμών στα λιμάνια με την παράλληλη βελτίωση εξοπλισμού και ανάπτυξη λιμανιών, ενώ μια σειρά από **μεγάλα δημόσια έργα** ξεκινά να υλοποιείται: διαπλάτυνση και εκβάθυνση του πορθμού του Ευρίπου, διάνοιξη διώρυγας στον Ισθμό της Κορίνθου, έργα για την αποξήρανση της Κωπαΐδας. Πρόκειται για τη «τρικουπική περίοδο» των μεγάλων δημόσιων έργων. Οι ταχύτητες των θαλάσσιων μεταφορών αυξάνονται, τα ναύλα μειώνονται, με αποτέλεσμα οι επαφές Ευρώπης- Ανατολής να γίνουν πιο άμεσες και συχνές.

Τρίτη φάση, 1880- αρχές 20^{ου} αιώνα

Κατά τη δεκαετία του 1890 παρατηρείται ανάκαμψη της οικονομίας. Την εξέλιξη αυτή, ευνοούν δυο διαδικασίες που λειτούργησαν προς όφελος της βιομηχανίας και της διαμόρφωσης νέων βάσεων¹⁵. Οι δυσχερείς συνθήκες που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τα αγροτικά νοικοκυριά, στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου, τα οδήγησαν στην αναζήτηση συμπληρωματικών εισοδημάτων. Πιο συγκεκριμένα, η **σταφιδική κρίση** του 1892, ώθησε μεγάλο ποσοστό του αγροτικού

¹⁵Κ. Κωστής, Σ. Πετμέζας, «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα», κείμενο Χ.Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Μάρτιος 2006, σ. 226

Το παλιό εργοστάσιο της ΔΕΗ, η πρώτη μονάδα παραγωγής ενέργειας από το 1906, Ν. Φάληρο

Πηγή: Η Καθημερινή, Αφιέρωμα : Ιστορική πορεία του Πειραιά, 30.4.95

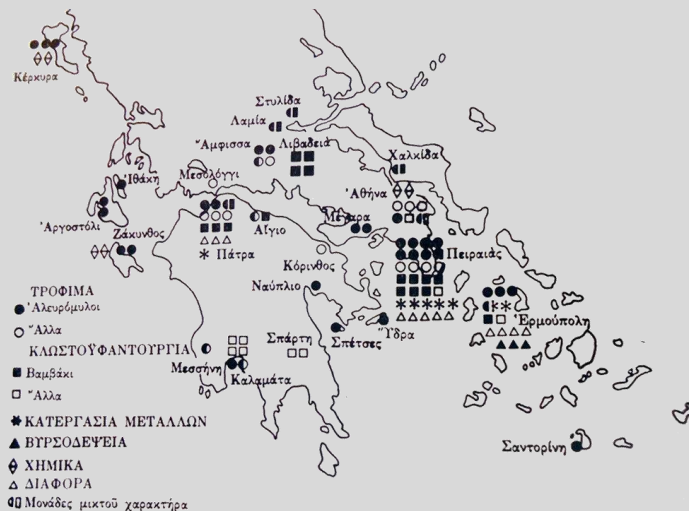
Αθήνα, Στάδιο Ολυμπίου Διός στα τέλη του 19ου αιώνα

Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος <http://paideias-apanthisma.blogspot.gr>, Ιανουάριος 2012

πληθυσμού σε μαζική **μετανάστευση**, ενώ παράλληλα η υποτίμηση της δραχμής αποτέλεσε τη δεύτερη συνθήκη που ευνόησε την οικονομική ανάκαμψη.

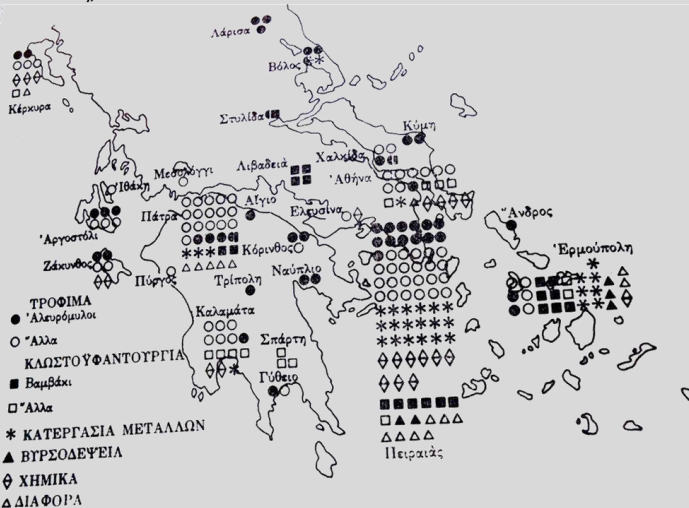
Αρχικά διευρύνθηκε, κυρίως, ο χώρος της βιοτεχνίας, αλλά και οι **βιομηχανίες** που έχουν τον χαρακτήρα πλεκτηρίων, υφαντουργείων και μηχανουργείων. Ταυτόχρονα, επωφελήθηκαν κλάδοι που στηρίζονται στη διαθεσιμότητα πρώτων υλών, οινοπνευματοποιίας, αλλά και τα μεταλλεία. Από τις αρχές του επόμενου αιώνα, η επένδυση σημαντικών κεφαλαίων, οδήγησε στην ανάπτυξη νέων κλάδων παραγωγής όπως η τσιμεντοποιία, οι βιομηχανίες που σχετίζονται με την παραγωγή χημικών προϊόντων, αλλά και οι βιομηχανίες ηλεκτρισμού. Οι περισσότερες βιομηχανικές μονάδες παραγωγής, βέβαια, έχουν τον χαρακτήρα μικρών μονάδων με περιορισμένη ή καθόλου εκμηχάνιση και απευθύνονται κυρίως στην εγχώρια αγορά.

Ως προς τη **χωροθέτηση** των βιομηχανιών αυτής της περιόδου, ολοένα και μεγαλύτερη είναι η συγκέντρωση των σημαντικότερων επιχειρήσεων στον Πειραιά και άλλων δευτερευόντων στο Βόλο, που αναδεικνύεται σε βιομηχανική πόλη- λιμάνι της κεντρικής Ελλάδας. Η Ερμούπολη εξελίσσεται σε πόλη της βαμβακοβιομηχανίας ενώ σημαντικοί βιομηχανικοί πυρήνες αναπτύχθηκαν στις πόλεις της Πάτρας, της Καλαμάτας και της Χαλκίδας. Παρατηρώντας τα скаμπανεβάσματα της οικονομίας κατά τα τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και ένα μεγάλο μέρος του 20^{ου}, η περίοδος αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως «μεταβατική» από μια κοινωνία αγροτική σε μια κοινωνία βιομηχανική.

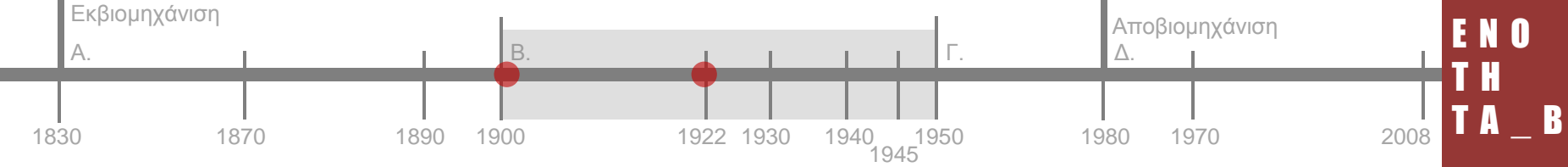
Μηχανικά εργοστάσια, 1974/5

Πηγή Χ.Αργιαντώνη, Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα, Ιστορικό αρχείο των εκδόσεων της Εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος, 1986

Μηχανικά εργοστάσια, 1900

Πηγή Χ.Αργιαντώνη, Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα, Ιστορικό αρχείο των εκδόσεων της Εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος, 1986

1.3. Η Ελληνική Βιομηχανία στα 1900_ Μια Βιομηχανία πρόωρα γερασμένη

Απαρχές, 1900-1922

Ο **καθορισμός** των συνόρων το 1909, καθιστά προσπελάσιμες, περιοχές του εσωτερικού της Χώρας και της Στερεάς Ελλάδας. Ταυτόχρονα γίνεται επέκταση του σιδηροδρόμου, έργο που συμπληρώνεται με αντίστοιχα μέτρα για το οδικό δίκτυο και τις ακτοπλοϊκές γραμμές. Η υπερπόντια **μετανάστευση**, σε μεγάλο ποσοστό προς τις ΗΠΑ, ήταν για την Ελλάδα αποτέλεσμα της κρίσης της αγροτικής παραγωγής και ειδικά της σταφιδικής κρίσης του προηγούμενου αιώνα. Φαινόμενα μαζικής μετανάστευσης εμφανίζονται και στις άλλες χώρες της Ανατολικής και Νότιας Ευρώπης, ήδη από το 1880. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η μετανάστευση δεν έπληξε μόνο τις περιοχές που ήταν εξαρτημένες από τη σταφιδική παραγωγή. Δυόμιση δεκαετίες μετά την δημιουργία των πρώτων κυττάρων βιομηχανίας στην Ελλάδα, η φυσιογνωμία της βιομηχανίας δεν έχει εμφανίσει σημαντικές αλλαγές, πέρα από τους αριθμούς σε μηχανικές εγκαταστάσεις, εργάτες και συνολική ιπποδύναμη, που έχουν αυξηθεί. Διαθέτει μια καθαρά βιομηχανική πόλη, τον Πειραιά, με περισσότερους από 50.000 κατοίκους.

Θεωρώντας ως πρώτο κύμα εκβιομηχάνισης της παραγωγής της χώρας το διάστημα 1865-1875, η μετάβαση από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα θα μπορούσε να θεωρηθεί ως **δεύτερο**¹⁶. Η διαδικασία, και σε αυτήν την περίπτωση, συνδέεται με τις διεθνείς εξελίξεις, που χαρακτηρίζονται από τις προσιτές νέες

τεχνολογίες, την οικοδόμηση των πόλεων και τη διεύρυνση του βιομηχανικού τομέα.

Στο διάστημα 1893-1920, οι παράγοντες που προσελκύουν ή συντηρούν τους πληθυσμούς στις πόλεις έχουν να κάνουν, είτε με βιομηχανικές ή βιοτεχνικές απασχολήσεις, είτε με την παραγωγή και επεξεργασία του καπνού.

Μέχρι το 1920 και παρά τα φαινόμενα διάχυσης που συνδέονταν με τις νέες τάσεις παραγωγής που εμφανίζονταν, η βιομηχανία συγκεντρώθηκε, εν τέλει, σε συγκεκριμένες περιοχές. Ο Πειραιάς, ο Βόλος, η Ερμούπολη και η Νάουσα απέκτησαν αποκλειστικά βιομηχανικό χαρακτήρα. Ο Πειραιάς διατηρεί την πρώτη θέση στη βιομηχανία, ενώ η Ερμούπολη και η Πάτρα δεν θα αντέξουν για πολύ. Η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη απέκτησαν εκτεταμένες βιομηχανικές ζώνες. Στην Πάτρα, την Καλαμάτα, την Χαλκίδα, την Κέρκυρα, την Καβάλα, τη Λάρισα και το Ηράκλειο, η βιομηχανία έκανε αισθητή την παρουσία της. Η Θεσσαλονίκη, ο Βόλος, το Ηράκλειο, η Καλαμάτα και η Καβάλα, αποτελούν τις πόλεις που γνώρισαν πολεοδομική έκρηξη μετά το 1900. Η **μορφή** τους είχε το χαρακτήρα μεγάλων βιομηχανικών τόξων που αναπτύχθηκαν με σημείο εκκίνησης, τις περισσότερες φορές, τα λιμάνια τους κατευθυνόμενα προς τις οδικές ή σιδηροδρομικές εισόδους και τους εθνικούς δρόμους¹⁷. Ταυτόχρονα οι χωροθέτηση των βιομηχανιών στις μεγάλες πόλεις αρχίζει να ακολουθεί και να προσαρμόζεται σε νέα **πρότυπα**¹⁸.

¹⁶ Χ. Χατζηιωσήφ, «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα», Τόμος Α1, κείμενο Χ. Αργιαντώνη, «Η Βιομηχανία», εκδόσεις Βιβλιόραμα, 1999, σ. 173

¹⁷ Ν. Μπελαβίλας, «Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα», εκδόσεις Οδυσσεάς, Αθήνα 1998, σ. 30

¹⁸ Χ. Χατζηιωσήφ, «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα», Τόμος Α1, κείμενο Χ. Αργιαντώνη, «Η Βιομηχανία», εκδόσεις Βιβλιόραμα, 1999, σ. 185

Οι μεγάλες και οχληρές μονάδες συγκεντρώθηκαν στην περιφέρεια (βιομηχανίες, στρατόπεδα, κλπ). Έτσι στην περίπτωση της Αθήνας- Πειραιά, η Δραπετσώνα, το Κερατσίνι και η Ελευσίνα υποδέχονται τις βαριές

βιομηχανίες ενώ οι ελαφρότερες συγκεντρώνονται στο Νέο Φάληρο, Μοσχάτο, Καλλιθέα. Τα νέα εργοστάσια, λοιπόν, απλώνονται στο Λεκανοπέδιο, στις δυτικές ακτές του Πειραιά και επεκτείνονται ακολουθώντας τον Κηφισό και τους οδικούς άξονες, Πειραιώς και Θηβών. Ανάλογες ήταν και οι εξελίξεις στη Θεσσαλονίκη με τη συγκέντρωση των βιομηχανιών στα ανατολικά και δυτικά του λιμανιού αλλά και στην Πάτρα με τη συγκέντρωση των βιομηχανικών μονάδων στην παραλία.

Δύο ήταν οι βιομηχανικοί **κλάδοι** που αναπτύχθηκαν στην Παλαιά Ελλάδα από το τέλος του 19^{ου} αιώνα, αυτός των μεταλλείων και αυτός της βιομηχανίας οίνων και ποτών, που σαφώς η ανάπτυξή του στηρίχτηκε στις εξαγωγές. Η Ελλάδα περνάει αργά αλλά σταθερά στην «εποχή του σιδήρου» αν και πρόκειται για εργοστάσια συναρμολόγησης ή επισκευών εκτός από τους δυο μεγάλους ναυπηγοεπισκευαστικούς σταθμούς. Παράλληλα η καπνοβιομηχανία αποκτά κεντρική σημασία στην εθνική οικονομία μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας-Θράκης, παλιά κέντρα παραγωγής και επεξεργασίας καπνού. Την ίδια στιγμή, από το 1909, θα λέγαμε ότι αρχίζει για την Ελλάδα η περίοδος της βαρείας βιομηχανίας με τη δημιουργία και ανάπτυξη εργοστάσιων για την παραγωγή τσιμέντου και λιπασμάτων. Δε θα τολμήσουμε σε καμία περίπτωση να συγκρίνουμε το παράδειγμα της Ελλάδας με τη βιομηχανία των προηγμένων χωρών, η οποία πραγματοποιεί τεράστια άλματα την εποχή αυτή με την ολοκλήρωση της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης.

Τα **προβλήματα** της βιομηχανικής πόλης του 19^{ου} αιώνα, αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους στις ελληνικές πόλεις τόσο σε επίπεδο υποδομών όσο και σε επίπεδο συνθηκών ζωής και υγιεινής. Γύρω στο 1918, εκφράζεται έντονος

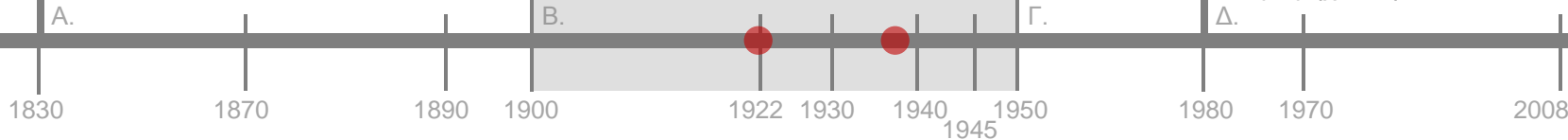
Πανοραμική άποψη του Βόλου περί τα 1900, Πηγή: <http://www.sfs.gr>

Πειραιάς 1908 Fred Boissonnas, Αρχείο Μουσείου Φωτογραφίας της Θεσσαλονίκης

Μακεδονία, λίνισμα, 1911, Fred Boissonnas, Αρχείο Μουσείου Φωτογραφίας της Θεσσαλονίκης

προβληματισμός για την αλλαγή της πολεοδομίας της χώρας που αντλεί από τις έντονες συζητήσεις στις ευρωπαϊκές χώρες και στις ΗΠΑ για την ανάγκη ουσιαστικού ελέγχου από την πλευρά της πολιτείας πάνω στην αστική ανάπτυξη.

Μεσοπόλεμος, 1922 - 1940

Στα χρόνια του μεσοπολέμου η Ελλάδα γνώρισε διαδικασίες αγροτοποίησης και αστικοποίησης¹⁹. Η πρώτη δεκαετία του μεσοπολέμου κυριαρχείται από τις προσπάθειες για την αποκατάσταση των **προσφύγων**. Ήδη από την προηγούμενη δεκαετία έχουν ξεκινήσει συζητήσεις και έχει εκφραστεί ένας έντονος προβληματισμός γύρω από το θέμα της κατοικίας, τη διάρθρωση και φυσιογνωμία της πόλης ενώ μελετώνται τρόποι συλλογικής κατοίκησης και διαδικασίες οργανωμένης, βιομηχανικής παραγωγής του αστικού χώρου, που σε αυτήν την περίοδο παίρνουν θεσμικές μορφές.

Το 1923, ο εθνικός χώρος αποκτά τη σημερινή του μορφή με τον τελικό προσδιορισμό των συνόρων ενώ παράλληλα έργα μεγάλων διαστάσεων πραγματοποιούνται σε όλη την Ελλάδα. Σημαντική αλλαγή για αυτήν την περίοδο στον τομέα της παραγωγής επιφέρει η χρήση του **ηλεκτρισμού** που γενικεύεται. Η έλευση των προσφύγων με τη συνακόλουθη αύξηση του αριθμού των εργατικών χεριών οδηγούν στην ανάπτυξη περισσότερων εργοστασίων **βαριάς** παραγωγής και αφορούσαν κυρίως βιομηχανίες μετάλλου, οικοδομικών υλικών και χημικών

οι οποίες εκτείνονταν από το Ρούφ μέχρι το Φάληρο²⁰.

Η **Αθήνα** ως σύγχρονο βιομηχανικό, διοικητικό, χρηματοπιστωτικό και πολιτιστικό κέντρο και ο **Πειραιάς** ως η πρώτη βιομηχανική πόλη της Ελλάδας, δέχονται πλήθη προσφύγων και εσωτερικών μεταναστών και αυξάνονται πληθυσμιακά αλματωδώς. Οι πρόσφυγες καταφεύγουν και στα περιφερειακά κέντρα που έχουν αναπτύξει την βιομηχανία-βιοτεχνία τους. Στην Ερμούπολη παρατηρείται για τελευταία φορά πληθυσμιακή αύξηση όπως και στην περίπτωση της Κέρκυρας και της Πάτρας που τόσο είχε πληγεί από τη σταφιδική κρίση, αλλά και της Χαλκίδας και της Καλαμάτας. Ανάπτυξη παρατηρείται επίσης σε πόλεις όπως ο Βόλος (ανάπτυξη στον τομέα των οικοδομικών υλικών, της υφαντουργίας, της μεταξουργίας, της βυρσοδεψίας) αλλά και το Αγρίνιο. Η βιομηχανική ακμή ακολουθείται από σημαντικά **έργα υποδομής** για την εκάστοτε πόλη.

Την ίδια περίοδο, άλλες πόλεις συνδέουν την ακμή και την παρακμή τους με την παραγωγή και το εμπόριο **καπνού**, το κυριότερο εξαγωγικό προϊόν για λίγες δεκαετίες που «αντικατέστησε» κατά κάποιον τρόπο το ρόλο της σταφίδας στην οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα. Τέτοιες πόλεις ήταν η Καβάλα, οι Σέρρες, η Δράμα και η Ξάνθη. Ο αγροτικός τομέας κυριαρχεί στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας. Ο προσφυγικός εποικισμός συνέβαλλε στη διατήρηση του αγροτικού χαρακτήρα της υπαίθρου.

¹⁹Χ. Χατζηιωσήφ, «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα», Τόμος Δ1, κείμενο Α. Καραδήμου- Γερόλυμπου, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας», εκδόσεις Βιβλιόραμα, 1999, σ. 135

²⁰Μ. Μακρή, Π. Σκάγιαννης, «Αποβιομηχάνιση και μετασχηματισμός του χώρου: Η περίπτωση της οδού Πειραιώς», Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Εργαστήριο Υποδομών, Τεχνολογικής Υποδομής και Ανάπτυξης, Π.Θεσσαλίας, 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο ΧΠΠΑ, Βόλος, Σεπτέμβριος 2012, σ. 5

Η οικονομική, πολιτική, κοινωνική και ιδεολογική κρίση της **δεκαετίας του 1930** είχε σαφές αντίκτυπο στη φυσιογνωμία των πόλεων και στον τομέα της παραγωγής²¹. Πολλές πόλεις που είχαν γνωρίσει άνθηση συρρικνώνονται πληθυσμιακά, η Ερμούπολη, η Κέρκυρα, η Μυτιλήνη, η Πάτρα. Το κράτος αντιμετωπίζει άμεσα την περιφέρεια και το συγκρότημα πρωτεύουσας- λιμανιού ενώ οι πόλεις γίνονται κέντρα κοινωνικών ανισοτήτων και εντάσεων. Λόγω της ευρύτατης αγοράς, τις φθηνές πρώτες ύλες, τα μικρότερα επιτόκια, πολλές βιομηχανικές επιχειρήσεις μετεγκαθίστανται στο συγκρότημα πρωτεύουσας- λιμανιού. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των βιομηχανιών της περιφέρειας και της πρωτεύουσας είναι έντονος ενώ οι ανισότητες πέρα από γεωγραφικό, έχουν και κλαδικό χαρακτήρα. Το πρόβλημα περιορίζεται κάπως το 1935, που τέθηκαν περιορισμοί για την ίδρυση νέων ή την επέκταση υπαρχόντων εργοστασίων και την απαγόρευση της μεταφοράς τους από τις επαρχιακές πόλεις στην Αθήνα.

Παρατηρώντας **τα στοιχεία της απογραφής του 1940**, βλέπουμε ότι το συγκρότημα της Αθήνας- Πειραιά συνεχίζεται να αυξάνεται ταχύτατα προσελκύνοντας μάζες εσωτερικών μεταναστών. Η αγροτική μεταρρύθμιση, τα μεγάλα υδραυλικά έργα στις πεδιάδες της Θεσσαλονίκης, των Σερρών, της Δράμας και οι επενδύσεις που αρχίζουν να αποδίδουν, Κωπαΐδα, συντελούν ώστε οι πόλεις στην ευρύτερη περιοχή τους να συνεχίζουν να αναπτύσσονται έστω και σε μικρότερο βαθμό. Τέλος, ο πληθυσμός του Βόλου αυξάνεται σημαντικά λόγω της έντονης βιομηχανικής δραστηριότητας.

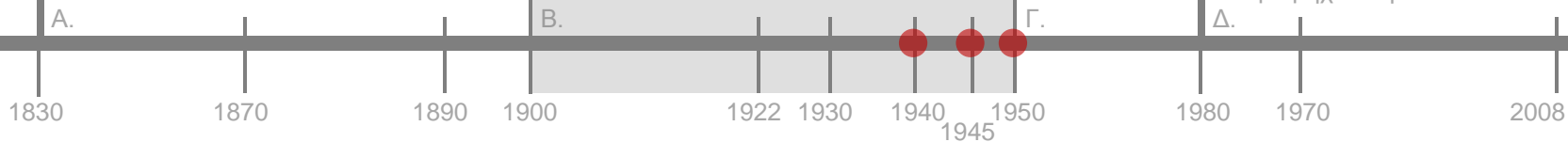
Στην πεδιάδα της Αρχαίας Πέλλας, γυναίκες πρόσφυγες αποξηραίνουν καλαμπόκι
Πηγή: National Geographic, Δεκέμβριος 1930

Πάτρα, Ελλάδα, 1930,
Πηγή: National Geographic

Το συγκοινωνιακό δίκτυο της Ελλάδας το 1930 (από τη "Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια" του Παύλου Δρανδάκη)

Β' Παγκόσμιος πόλεμος - κατοχή - αντίσταση, 1940 - 1945

Κατά τη διάρκεια της κατοχής, οι εργάτες ήταν επιταγμένοι και δούλευαν **αναγκαστικά** στα έργα των κατακτητών. Στην Ηπειρωτική Ελλάδα, οι επιταγμένοι εργάτες χρησιμοποιήθηκαν στα τεχνικά έργα της Βέρμαχτ, ενώ αργότερα διοχετεύθηκαν και στα **ορυχεία** για να εντείνουν την εξόρυξη χρήσιμων για την πολεμική βιομηχανία μεταλλευμάτων. Παρ' όλα αυτά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε ειρηνικές συνθήκες και σε διεθνές επίπεδο, τα ελληνικά ορυχεία δεν ήταν κατά κανόνα ανταγωνιστικά καθώς υπήρχε ανεπάρκεια σε αποθέματα μεταλλευμάτων, οι εγκαταστάσεις ήταν ανεπαρκείς και ανοργάνωτες ενώ σημαντικό ήταν και το πρόβλημα της απουσίας καλής οδικής σύνδεσης για τη μετέπειτα μεταφορά των εξορυκτικών προϊόντων²².

Πόλεις όπως η Πάτρα, το Ρίο, η Ναύπακτος, η Λάρισα, ο Πειραιάς και η Κέρκυρα βομβαρδίζονται χωρίς να υφίστανται βέβαια τη συστηματική καταστροφή που υπέστησαν πόλεις στη Γαλλία, την Πολωνία, τη Γερμανία ή τη Ρωσία. Στο διάστημα αυτό, κυρίως μεγάλες πόλεις όπως η Αθήνα, ο Πειραιάς, η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα δέχονται μεγάλους αριθμούς προσφύγων από την ύπαιθρο καθώς και από τις περιοχές που βρίσκονταν υπό την βουλγαρική κατοχή.

Η ελάττωση της παραγωγής είναι γιγαντιαία σε όλους τους κλάδους. Η Ελλάδα στο τέλος του 1944 είναι μια ρημαγμένη χώρα με ανύπαρκτη παραγωγή ενώ πρωτοφανείς καταστροφές

εντοπίζονται στα συγκοινωνιακά δίκτυα και στα λιμάνια. Σε απόλυτους αριθμούς η πόλη του Πειραιά ήταν αυτή που επλήγη περισσότερο²³.

Μεταπολεμική εποχή, 1945 - 1950

Η μεταπολεμική βιομηχανία στην Αττική διακρίνεται από δύο φάσεις. Κατά την πρώτη φάση, η βιομηχανία αναπτύσσεται σε **πόλους**, Πειραιάς, Λαύριο, Ελευσίνα ενώ κατά τη δεύτερη φάση, η βιομηχανία αναπτύσσεται σε **άξονες**, στην οδό Πειραιώς, στον Κηφισσο, στην εθνική οδό Αθηνών- Λαμίας και στην εθική οδό Αθηνών- Κορίνθου.

Στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες προκαλούν μεγάλες πληθυσμιακές μετακινήσεις στο εσωτερικό της χώρας. Εκδηλώνονται κυρίως ως **εξωτερική μετανάστευση** και **αστικοποίηση**. Οι πληθυσμιακές αυτές μετακινήσεις έχουν καταλυτικές συνέπειες στη συγκρότηση του χώρου, μεταβάλλοντας τις ισορροπίες ανάμεσα στο ευρύτερο αστικό και αγροτικό περιβάλλον, αναδιαρθρώνουν το οικιστικό δίκτυο, προκαλούν επέκταση των αστικών κέντρων και «ισχυροποιούν» την Πρωτεύουσα.

Το 1949 ο φορέας της ανοικοδόμησης είχε να επιδείξει δραστηριότητα με αποτέλεσμα την ανάπτυξη της **βιομηχανίας οικοδομικών υλικών**. Την ίδια στιγμή πραγματοποιούνται μια σειρά από συγκοινωνιακά και εγγειοβελτιωτικά **έργα**, υδροηλεκτρικοί σταθμοί, επισκευές και επεκτάσεις των κυριότερων λιμανιών, δρόμοι και γέφυρες.

²²Χ. Χατζηιωσήφ, «Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα», Τόμος Γ2, κείμενο Χ. Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και αντίστασης», εκδόσεις Βιβλιόραμα, 1999, σ. 192

²³Χ. Χατζηιωσήφ, «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα», Τόμος Δ1, κείμενο Α. Καραδημού- Γερόλυμπου, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας», εκδόσεις Βιβλιόραμα, 1999, σ. 135

1830

1870

1890

1900

1922

1930
1945

1940

1950

1980

1970

2008

1.4. Η τρίτη Περίοδος της Ελληνικής Βιομηχανίας

Η Τρίτη περίοδος σφραγίζεται κυρίως από τους μεγάλους εκσυγχρονισμούς του σχεδίου Marshall το 1950. Την περίοδο αυτήν, παρατηρείται ανάπτυξη του κλάδου των πετρελαιοειδών και των ναυπηγείων στις δυτικές ακτές του Σαρωνικού. Έκρηξη, επίσης, παρατηρείται και στα **οικοδομικά προϊόντα** με εξαίρεση την κεραμοποιία που παρακμάζει από τις αρχές του αιώνα. Η δημιουργία του νέου εθνικού δικτύου κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 60, προκάλεσε για πρώτη φορά την τάση επεκτάσεων των βιομηχανικών περιοχών μακριά από τη θάλασσα, κατά μήκος του άξονα Αθήνας- Θεσσαλονίκης. Ο λιγνίτης σε Κοζάνη, Πτολεμαΐδα και Μεγαλόπολη και το αλουμίνιο στη Φωκίδα, δημιούργησε νέους ενεργειακούς σταθμούς.

Εξαιρετικά μεγάλη είναι η **διόγκωση των δραστηριοτήτων** στην Αθήνα εντείνοντας τη διόγκωση της πρωτεύουσας έναντι της υπόλοιπης χώρας. Το χάσμα μεγαλώνει ακόμα και μεταξύ πόλεων και υπαίθρου και έτσι πολλοί αγρότες εξωθούνται σε εξωτερική και εξωτερική μετανάστευση.

Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΑΝΑΤΙΣΤΗ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Αφιέρωμα του περιοδικού Βιομηχανική Επιθεώρηση σχετικά με την έναρξη λειτουργίας του δεύτερου εργοστασίου της Εταιρίας στη Θεσσαλονίκη, 1962

Δημοτική Επιχείρηση Φωταερίου Αθηνών (Δ.Ε.Φ.Α), το εργοστάσιο Φωταερίου επί της οδού Πειραιώς
Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος <http://www.technopolis-athens.com>

Μονάδα ΙΙ- ΑΗΣ ΛΙΠΤΟΛ , Πτολεμαΐδα
Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος www.ptolemaida.gr

1.5. Η Εξέλιξη της Αρχιτεκτονικής των Βιομηχανικών κτιρίων στην Ελλάδα

Τα βιομηχανικά κτίρια κατασκευάστηκαν επηρεασμένα από τις επιταγές και τις ανάγκες της κάθε εποχής. Κατά κύριο λόγο, όμως, όντας «κτήρια- μηχανές» διαμορφώθηκαν, κάθε φορά, έτσι ώστε να εξυπηρετούν τις λειτουργικές και χωρικές ανάγκες της βιομηχανίας. Η μορφή των κτηρίων, λοιπόν, ακολουθούσε πάντα τη χρήση και τις συνθήκες. Στις περιπτώσεις που δεν υπήρχε αντίστοιχο κτίσμα που να εξυπηρετεί κάποια βιομηχανική δραστηριότητα, εφεύρισκαν νέο και κάπως έτσι διαμορφώθηκαν οι διάφορες τυπολογίες.

Σύμφωνα με τη άποψη της Κ. Δεμίρη²⁴, τα βιομηχανικά κτήρια στην Ελλάδα, μπορούν να διακριθούν, με βάση την αρχιτεκτονική τους μορφή, σε τρεις χρονικοί περιόδους βιομηχανικής δραστηριότητας: από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι τη δεκαετία του '20, αυτή μεταξύ των δύο πολέμων και μετά το 1960.

Την πρώτη περίοδο, ο βιομηχανικός τομέας ήταν στραμμένος στη **μεταποίηση**. Πρώτο βιομηχανικό κέντρο αποτέλεσε η Ερμούπολη της Σύρου, ενώ από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα παρατηρείται μια συγκέντρωση των βιομηχανιών στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Κινητήρια δύναμη για τις μηχανές αποτελούσε ο **ατμός** και τα βασικά δομικά υλικά που χρησιμοποιούνται για τις κατασκευές είναι η πέτρα, το ξύλο και ο χυτοσίδηρος. Τα κτίρια που συναντώνται μπορούν, με βάση την συγκεκριμένη άποψη, να διακριθούν ανάλογα με τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά, σε «παραδοσιακά», «μνημειακά» και «οδοντωτά».

- Τα **παραδοσιακά κτίρια** εμφανίζουν τυπολογικές ομοιότητες με αυτές των κατοικιών και των εκκλησιών. Ο όγκος τους είναι απλός ορθογωνικός με επίπεδες όψεις και επίστεψη με δίκλινη ή πτυχωτή στέγη, ενώ η άρθρωση των χώρων επιτυγχάνεται με

εσωτερικά χωρίσματα. Είναι συνήθως μονώροφα και απαρτίζονται από σύμπλεγμα κτιριακών όγκων.

- Τα **μνημειακά κτίρια** αντλούν στοιχεία από τις βιομηχανικές κατασκευές των Ευρωπαϊκών χωρών, που χαρακτηρίζονται από επίσημη και υψηλού γοήτρου αρχιτεκτονική. Πρόκειται για επιβλητικά, μέσω του όγκου και της μορφής τους, κτίρια, πλούσια σε μοτίβα και καλά επεξεργασμένες λεπτομέρειες, που θυμίζουν τις αρχές των νεοκλασικών κτιρίων.

- Τα **οδοντωτά** αποτελούν αμιγή βιομηχανικά κτίρια με μεγάλων διαστάσεων μονώροφους χώρους και ομοιόμορφο φυσικό φωτισμό. Η επίστεψη του χώρου παραγωγής πραγματοποιείται με μια, δυναμικά απλωμένη στο χώρο, οδοντωτή οροφή, ενώ οι όγκοι παρουσιάζουν σαφήνεια και η κάτοψη των χώρων είναι ορθογώνια.

Η δεύτερη περίοδος αποτέλεσε και μια **περίοδο ανασυγκρότησης** για την ελληνική οικονομία και η βιομηχανία καθιερώθηκε ως ο πλέον δυναμικός της τομέας. Από την εποχή του ατμού περνάμε σε αυτή του πετρελαίου και τοΥ ηλεκτρισμού, γεγονός που δε συνεπάγεται, όμως, σημαντικές χωρικές αλλαγές. Η ανάγκη για χώρους παραγωγής μεγάλων διαστάσεων και «βαθιές» κατόψεις, αλλά και η ευέλικτη διάταξη των μηχανών οδήγησε στη διαμόρφωση ενός νέου τύπου κτιρίων, με **αφετηρία το μοντέρνο κίνημα**. Κτίρια μεγάλων διαστάσεων, με επεξεργασμένη μορφή και φορέα από οπλισμένο σκυρόδεμα, εξυπηρετούν πλέον τις ανάγκες της βιομηχανίας. Πρόκειται για μονολιθικούς, συμπαγείς όγκους που καταλαμβάνουν συνήθως ένα ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο και αντανακλούν ένα βαρύ, ογκώδη και εντυπωσιακό χαρακτήρα παράλληλα με την απλότητα της μορφής τους. Η επιπεδότητα των όγκων αυτών,

²⁴Κ. Δεμίρη, «Η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των βιομηχανικών κτιρίων στην Ελλάδα, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως σήμερα», Αρχιτεκτονικά Θέματα τ. 25, Αθήνα, 1991

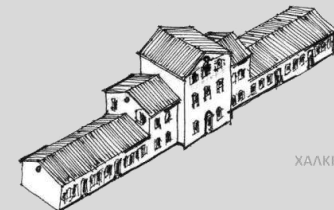
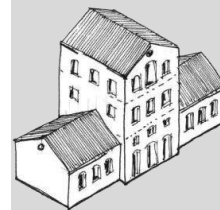
διακόπτεται μόνο από τις επιφάνειες των παραθύρων και τις κολώνες.

Στην τρίτη περίοδο αναγνωρίζεται η **συνεισφορά του αρχιτέκτονα** στο σχεδιασμό εργοστασίων και εν τέλει

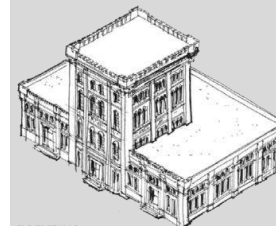
κρίνεται απαραίτητη. Οι βιομηχανικές δραστηριότητες αποκεντρώνονται, ενώ νέες αρχές διέπουν τον σχεδιασμό των κτιρίων. Βασικά χαρακτηριστικά τους είναι η ευέλικτη, με δυνατότητα επέκτασης, σύνθεση και η χρήση του καννάβου ως βασικού εργαλείου της σύνθεσης.

Παρόλα αυτά, η παραπάνω κατηγοριοποίηση ανατρέπεται, εάν αντιπαραβάλλει κανείς ορισμένα παραδείγματα, τα οποία δεν μπορούν να καταταχθούν σε κανέναν από τους παραπάνω τύπους, καθώς η μορφή τους εξηγείται, καθαρά και μόνο, από την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων αναγκών της εκάστοτε βιομηχανίας. Όπως **έχουν καταγραφεί από τον Ν. Μπελαβίλα**²⁵, τέτοια παράδειγμα, αποτελούν οι πύργοι- αποστακτήρια οινοποιίας και οινοπνευματοποιίας, οι αλευρόμυλοι και οι ελαιουργίες, τα βαθμιδωτά κτίρια επεξεργασίας μεταλλεύματος επίπλευσης, που φαινομενικά μοιάζουν με μνημειακά, ενώ δεν είναι, οι κάμινοι πλινθοκεραμοποιίας, οι οποίοι δε θυμίζουν κανένα από τους τύπους που προαναφέρθηκε, όπως και οι υδατόπυργοι και οι δεξαμενές υγρών και αερίων καυσίμων και πολλά άλλα παραδείγματα. Δεν είναι εφικτό, λοιπόν, να πραγματοποιηθεί καμία άλλη μορφολογική κατηγοριοποίηση βιομηχανικών, πέραν αυτής που συμπεραίνεται από τις λειτουργικές απαιτήσεις του κάθε ξεχωριστού βιομηχανικού τομέα.

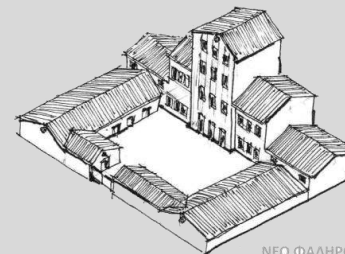
Διακρίνονται, αναμφισβήτητα, πολλές ομοιότητες στην τυπολογία των κατασκευών που εξυπηρετούν τον ίδιο τομέα και πολλές αντίστοιχες κατηγορίες. Η τεχνογνωσία και η εμπειρία κάθε περιόδου, αξιοποιείται προκειμένου να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του εργοστασίου και, όπου δεν επαρκούν,

ΧΑΛΚΙΔΑ

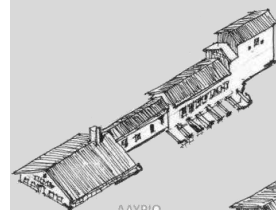

ΕΛΕΥΣΙΝΑ

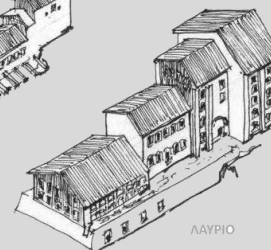

ΝΕΟ ΦΑΛΗΡΟ

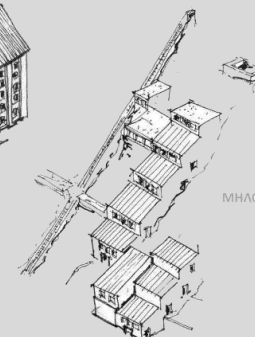
Πύργοι- αποστακτήρια οινοποιίας και οινοπνευματοποιίας, αλευρόμυλοι, ελαιουργίες

ΛΑΥΡΙΟ

ΛΑΥΡΙΟ

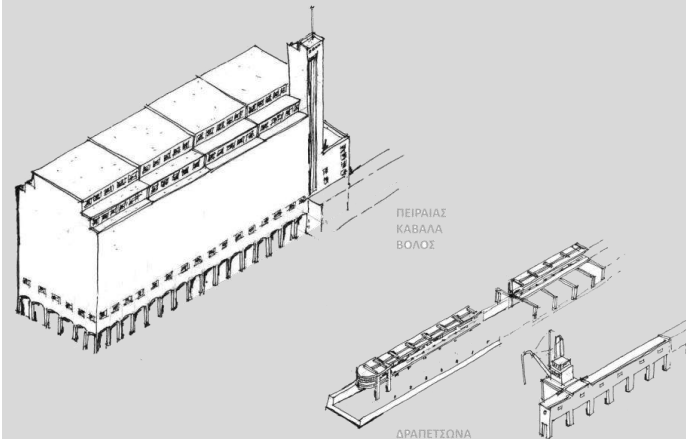
ΜΗΛΟΣ

Βαθμιδωτά κτίρια επεξεργασίας μεταλλεύματος επίπλευσης

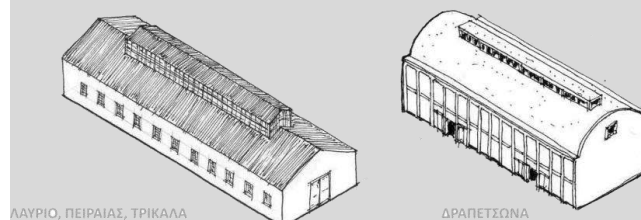
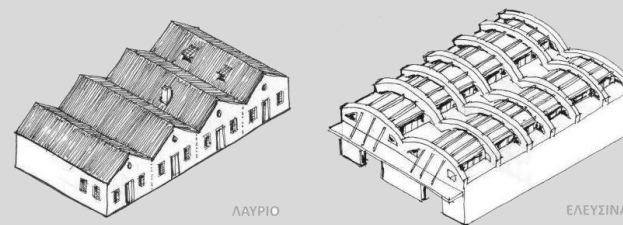
σελίδα 34 ²⁵ Ν. Μπελαβίλας, «Καταγραφή και Διάσωση: τα πρώτα βήματα στις τεχνικές της διάσωσης της βιομηχανικής κληρονομιάς ή ας διαβάσουμε τις μορφές», Εργαστήριο για τη βιομηχανική κληρονομιά, 2012

εφευρίσκονται νέοι τρόποι κατασκευής και επίλυσης προβλημάτων. Με βάση την προαναφερθείσα καταγραφή, διακρίνονται στον ελληνικό χώρο οι εξής κατασκευές:

1. Νεώρια, νερόμυλοι, ανεμόμυλοι, με χρηστικά ιδιαίτερες μορφολογικές απαιτήσεις
2. Μηχανουργία, βιομηχανικές αποθήκες, ηλεκτρικοί σταθμοί, των οποίων η λειτουργία απαιτεί μεγάλους ελεύθερους χώρους, με αποτέλεσμα αρχικά τα κτίρια να μοιάζουν με οδοντωτά, αλλά αργότερα, με τη δυνατότητα γεφύρωσης μεγάλων ανοιγμάτων με τη χρήση του μετάλλου στις κατασκευές, αλλάζουν μορφή.
3. Βιομηχανικές αποθήκες, μεταφορικές αποθήκες, αεροπορικά υπόστεγα, σιδηροδρομικά υπόστεγα, εμφανίζουν ποικιλία στην επίστεψη.
4. Υπόστεγα αργαλειών και κλωστοϋφαντουργίας, τα οποία φέρουν επίστεψη με τη μορφή οδοντωτού στεγάστρου, υπερυψωμένου προς τον βορρά, προκειμένου να εξασφαλίζεται ο απαραίτητος, για τη λειτουργία, έμμεσος φωτισμός στο εσωτερικό.
5. Πύργοι, αποστακτήρια οινοποίησης και οινοπνευματοποίησης.
6. Βαθμιδωτά κτήρια επεξεργασίας μεταλλεύματος επίπλευσης
7. Πύργοι ψύξης σκαγιοποιείων, χρωματοουργιών
8. Κάμνοι πλινθοκεραμοποιίας, σύνθετη μορφολογικά κατασκευή
9. Καπναγωγοί
10. Υδατόπυργοι, δεξαμενές υγρών και αερίων καυσίμων
11. Φάροι, πύργοι ελέγχου αεροδρομίων
12. Αποθήκες σιτηρών, ταινιόδρομοι μεταφοράς
13. Ναυπηγοεπισκευαστικές δεξαμενές
14. Σκάλες φόρτωσης μεταλλείων

Αποθήκες σιτηρών (Silo), ταινιόδρομοι μεταφοράς

Μηχανουργία, Βιομηχανικές αποθήκες, Ηλεκτρικοί σταθμοί

Πηγή εικόνων: Ν. Μπελαβίλας, «Καταγραφή και Διάσωση: τα πρώτα βήματα στις τεχνικές της διάσωσης της βιομηχανικής κληρονομιάς ή ως διαβάσουμε τις μορφές», Εργαστήριο για τη βιομηχανική κληρονομιά, 2012

ΑΠΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗ

- 1.5. Εισαγωγικό Σημείωμα
- 1.6. Η περίπτωση της Ελλάδας
- 1.7. Επιπτώσεις αποβιομηχάνισης_Εγκαταλελειμμένες εκτάσεις, Brownfields

1.5. Από τη δεκαετία του 1970, σε παγκόσμιο επίπεδο, λαμβάνει χώρα μια **σειρά μετασχηματισμών** που αφορούν τον χώρο και την οικονομία. Οι μετασχηματισμοί αυτοί σχετίζονται τόσο με φαινόμενα της οικονομικής κρίσης και τις επακόλουθες διαθρωτικές αλλαγές των κοινωνικο-οικονομικών δομών των ανεπτυγμένων χωρών, όσο και με την αξιοσημείωτη αύξηση επιβάρυνσης του περιβάλλοντος ως επίπτωση της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ευνόητο είναι ότι οι μετασχηματισμοί αυτοί θα έχουν πιο έντονο και μαζικό χαρακτήρα στις παραδοσιακά βιομηχανικές πόλεις της Ευρώπης και της Αμερικής.

Η αποβιομηχάνιση, η οικονομική και κοινωνική παγκοσμιοποίηση αλλά και τα σημαντικά προβλήματα στο περιβάλλον, δημιουργούν έντονες ανατροπές στην οργάνωση, τη δομή και την ανάπτυξη τους, καθώς προβάλλουν έντονα κοινωνικά ζητήματα, που φέρουν και τις αντίστοιχες χωρικές επιπτώσεις. **Αποβιομηχάνιση** με οικονομικούς όρους ορίζεται ως η συρρίκνωση της παραγωγικής δραστηριότητας και η αντικατάσταση της από τον τομέα των υπηρεσιών. Η μετάβαση από την

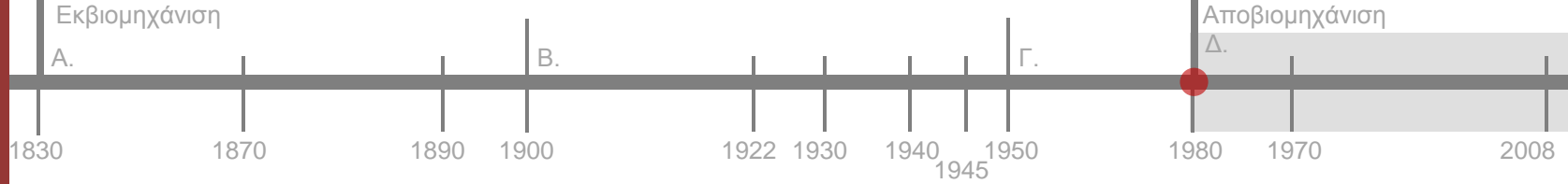

οικονομία της παραγωγής των αγαθών στην οικονομία της παραγωγής υπηρεσιών προκάλεσε εκτός από οικονομικές, έντονες κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις όχι μόνο στον αστικό αλλά και στον περιαστικό χώρο. **Χωρικός αντίκτυπος** αυτών των μεταβολών είναι η υπολειτουργία και η εγκατάλειψη των βιομηχανικών εγκαταστάσεων στις κεντρικές περιοχές. Το γεγονός αυτό ακολουθείται από τη δημιουργία αστικών κενών μέσα στις πόλεις πράγμα που οδηγεί στην απαξίωση του χώρου, στην υποβάθμιση του κτηριακού αποθέματος και στην γκετοποίηση.

Η διαδικασία της αποβιομηχάνισης οδήγησε στη δημιουργία του όρου **μεταβιομηχανικός** (post-industrial) με τον οποίο ο Daniel Bell χαρακτήρισε την τότε αναδυόμενη κοινωνία. Ως **μεταβιομηχανική πόλη** ορίστηκε από τον Shaw η πόλη της οποίας η παραδοσιακή βιομηχανική δραστηριότητα κατέχει έναν διαρκώς μειούμενο κομμάτι της οικονομικής δραστηριότητας το οποίο αντικαθίσταται από τον ολοένα αυξανόμενο τομέα των υπηρεσιών και διαφέρει από την παραδοσιακή βιομηχανική πόλη των δυο προηγούμενων αιώνων.

Την δεκαετία του 70, η παραγωγή περνά από το **φορντικό** πρότυπο στο **εναλλακτικό**. Ο Φορντισμός βασίζεται στη μαζική παραγωγή σχετικά ομοιογενών εμπορευμάτων για «όταν χρειαστεί» (just-in-case), στην αλυσίδα παραγωγής και στην αποθήκευση των έτοιμων προϊόντων έως ότου πωληθούν. Από την άλλη πλευρά, το καθεστώς της ευέλικτης συσσώρευση, υιοθετεί ένα σύστημα παραγωγής «τότε που χρειάζεται» (just-in-time) με δυνατότητα να προσαρμόζονται οι διαδικασίες παραγωγής και ο τύπος των προϊόντων στη ζήτηση και να μεταβάλλονται οι ποσότητες των προϊόντων χωρίς να υπάρχουν επιπτώσεις στην αποτελεσματικότητα των επιχειρήσεων. Έτσι, ξεκινά να εφαρμόζεται μια πολιτική που ενισχύει το ατομικό συμφέρον έναντι του συλλογικού. Αυτή η αντιμετώπιση δεν εμφανίζεται μόνο από την πλευρά των επιχειρήσεων

αλλά και από την πλευρά του κράτους που ήδη από τη δεκαετία του 1950 ξεκινά μια πολιτική ιδιωτικοποίησης των δημόσιων φορέων και εκτάσεων που φτάνει έως και τη σημερινή μνημονιακή εποχή. Το μέλλον των επιχειρήσεων και του κράτους εξαρτάται πλέον από τα ξένα επενδυτικά κεφάλαια.

2.2. Η περίπτωση της Ελλάδας

Η αποβιομηχάνιση, όπως έγινε κατανοητό, ήταν αποτέλεσμα έντονων ανακατατάξεων της παραγωγικής διαδικασίας σε παγκόσμιο επίπεδο, αλλά και άλλων κοινωνικό-οικονομικών και τεχνολογικών παραγόντων. Η διαδικασία της αποβιομηχάνισης ακολουθεί χρονικά της εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στην υπόλοιπη Ευρώπη. Η περίπτωση της Ελλάδας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των διαφοροποιήσεων που συμβαίνουν σε **τοπικές κοινωνίες** σε συνάρτηση με τις **παγκόσμιες ανακατατάξεις**. Λόγω των μικρών μεγεθών ανάπτυξης που σε μικρό βαθμό ελέγχονται από την κρατική γραφειοκρατία, συντήρησε σε συγκριτικά υψηλό βαθμό τόσο την ανάπτυξη, όσο και την κοινωνική συνοχή. Έτσι, αντιμετώπισε με διαφορετικό και πιο ήπιο τρόπο τις επιπτώσεις της κρίσης²⁶. Με τη μετάβαση, λοιπόν, αυτή από το ένα πρότυπο παραγωγής στο άλλο, οι βιομηχανικές μονάδες τείνουν να απομακρύνονται από το κέντρο της πόλης και να μεταφέρονται **εκτός των ορίων** της, σε άλλες περιοχές και χώρες. Το γεγονός ότι η βιομηχανική ανάπτυξη κατά το «φορντικό» πρότυπο ήταν γεωγραφικά συγκεντρωμένη, συνεπάγεται τη δημιουργία πολύ οξυμένων μεταβολών στις συγκεκριμένες περιοχές με την εφαρμογή του «εναλλακτικού» μοντέλου, υποβάθμιση αστικού ιστού και κοινωνικού περιβάλλοντος, αύξηση των δεικτών ανεργίας, αλλαγή της σύστασης του πληθυσμού.

Τα πρώτα σημάδια της αποβιομηχανοποίησης εντοπίζονται

στη δεκαετία του **60**, ενώ κορυφώνεται τη δεκαετία του **80** και συνεχίζεται με διαφορετικούς ρυθμούς ανά περίοδο, μέχρι και σήμερα. Μετά το 1990, παρατηρείται καθημερινή καταγραφή διακοπής της λειτουργίας πολλών εργοστασίων ενώ όπου παρατηρείται εκσυγχρονισμός των βιομηχανικών μονάδων, αυτός συνοδεύεται με την καταστροφή του παλαιότερου εξοπλισμού. Το νέο **θεσμικό πλαίσιο** το οποίο διαμορφώθηκε με βάση τον νόμο περί απομάκρυνσης της βιομηχανίας από την Αττική, το Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας, τα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια των δήμων που διατρέχει η οδός Πειραιώς του 1988 και το Προεδρικό Διάταγμα του Ελαιώνα του 1995 οδήγησαν πολλές βιομηχανίες στο κλείσιμο, καθώς το πρόβλημα που δημιουργούσε η λειτουργία τους μέσα στον αστικό χώρο, αλλά και η απουσία χωροταξικού σχεδιασμού, έγινε αντιληπτό. Την ίδια περίοδο παρατηρείται μια **τάση αναγνώρισης** της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου αρχίζει με μια ταυτόχρονη πρόθεση προστασίας, αποκατάστασης και επανάχρησης γεγονός που αποτελεί καινοτομία για τα ελληνικά δεδομένα.²⁷

Οι επιχειρήσεις στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν την κρίση και να βελτιώσουν την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων τους, καταφεύγουν αρχικά, στην **διασπορά των παραγωγικών τους δραστηριοτήτων- εγκαταστάσεων**, κυρίως προς τις χώρες

²⁶ Ντ. Βαϊού, Μ. Μαντουβάλου, Μ. Μαυρίδου, «Ένθετο 1- Το ζήτημα της Αποβιομηχάνισης», Θέματα Αστικού Σχεδιασμού, Σημειώσεις, Αθήνα 2006

²⁷ Φ. Βαταβάλη, Ν. Μπελαβίλας, «Ο μετασχηματισμός της οδού Πειραιώς», Ανακοίνωση στην 5η Πανελλήνια Επιστημονική Συνάντηση TICCIH Βόλος / 22-25 Νοεμβρίου 2007: Το τέλος των γιγάντων βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων, σ. 2

στις οποίες βρίσκουν αποθέματα πρώτων υλών και φθηνά εργατικά χέρια, αλλά και ένα σύστημα επαρκών υποδομών που να μπορούν να εξυπηρετήσουν τέτοιες δραστηριότητες. Η εγγύτητα των εργοστασίων με τους προμηθευτές είναι πολύ σημαντικός παράγοντας. Επιτρέπει όχι μόνο την ελαχιστοποίηση του κόστους μεταφοράς των διαφόρων εξαρτημάτων, αλλά και την καλύτερη συνεργασία κατά τη διάρκεια του σχεδιασμού νέων προϊόντων. Στόχος, πλέον, των επιχειρήσεων είναι να παράγουν εκεί που το κόστος εργασίας είναι φθινό και να πωλούν στις αγορές όπου τα εισοδήματα είναι υψηλότερα. Παρατηρείται λοιπόν πιο έντονο, εδώ, το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης των επιχειρήσεων και των αγορών.

Μια άλλη όψη της αποβιομηχάνισης είναι η **διαφοροποίηση των μορφών εργασίας**, αλλά και των μορφών κοινωνικής ανισότητας. Αναδιарθρώνεται, λοιπόν, η εργασία στις ανεπτυγμένες χώρες, μειώνεται ο πληθυσμός που ασχολείται με τη βιομηχανία και δημιουργούνται θέσεις εργασίας σε άλλους παραγωγικούς τομείς. Η αποβιομηχάνιση οδήγησε σε κατακόρυφη μείωση της βιομηχανικής απασχόλησης και, ταυτόχρονα, σε μαζικές απολύσεις. Το πρόβλημα είναι, δηλαδή, η γεωγραφική και κοινωνική κατανομή των φαινομένων που συνδέονται με την αποβιομηχάνιση και την αστικοποίηση.

Το γεγονός ότι η βιομηχανική ανάπτυξη ήταν γεωγραφικά συγκεντρωμένη, συνεπάγεται τη δημιουργία οξυμένων καταστάσεων σε συγκεκριμένες περιοχές. Οι περιοχές αυτές αντιμετωπίζουν τώρα δύο αλληλένδετες διαδικασίες, την **από-αστικοποίηση** και την **αποβιομηχάνιση**.

Η μετάβαση από τον βιομηχανικό καπιταλισμό στο σημερινό παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα, είχε σαφείς επιπτώσεις στην ανάπτυξη των πόλεων. Η κρίση των παραγωγικών και κοινωνικό-οικονομικών δομών οδήγησε στην αποβιομηχάνιση των παραδοσιακών βιομηχανικών πόλεων ενώ οι νέες επιχειρήσεις δεν χρειάζονται συγκεκριμένη **χωροθέτηση**, αντιθέτως απαιτούν εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό.

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, εμφανίζονται νέες μορφές **κινητικότητας του πληθυσμού**, που επίσης αποτυπώνονται στο χώρο: μετακινήσεις μεταξύ αστικών κέντρων, είσοδος οικονομικών μεταναστών, ενδοαστικές μετακινήσεις. Το κέντρο βάρους των πληθυσμιακών μεταβολών μετατοπίζεται από την αστικοποίηση, σε αλλαγές που συντελούνται στο εσωτερικό των πόλεων. Η αυξημένη κινητικότητα του πληθυσμού, ως μέρος παγκόσμιων τάσεων, συνδέεται άμεσα με αλλαγές στον τρόπο ζωής, εργασίας και κατανάλωσης. Επίσης, συναρτώνται με ευρύτερα ζητήματα μετασχηματισμού των ελληνικών αστικών κέντρων. Η ανάπτυξη νέων προαστίων ή η επέκταση οικισμών γύρω από τις πόλεις, η εγκατάσταση μεταναστών σε υποβαθμισμένες αστικές περιοχές και η είσοδος νέων χρήσεων αναψυχής και εμπορίου σε κεντρικές περιοχές, αποτελούν φαινόμενα που προσελκύουν νέους ή απωθούν παλαιούς κατοίκους.

Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (Α.Ε.Χ.Π.Α.).
Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος <http://www.minetech.metal.ntua.gr>

Η διακοπή της λειτουργίας πολλών εργοστασίων κληροδότησε στον πολεοδομικό ιστό των περισσότερων αστικών κέντρων καθώς και στις λιμενικές ζώνες, πολλά εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά συγκροτήματα. Οι ανενεργοί βιομηχανικοί χώροι εγκαταλείπονται και μένουν κενοί χρήσεων δημιουργώντας στον χώρο τα λεγόμενα αστικά κενά-*brownfields*. Λόγω της μεγάλης έκτασης που τις περισσότερες φορές έχουν, δημιουργούν έντονες **ασυνέχειες** στον ιστό της πόλης και διακόπτουν την ενότητα της περιοχής ενώ μοιάζουν αρκετά υποβαθμισμένες και πολλές φορές έχουν υποστεί έντονες **περιβαλλοντικές επιβαρύνσεις**.

Εγκαταλελειμμένες εκτάσεις _ Brownfields

Η εκβιομηχάνιση ως φαινόμενο συνεπάγεται και μια **χωρική και λειτουργική αναδιάρθρωση** των αστικών βιομηχανικών κέντρων. Μεταπολεμικά πραγματοποιείται μια αναδιάρθρωση της βιομηχανικής παραγωγής, η οποία συνοδεύεται από την αποδέσμευση των βιομηχανιών από τα παραδοσιακά κριτήρια και την αναπόφευκτη μετακίνηση τους στην περιφέρεια, λόγω της δημογραφικής έκρηξης των πόλεων και τον εγκλωβισμό των βιομηχανικών θυλάκων στο εσωτερικό τους. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την αποβιομηχάνιση αργότερα και την συνακόλουθη οριστική εγκατάλειψη των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, οδήγησε στην σημερινή εικόνα τεράστιων εγκαταλελειμμένων εκτάσεων με **κενά βιομηχανικά κελύφη** και **ανενεργά μηχανήματα**. Τα αστικά αυτά κενά εμφανίζονται ως απαξιωμένες περιοχές στα πιο νευραλγικά σημεία των σύγχρονων πόλεων. Οι εκτάσεις, λοιπόν, αυτές συναντώνται σήμερα με τις ακόλουθες μορφές²⁸.

- Εγκαταλελειμμένες εκτάσεις σε **«παραδοσιακά» βιομηχανικές περιοχές**. Συναντώνται κυρίως σε περιοχές της περιφέρειας, όπου εγκαταστάθηκαν βιομηχανίες άνθρακα, χάλυβα και κλωστοϋφαντουργίας, οι οποίες συνεπάγονται την αντίστοιχη ανάπτυξη τους. Η αποβιομηχάνιση, αργότερα, έφερε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των μεγάλων εκτάσεων γης, που αναλογούσαν σε βιομηχανικές χρήσεις, με αξία γης σχετικά χαμηλή. Η εκτεταμένη μόλυνση, όμως, που αυτές είχαν υποστεί - εξαιτίας της βαριάς βιομηχανικής δραστηριότητας- προϋποθέτει μεγάλες και δαπανηρές παρεμβάσεις περιβαλλοντικής αποκατάστασης.

- Εγκαταλελειμμένες εκτάσεις σε **μητροπολιτικές περιοχές**. Αυτές οι εκτάσεις χωροθετούνται σήμερα μέσα στον πυρήνα των σύγχρονων πόλεων, γεγονός που οφείλεται στο φαινόμενο της «τριτογενοποίησης» της οικονομίας τους, σε συνδυασμό με την απομάκρυνση της μεταποιητικής δραστηριότητας από τις περιοχές αυτές στη περιφέρεια των πόλεων. Οι εκτάσεις αυτές προσφέρουν σημαντικές ευκαιρίες επανάχρησης και αναζωογόνησης περιοχών μέσα στον αστικό χώρο.

- Εγκαταλελειμμένες εκτάσεις σε **αγροτικές περιοχές**. Η άμεση σχέση των βιομηχανιών με τον πρωτογενή τομέα παραγωγής οδήγησε στην ανάγκη χωροθέτησης βιομηχανιών και στον αγροτικό χώρο. Για τις εκτάσεις αυτές παρατηρείται χαμηλό επενδυτικό ενδιαφέρον, και έτσι η μοναδική λύση για την αξιοποίηση τους προσφέρεται μέσω της κρατικής παρέμβασης, η οποία, καλό είναι, να προσανατολίζεται στην αξιοποίηση των χώρων μέσω ήπιων και εναλλακτικών τρόπων ανάπτυξης.

Με βάση τον επίσημο ορισμό της Υπηρεσίας Περιβάλλοντος των ΗΠΑ (EPA), ως «**brownfields**» ορίζονται οι εγκαταλειμμένες μεταλλευτικές, βιομηχανικές και άλλες εγκαταστάσεις με πιθανό περιβαλλοντικό πρόβλημα, λόγω της προηγούμενης χρήσης τους, το οποίο εμποδίζει την επαναχρησιμοποίηση και ανάπτυξη τους. Ακόμα, Οργανισμοί, οι οποίοι ασχολούνται συστηματικά με την περιβαλλοντική έρευνα, παρακολούθηση και καταγραφή των “brownfields”, όπως η CLARINET²⁹, ορίζουν τα brownfield ως «περιοχές που έχουν επηρεαστεί από τη πρότερη χρήση τους και τη γειτνιάζουσα περιοχή, βρίσκονται υπό εγκατάλειψη και αχρηστία, έχουν ή είναι δυνατό να παρουσιάσουν προβλήματα μόλυνσης, βρίσκονται κυρίως σε αναπτυσσόμενες αστικές περιοχές και απαιτούν παρεμβάσεις για να επανέρθουν σε μια ευεργετική για τη πόλη χρήση» (Grimski & Ferber, 2001). Πρόκειται, γενικότερα, για τμήματα της πόλης, των οποίων η σημερινή κατάσταση υποβάθμισης τους σχετίζεται με την άμεση **γεινιάση τους με αποψιλωμένες πρώην βιομηχανικές ζώνες**.

Η αποκατάσταση και αξιοποίηση αυτών των χώρων παρουσιάζει σημαντικά πλεονεκτήματα όσον αφορά την αποτελεσματική **προστασία του περιβάλλοντος** και της ανθρώπινης **υγείας**, ενώ συγχρόνως συντελεί στη **μείωση της αστικής εξάπλωσης** και της **κατανάλωσης νέων παρθένων εκτάσεων (greenfields)**. Το **κόστος** της περιβαλλοντικής αποτίμησης και η **έλλειψη χρημάτων** για απορρύπανση, που ενδεχομένως να χρειαστεί, αποτελεί το σημαντικότερο εμπόδιο για την ανάπτυξη τους.

Το εργοστάσιο της Πειραιϊκής Πατραϊκής στην Πάτρα
Πηγή: <http://el.wikipedia.org>

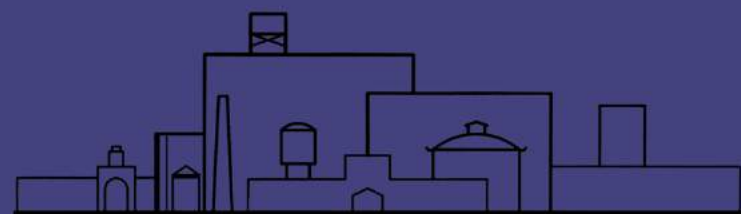
Οινοπνευματοποιία «Ηβη»
Λεωφόρος Αθηνών- Πειραιώς
Πηγή: Ν. Μπελαβίλας, «Νέο Φάληρο και ΧΡΩΠΕΙ», <http://courses.arch.ntua.gr>

Ατμοηλεκτρικός σταθμός Νέου Φαλήρου

Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος <http://www.minetech.metal.ntua.gr>

²⁹ Contaminated Land Rehabilitation Network for Environment Technologies in Europe

ΕΝΟΤΗΤΑ

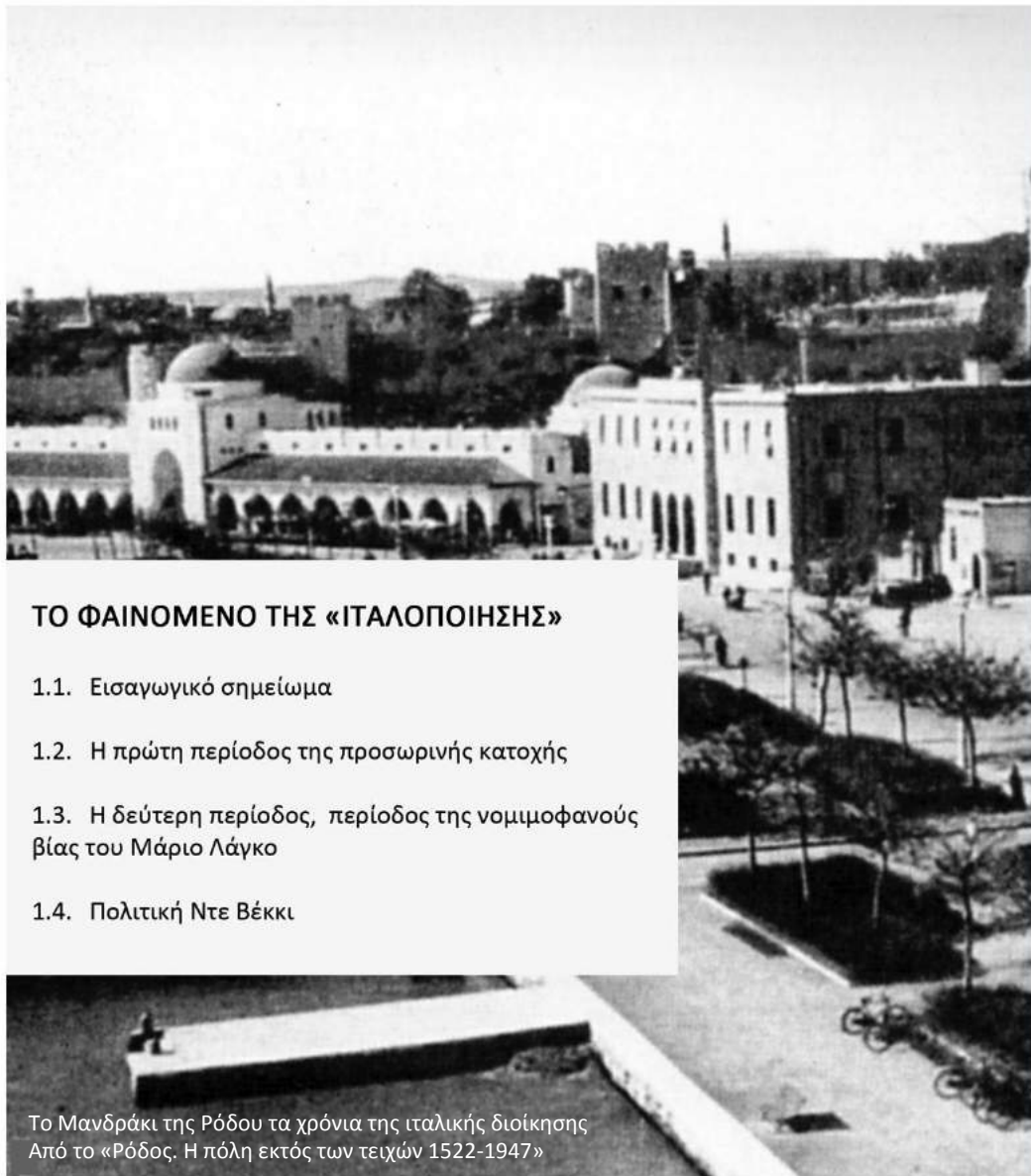
Σήμα συνεδρίου Γεε για τη «Βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», 2009

Η Δωδεκάνησος τα χρόνια της ιταλικής διοίκησης

“Ιταλοποίηση”

Περιοχή “Κόβα”

Δομή πόλης

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ «ΙΤΑΛΟΠΟΙΗΣΗΣ»

- 1.1. Εισαγωγικό σημείωμα
- 1.2. Η πρώτη περίοδος της προσωρινής κατοχής
- 1.3. Η δεύτερη περίοδος, περίοδος της νομιμοφανούς βίας του Μάριο Λάγκο
- 1.4. Πολιτική Ντε Βέκκι

Το Μανδράκι της Ρόδου τα χρόνια της ιταλικής διοίκησης
Από το «Ρόδος, Η πόλη εκτός των τειχών 1522-1947»

1.1. Την άνοιξη του 1912 τα Ιταλικά στρατεύματα, με επικεφαλής τον αντιστράτηγο Γιουβαννί Αμεγκλιό, καταλαμβάνουν τα τουρκοκρατούμενα νησιά του Ν.Α. Αιγαίου και αποβιβάζονται στη Ρόδο στις 5 Μαΐου. Οι Έλληνες υποδέχθηκαν τον Ιταλικό στρατό ως απελευθερωτή, γεγονός που διαρκεί λίγο καιρό καθώς οι Ιταλοί οργάνωναν την εδραίωση της κυριαρχίας τους στο νησί.¹ Έτσι, λοιπόν, μολοντί στην αρχή η σπασμωδική αυτή κίνηση της κατάληψης των Νησιών έγινε με σκοπό να εμποδίσει τη μεταφορά στρατευμάτων και πολεμοφοδίων στο συνεχιζόμενο πόλεμο της Λιβύης, προβάλλοντας το προσωρινό του χαρακτήρα της, κανείς δεν μπορεί να αποκλείσει ότι ίσως ήταν μελετημένη. Στην πορεία φάνηκε ότι τα νησιά αυτά θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα είδος «βάσης» για τον έλεγχο της περιοχής, αλλά και για τη διεκδίκηση εδαφών στην Μικρά Ασία.² Η Ιταλοκρατία στα

¹ Ε. Κακά, Ε. Μουστάκη, Ν. Οικονόμου, Μ. Τεττη, «Οι Ιταλοί στα Δωδεκάνησα», από το «Ρόδος - η πόλη εκτός των τειχών 1522-1947. Αρχιτεκτονική - Πολεοδομία», ΤΕΕ τμ. Δωδ/σου, Ρόδος, 2005, σ.187

² Κωνσταντίνος Καρανάσος, «η πολιτική για τον σχεδιασμό του χώρου και τη διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου κατά την ιταλική κατοχή 1912-1947», Περιληψη Διδ. διατριβής, Τεχνικά Χρονικά, 2010,σελ. 101

Δωδεκάνησα διακρίνεται σε τρεις σαφείς περιόδους, με βάση τις επεμβάσεις της ιταλικής Διοίκησης, τόσο σε επίπεδο κοινωνικής διάρθρωσης, όσο και σε επίπεδο πόλης, και είναι οι εξής:

A. 1912-1923. Η Διοίκηση αυτό το διάστημα, εστιάζει στη διατήρηση και αποκατάσταση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του τόπου. Εντοπίζεται μια σημαντική μείωση του πληθυσμού εξαιτίας απωλειών στα διάφορα μέτωπα, αλλά και λόγω του μεταναστευτικού ρεύματος προς την Ελλάδα, την Ευρώπη, την Αμερική, την Αίγυπτο και την Αυστραλία.³ Ταυτόχρονα, αυξάνεται ο ιταλικός πληθυσμός στα νησιά.

B. 1923-1936. Πρόκειται για τη περίοδο διοίκησης του κυβερνήτη Μάριο Λάγκο κατά την οποία υλοποιούνται μεγάλης κλίμακας κτηριακές και πολεοδομικές επεμβάσεις. Στην αρχιτεκτονική έκφραση της περιόδου υιοθετείται ένα ιδιαίτερο στυλ με ιστορικές αναφορές, το οποίο θα εξέφραζε την αναβίωση της δυτικής αρχιτεκτονικής και θα εξασφάλιζε την ιδεατή συνέχεια στη μακρινή αρχιτεκτονική της Ιπποτοκρατίας. Σημαντικό γεγονός αποτέλεσε η ανάθεση στον αρχιτέκτονα Florestano di Fausto της σύνταξης ενός ρυθμιστικού σχεδίου αναβίωσης και επέκτασης της πόλης της Ρόδου, με στόχο τη χρωθέτηση των δημόσιων κτιρίων και των περιοχών κατοικίας των Ιταλών εποίκων.

Γ. 1936- 1943. Την τελευταία αυτήν περίοδο παρατηρείται μια πιο εντατική προσπάθεια σύνδεσης του ενδόξου «ιταλικού» ιπποτικού παρελθόντος με τις σύγχρονες επιταγές του ολοκληρωτικού καθεστώτος που συνοδεύεται από μικρές, αλλά αποφασιστικές κτηριακές παρεμβάσεις με στόχο την προβολή της ιταλικής ιδεολογίας. Η προσπάθεια αυτή εκφράζεται με τον «εξαγνισμό» της αρχιτεκτονικής ενάντια στο μορφολογικό πλουραλισμό της προηγούμενης περιόδου. Κυρίαρχη προσωπικότητα της περιόδου αποτέλεσε ο κυβερνήτης Cesare

Maria de Vecchi.

³ Β. Κολώνας, «Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα 1912-1943», εκδόσεις Ολκός, σ. 10

5 Μαΐου 1912, οι Ιταλοί καταλαμβάνουν τη Ρόδο και εξαγγέλλουν φιλικό διάταγμα προς τους Ροδίτες
Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος www.secretrhodes.gr

Παρέλαση στο Μανδράκι επί Ιταλοκρατίας
Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος parapona-rodou.blogspot.com

1.2. Η πρώτη περίοδος της «προσωρινής» κατοχής

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίστηκε από την αβεβαιότητα της παραμονής των ιταλικών στρατευμάτων στην περιοχή σε συνδυασμό με το ασταθές διεθνές πολιτικό κλίμα. Η ιταλική διοίκηση, ήδη από τους πρώτους μήνες της κατοχής, προσπάθησε να υποστηρίξει τη νομιμότητα της παρουσίας της στο τόσο ζωτικό αυτό σημείο της Μεσογείου και εστίασε στην άσκηση της ιταλικής προπαγάνδας, μέσα από τους τομείς του πολιτισμού, με στόχο τον επηρεασμό της κοινής γνώμης. Το υλικό ενδιαφέρον -αναζήτηση πρώτων υλών, άνοιγμα νέων αγορών, εγκατάσταση εποίκων από τη μητρόπολη- η ενίσχυση του κράτους στα μάτια των δικών του και των ξένων υπηκόων, η εξαγωγή ανώτερων πολιτιστικών, ανθρωπιστικών και θρησκευτικών προϊόντων -ίδρυση σχολείων, διάδοση της οικείας γλώσσας και παιδείας, ανέγερση νοσοκομείων, δράση ιεραποστόλων και προσηλυτισμός, διάδοση νέων αντιλήψεων της κοινωνικής και πολιτικής ζωή, επιστημονικές αποστολές- αποτελούν γνωρίσματα, τα οποία χαρακτηρίζουν τον ιταλικό επεκτατισμό του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα.⁴

Μεταξύ των μέσων που χρησιμοποιήθηκαν προς αυτή τη κατεύθυνση, δεν ήταν τόσο ο εκσυγχρονισμός των τεχνικών υποδομών, αφού ελάχιστα ήταν τα έργα που πραγματοποιήθηκαν εκείνη την περίοδο σε σύγκριση με τη μετά το 1923 φάση, όσο το **πρόγραμμα των αρχαιολογικών ανασκαφών και της προστασίας και ανάδειξης των ιπποτικών κυρίως μνημείων της Ρόδου**. Οι Ιταλοί επικαλούνταν κάποια σύνδεση με το ιπποτικό παρελθόν του νησιού, προκειμένου να εδραιώσουν την παρουσία τους και να υπογραμμίσουν την ύπαρξη τους.

Σε αυτό το πλαίσιο, αποκαθίστανται το πρώην Νοσοκομείο

των Ιπποτών και το κατάλυμα της «γλώσσας» της Ιταλίας στην Μεσαιωνική πόλη, γίνονται επεμβάσεις σε Πύλες και τμήματα της οχύρωσης της πόλης και ανακηρύσσεται σε «Μνημειακή Ζώνη» ο ιστορικός πυρήνας της τειχισμένης πόλης με τον περιβάλλοντα χώρο του ως ζώνη προστασίας και ανάδειξης του μνημειακού συγκροτήματος.⁵ Ένα άλλο τέχνασμα που χρησιμοποιούν είναι η καθιέρωση της διδασκαλίας της ιταλικής γλώσσας στην εκπαιδευτική διαδικασία, με την ίδρυση αυτόνομων ιταλικών σχολείων. Το γεγονός αυτό, βέβαια, συνοδεύεται και από τις αντίστοιχες **βελτιώσεις των σχολικών κτιρίων**. Παράλληλα υλοποιείται μια σειρά από **μεγάλα δημόσια έργα**. Έργα όπως είναι η ανανέωση των σωληνώσεων του δικτύου ύδρευσης, η τοποθέτηση σφαγείων κοντά στη θάλασσα, ο φωτισμός των δρόμων, τα δημόσια ουρητήρια, η διεύρυνση του καθολικού νεκροταφείου, τα παραπήγματα για τη στέγαση των στρατιωτών.

Ήδη από το 1917-8, οι Δωδεκανήσιοι έχουν φτάσει σε οριακό σημείο επιβίωσης, λόγω της εφαρμογής περιοριστικών μέτρων από την ιταλική διοίκηση σχετικά με τα θρησκευτικά και εθνικά τους δικαιώματα. Η γενικότερη πολιτική και οικονομική διαχείριση των ντόπιων πληθυσμών προκαλούν την αγανάκτησή τους και η **φυγή προς το ελληνικό κράτος** αποκτά σταδιακά καθολικό χαρακτήρα. Οι Έλληνες πρόσφυγες βρίσκουν καταφύγιο στον Πειραιά και την Αθήνα, στα νησιά των Κυκλάδων, στην Κρήτη, στην Εύβοια και στη Θεσσαλονίκη.

⁴ Ζ.Τσιρπανλής, «Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα, 1912-1943, αλλοτρίωση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος», Εκδόσεις Ζήτη, Ρόδος 1998, σ.79- 80

⁵ Κωνσταντίνος Καρανάσος, «Η πολιτική για τον σχεδιασμό του χώρου και τη διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου κατά την ιταλική κατοχή 1912-1947», Περίληψη Διδ. Διατριβής, Τεχνικά Χρονικά, 2010, σ. 108

Στις 24 Ιουλίου του 1923, με τη δεύτερη Συνθήκη της Λωζάννης, τα Δωδεκάνησα περιέρχονται οριστικά στην κυριαρχία της Ιταλίας. Λίγους μήνες από την υπογραφή της Συνθήκης, προηγούνται δύο πολύ σημαντικά ιστορικά γεγονότα. Το πρώτο, ήταν η άνοδος του Mussolini στην εξουσία και η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού, γεγονός που θα επηρέαζε καθοριστικά, τη στάση της χώρας απέναντι στις μέχρι τότε κτήσεις της. Το δεύτερο, ο **διορισμός, από τη νέα Κυβέρνηση, του διπλωμάτη Mario Lago ως Κυβερνήτη των Νησιών**. Οι πρωτοβουλίες του υπήρξαν καθοριστικές για τη μορφή που θα αποκτούσε η πόλη της Ρόδου, αλλά και έθεσαν τη βάση για τη σύγχρονη εικόνα της. Ο νέος Κυβερνήτης με την άφιξή του στη Ρόδο στόχευε σε ένα πρόγραμμα, το οποίο θα αφορούσε πολλούς τομείς, όπως τη Διοίκηση, τα έργα υποδομής, την αγροτική και βιομηχανική οικονομία, και κατά κύριο λόγο την οικιστική ανάπτυξη της πρωτεύουσας Ρόδου, προκειμένου να μετατραπεί σε σημαντικό τουριστικό θέρετρο της Μεσογείου.⁶

Με ρυθμίσεις, όπως είναι η επιβολή της σχολικής μεταρρύθμισης και η απαγόρευση του κατάπλου των ελληνικών πλοίων στα λιμάνια των Δωδεκανήσων και της φοίτησης των Δωδεκανήσιων φοιτητών στα ελληνικά πανεπιστήμια, **αποκόπτεται κάθε δίαυλος επικοινωνίας με την Ελλάδα**. Καθοριστικά, προς αυτή τη κατεύθυνση, ήταν τα μέτρα της Διοίκησης για την παιδεία, με στόχο είτε τον εξιταλισμό των σχολείων, είτε το οριστικό τους κλείσιμο, ενώ την ίδια στιγμή τα ιταλικά σχολεία διαμορφώνουν πολύ καλές προοπτικές μελλοντικής εξέλιξης.

Επόμενη κίνηση της ιταλικής Διοίκησης αποτέλεσε η ίδρυση της αυτοκέφαλης Δωδεκανησιακής Εκκλησίας, η

υπαγωγή της στον έλεγχο του κυβερνήτη και η διακοπή του συνδέσμου της με το Πατριαρχείο.⁷ Η οικονομική καταπίεση του ελληνικού στοιχείου ξεκινάει το έτος 1924, με την έκδοση του κυβερνητικού διατάγματος που αφορούσε τη δασική ζώνη των νησιών της κτήσης. Σύμφωνα με αυτό, ο αγρότης υποχρεούται να πληρώνει στην ιταλική διοίκηση υψηλούς φόρους, που ξεπερνούν τις οικονομικές του δυνατότητες, με αποτέλεσμα να χάνει τη γη και τα ζώα του και να καταφεύγει στα αστικά κέντρα. Παρόλα αυτά, με τη **σύσταση του κτηματολογίου το 1929**, ενός από τα σπουδαιότερα έργα των Ιταλών για το νησί της Ρόδου, παρεμποδίστηκε η καταπάτηση των δασικών εκτάσεων από ιδιώτες και, σε συνδυασμό με τον δασικό νόμο, διασώθηκε ο δασικός πλούτος του νησιού.

Η **οικονομική καταστροφή του αγροτικού πληθυσμού** στη περίπτωση της Ρόδου, αλλά αντίστοιχα και σε όλη την Ελλάδα, φέρνει νέα δημογραφικά και κοινωνικά φαινόμενα. Οι αγροτικές οικογένειες αξιοποιούνται ως φθηνά εργατικά χέρια από τις οικοδομικές επιχειρήσεις που ανθίζουν στο νησί από το 1925 αλλά και από τις βιομηχανίες. Στην ιταλοκρατούμενη Ρόδο, όμως, η επικαλούμενη πολιτική των χαμηλών τιμών υπήρξε καταστρεπτική για την εξόντωση της υπαίθρου, ενώ το ημερομίσθιο του ντόπιου εργάτη ήταν πέντε φορές μικρότερο από αυτό του Ιταλού ή του Λεβαντίνου εργάτη.

Οι **απαλλοτριώσεις** των ευφόρων εκτάσεων του νησιού ξεκινούν από το 1927, αφού προηγηθεί η οικονομική εξόντωση των ιδιοκτητών τους. Το γεγονός αυτό βέβαια αποτελεί ακόμα ένα λόγο για τη μετανάστευση του ντόπιου πληθυσμού, με την παράλληλη έλευση Ιταλών εποίκων στο νησί. Τέσσερις υποδειγματικοί αγροτικοί οικισμοί προορίζονται για τους

⁶ Κωνσταντίνος Καρανάσος, «Η πολιτική για τον σχεδιασμό του χώρου και τη διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου κατά την ιταλική κατοχή 1912-1947», Περίληψη Διδ. Διατριβής, Τεχνικά Χρονικά, 2010, σ. 109

⁷ Ζ.Τσιρπανλής, «Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα, 1912-1943, αλλοτρίωση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος», Εκδόσεις Ζήτη, Ρόδος 1998, σ.151

εργαζομένους που προέρχονται από το μητροπολιτικό έδαφος και έχουν προκύψει από απαλλοτριώσεις. Το Peverango, κατά το 1928-30, στη θέση του χωριού Καλαμώνας, το San Benedetto ή Savona, το 1936 πάνω σε κτήματα του χωριού Αρχάγγελος, σημερινή Κολύμπια, το Camprochiago, το 1935-36, σε δασική έκταση στο χωριό Διμυλιά, σημερινή Ελεούσα, το San Marco το 1935, στην πεδιάδα της Κατταβιάς.⁸ Με αυτή τη γεωργική πολιτική της «νομιμοφανούς βίας» επιτυγχάνεται η διανομή και η εκμετάλλευση του φυσικού πλούτου της Ρόδου από τους Ιταλούς. Η διεθνής κρίση του 1929 που κυριολεκτικά διέλυσε την παγκόσμια οικονομία, δεν επηρέασε καθόλου τη Δωδεκάνησο, γιατί είχε ήδη δημιουργηθεί η στρατιά των θυτών με τα χαμηλά ημερομίσθια για τη λειτουργία των βιομηχανιών.

Στον **τομέα των επιχειρήσεων**, εντύπωση προκαλεί η εισβολή από την Ιταλία μιας πολύ μεγάλης ομάδας επιχειρηματιών. Οι επιχειρήσεις, αυτές, διακρίνονται σε βιομηχανικές, αγροτικές, εμπορικές, οικοδομικές και επιχειρήσεις «καλλιτεχνικής» βιομηχανίας.⁹ Η δεκαετία του 30 βρίσκει πολλές επιχειρήσεις σε αρχικό στάδιο. Τα προϊόντα των επιχειρήσεων εξάγονται στην Αίγυπτο και τη Συρία. Οι λιγότερες ντόπιες βιομηχανίες (κρασιά, έλαια, ξηροί καρποί, καπνός) στηρίζονται, αποκλειστικά και μόνο, στη γεωργία. Ο αγρότης και ο βιοτέχνης συνεχίζουν να παράγουν με τον τρόπο που έμαθαν από τους προγόνους τους, ενώ ο καταναλωτής αγοράζει αυτό το προϊόν, χωρίς να ενδιαφέρεται για την χαμηλή του ποιότητα, σε σχέση με τις νέες τεχνικές. Οι κρατικές εταιρίες, εξαρτώνται και χρηματοδοτούνται από τη διοίκηση και, μέσω αυτών, γίνεται προσπάθεια χειραγώγησης του λαού. Οι ιδιωτικές εταιρίες και επιχειρήσεις,

Άποψη της Πλατείας του Πυρός, 1929-30

Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος www.archaiologia.gr

Είσοδος Νέας Αγοράς στο Μανδράκι, 1925

Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος rokar-rokar.blogspot.com

⁸ Άρθρο του Ζ. Τσιρπανλή «Πλήρης κυριαρχία και εξιταλισμός, Η εικοσαετία 1923-1943 στάθηκε επικίνδυνη για την ταυτότητα των Δωδεκανησίων», Αφιέρωμα: Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα, πενήντα χρόνια μετά την ενσωμάτωση, Η Καθημερινή, 30 Νοεμβρίου 1997, σ. 10

⁹ Ζ.Τσιρπανλής, «Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα, 1912-1943, αλλοτρίωση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος», Εκδόσεις Ζήτη, Ρόδος 1998, σ. 185

βρίσκονται στα χέρια των Λεβαντίνων και των Ιταλών, ενώ από την αρχή της λειτουργίας τους έχουν την πλήρη υποστήριξη των αρχών. Μεταξύ των ιδιωτικών επιχειρήσεων βρίσκονται και κάποιες ελληνικές, οι

οποίες κατάφεραν να επιβιώσουν και να ανταγωνίζονται τις Ιταλικές. Πριν το 1912 δεν υπήρχε βιομηχανία στο νησί και ως το 1923 δεν ήταν άξια αναφοράς. Από το 1923 έως το 1942 αναπτύσσονται οι κλάδοι της καπνοβιομηχανίας, της τουριστικής βιομηχανίας, της οινοποιίας, της ελαιουργίας, της σαπωνοποιίας, οι αλυκές του Τιγκάκι, τα θειωρυχεία της Νισύρου και βιομηχανοποιείται η αλιεία.

Μεγάλα κεφάλαια δαπανώνται στην **τουριστική πολιτική** και στην αντίστοιχη διαφημιστική εκστρατεία και προβολή, τόσο κατά τα χρόνια της Διοίκησης του Lago όσο και του De Vecchi. Η Ρόδος, λοιπόν, αποκτά χαρακτήρα διεθνούς τουριστικού κέντρου που αναπτύσσεται βασισμένη σε δύο κατευθύνσεις.¹⁰ Στην διατήρηση και αποκατάσταση του μεσαιωνικού οικισμού εντός των τειχών και στην ανοικοδόμηση νέας πόλης εκτός των τειχών. Τόσο ο εκσυγχρονισμός της Ρόδου, με τον σχεδιασμό της νέας πόλης και τη διαμόρφωση του τουριστικού της χαρακτήρα, όσο και η επιλογή να αποτελέσει σημαντικό πολιτιστικό κέντρο, επηρέασε ανεπιφύλακτα τον τρόπο διαχείρισης της πολιτιστικής της κληρονομιάς ώστε αυτή να υπενθυμίζει την ακτινοβολία που άλλοτε εξέπεμπε ο τόπος αυτός, την οποία για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα είχε χάσει. Ο μνημειακός χώρος της ιπποτικής Ρόδου επηρέασε, με τη σειρά του, σε σημαντικό βαθμό τον πολεοδομικό σχεδιασμό της νέας ιταλικής Ρόδου στο Μανδράκι, όπως επίσης και συνετέλεσε στη δημιουργία μιας σειράς πάρκων και χώρων πρασίνου γύρω από την περιτειχισμένη πόλη. Ωστόσο, οι επεμβάσεις πλέον εντάσσονταν στο γενικότερο πλαίσιο του Ρυθμιστικού Σχεδίου της πόλης, που εκπονήθηκε από το 1923 ως το 1926 από τον αρχιτέκτονα Florestano di Fausto, τον οποίο

Βιομηχανικές επιχειρήσεις	Είδος παραγωγής	Έδρα
1.Αγροτική βιομηχανική εταιρεία Ρόδου CAIR: Compagnia Agricola Industriale Rodi	Κρασί, λάδι	Περιοχή Κόβα Ρόδου
2.Societa Anonima Italiana Fruttindustria Egea SAIFE	Επεξεργασία ξηρών καρπών	Στην πλευρά προς το Νεκροταφείο του Αγίου Δημητρίου, Ρόδος
3.Ιταλική Καπνοβιομηχανία του Αιγαίου TEMI: Tabacchi Egei Manifatture Italiane	Επεξεργασία καπνού	Συμβολή των οδών Κομνηνών και Αγίων Αναργύρων, Ρόδος
4.SAMICA: Societa Anonima Molitoria. Industria, Commerci, Affini	Αλεύρι, ξηροί καρποί	Περιοχή Κόβα Ρόδου
5.CRIE: Compagnia Resiniera Italiana Egea	Εξαγωγή και εκμετάλλευση του ρετσανιού	
6.SIER: Societa Industrie Elettriche Rodi	Ηλεκτρισμός	Λεωφόρος Καλλιθέας, Ρόδος
7.SAICA: Societa Anonima Industriale Commerciale Agricola	Τούβλα και κεραμίδια	Γεννάδι Ρόδου
8.Εμπορικός οίκος Ditta Cav. Giovanni Dogliani	πάγος, αεριούχα ποτά, μεταλλικά και ανθρακούχα νερά	
9. Ditta Travascio e Giornetti	Ζυμαρικά	
10.S.A Ricasoli	Ελαιουργία, Σαπωνοποιία	
11.Δημοτικά σφαγεία		Περιοχή Κόβα Ρόδου
12.Μεταξοβιομηχανία		Κατταβιά Ρόδου

¹⁰ «Ρόδος. Η πόλη εκτός των τειχών 1522-1947», συνέδριο ΤΕΕ, Ρόδος, 2005, σ.24

είχε μετακαλέσει από τη Ρώμη ο Lago αμέσως μετά τον διορισμό του στη Ρόδο.

Βασικοί άξονες του Σχεδίου ήταν η προστασία ολόκληρης της μεσαιωνικής πόλης και η διατήρηση του χαρακτήρα της, ώστε να μείνει ανέπαφη από τη δημιουργία και μελλοντική επέκταση της νέας Ρόδου, η επιλογή των χρήσεων που θα φιλοξενούσαν τα ιπποτικά και μη κτήρια, καθώς επίσης και ο σχεδιασμός του νέου διοικητικού κέντρου κατά μήκος του μετώπου του Μανδρακίου. Παράλληλα, με κατάλληλα Κυβερνητικά Διατάγματα ρυθμίστηκαν τόσο ο Οικοδομικός Κανονισμός με τον οποίο προστατεύονταν οι κηρυγμένες περιοχές, όσο και το ζήτημα των αποκαταστάσεων και απαλλοτριώσεων «υπέρ κοινής ωφελείας», με αποτέλεσμα οι επεμβάσεις στα μεσαιωνικά κτίσματα να μην αφορούν μόνο στις προσόψεις, όπως συνέβη την πρώτη δεκαετία, αλλά και στα εσωτερικά αυτών με την ένταξη νέων χρήσεων.¹¹

Ως προς τη μορφολογία των επεμβάσεων χαρακτηριστικές είναι οι ιστορικές αναφορές, προκειμένου να δημιουργηθεί η επιθυμητή εντύπωση συνέχειας με την αρχιτεκτονική της Ιπποτοκρατίας στα νησιά. Στα πρώτα έργα, όπως είναι οι στρατώνες (1924-1926), το διοικητήριο (1926-1927) και το ταχυδρομείο (1927-1928) της Ρόδου του αρχιτέκτονα di Fausto, υπήρχε η διάθεση αναβίωσης τεχνοτροπιών όπως ο μανιερισμός και η αναγεννησιακή τέχνη. Με στόχο τη δημιουργία μιας συμβολικής αρχιτεκτονικής, ο αρχιτέκτονας δε χρησιμοποιεί αυτούσιες τις μορφές, αλλά τις ανασυνθέτει. Στα επόμενα έργα, διακρίνεται μια προσπάθεια αξιοποίησης ορισμένων αναγνωρίσιμων στοιχείων της «τοπικής» παράδοσης, ώστε να ενσωματωθούν καλύτερα στην αρχιτεκτονική έκφραση του τόπου. Οι Ιταλοί στράφηκαν περισσότερο στην ανώνυμη

Επιχειρήσεις «καλλιτεχνικής» βιομηχανίας	Είδος παραγωγής	Έδρα
1. TIRSA: Tappetti Italiani Rodi. Societa Anonima	Χειροποίητοι τάπητες	
2. SAITIR: Societa Anonima Italiana, Tappetti Industria Rodia	Χειροποίητοι τάπητες	
3. ICARO: Industria Ceramiche Artistiche Rodio- orientali. Rodi	Κεραμικά είδη	Ρόδος

Αγροτικές επιχειρήσεις	Έδρα
1. SABA: Societa Allevamenti Bonifiche Agrarie	Αγροτική περιοχή Τσαϊρι
2. Azienda Agricola Cav. Lucaccini	

¹¹ Κωνσταντίνος Καρανάσος, «Η πολιτική για τον σχεδιασμό του χώρου και τη διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου κατά την ιταλική κατοχή 1912-1947», Περίληψη Διδ. Διατριβής, Τεχνικά Χρονικά, 2010, σ. 116

μεσογειακή και βαλκανική παράδοση.¹²

Η νέα αρχιτεκτονική που δημιουργήθηκε συνδύασε ενετικά και γοτθικά στοιχεία με διακοσμητικά μοτίβα από τη λαϊκή τέχνη των Δωδεκανήσων και με δάνεια από την παράδοση γειτονικών αραβικών μεσογειακών κρατών. Μέσα από τη μείξη όλης αυτής της ποικιλίας μορφών δημιουργήθηκε ένα νέο εκλεκτικιστικό αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο. Συγκεκριμένα στην περίπτωση της Ρόδου, που προωθήθηκε και οργανώθηκε από τους Ιταλούς ως τουριστικός προορισμός, ο εκλεκτικισμός έλαβε έντονα στοιχεία εξωτισμού, που προσέδωσαν στο νησί το διεθνές κλίμα του μεσογειακού θέρους. Οι αρχιτέκτονες που συνεργάστηκαν την εποχή εκείνη με τον Lago, κυρίως ο Di Fausto, αλλά και οι Pietro Lombardi, Rodolfo Petracco και Armando Bernabiti, για την οικοδόμηση της νέας Ρόδου δεν είχαν δισταγμούς ως προς την αναμέτρηση με την ιπποτική αρχιτεκτονική, κτίζοντας είτε προσθήκες είτε εξ' ολοκλήρου νέα κτίσματα μέσα στον παλαιό πυρήνα αλλά και να δανεισθούν και να μεταφέρουν το λεξιλόγιο των κτηρίων και του χώρου της μεσαιωνικής πόλης στον σχεδιασμό της νέας.¹³

Κτήριο διοικητηρίου

Πηγή: «Ρόδος - η πόλη εκτός των τειχών 1522-1947. Αρχιτεκτονική – Πολεοδομία»,

Ταχυδρομείο
Πηγή: διαδικτυακός
Ιστότοπος
www.green-e.gr

¹² Σαραντάκου Έφη, «Αρχιτεκτονική της Ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα», αρθρ. Πολιτιστική πύλη αρχιπελάγους Αιγαίου, 2005, ιστότοπος: egeonet.gr

¹³ Κωνσταντίνος Καρανάσος, «η πολιτική για τον σχεδιασμό του χώρου και τη διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου κατά την ιταλική κατοχή 1912-1947», Περίληψη Διδ. Διατριβής, Τεχνικά Χρονικά, 2010, σ. 116

1.4. Πολιτική Ντε Βέκκι

Η συγκεκριμένη περίοδος καλύπτει το χρονικό διάστημα 1936-1947. Είναι η τελευταία φάση της ιταλοκρατίας στη Δωδεκάνησο πριν την επίσημη ενσωμάτωσή της με την Ελλάδα τον Μάρτιο του 1948, με τη μεσολάβηση της γερμανικής κατοχής (1943-1945) και της βρετανικής Διοίκησης (1945-1947). Πρόκειται για τα χρόνια της διακυβέρνησης των Νησιών από τον Cesare Maria De Vecchi, ενός από τους τετράρχες του φασισμού, την εποχή που η ολοκληρωτική πολιτική του φασισμού επεκτείνεται στις αποικίες και η προπαγάνδα του καθεστώτος φθάνει στο απόγειο της. Στόχος της πολιτικής αυτής, ήταν να συγχωνευθεί ο ντόπιος πληθυσμός και να ακολουθηθεί η ίδια πορεία που χάραξε το φασιστικό καθεστώς στο μητροπολιτικό έδαφος. Η τεταμένη αυτή κατάσταση προκαλεί τις αντιδράσεις του ελληνικού και του διεθνούς τύπου αλλά και της ελληνικής κυβέρνησης. Το 1937 καταργείται επίσης το δικαίωμα της αυτοδιοίκησης, προνόμιο που είχε διατηρηθεί μετά την κατάργηση όλων των προνομίων στα νησιά.

Η πολιτική του Ντε Βέκκι έχει άμεσα αποτελέσματα σχετικά με τη χειραγώγηση του αγροτικού πληθυσμού και των εργατών, μέσα από μια σειρά μέτρων που θεσπίζει για τον λόγο αυτόν. Έτσι, για να έχει τον απόλυτο έλεγχο όλων των εργαζομένων, ιδρύει τα Μετεργατικά κέντρα. Οι εργάτες για να αποκτήσουν δικαίωμα εργασίας, θα πρέπει να έχουν στην κατοχή τους ταυτότητα του εργάτη, η οποία προϋπέθετε την εγγραφή τους ως φασίστες.¹⁴ Ο αγροτικός πληθυσμός συντρίβεται, καθώς οδηγείται στον δανεισμό από τη Διοίκηση, χωρίς να έχει τη δυνατότητα να εξοφλήσει. Δεν του επιτρέπεται ούτε να διαθέσει την παραγωγή του, αλλά ούτε και να την εξάγει καθώς αυτό το δικαίωμα έχουν μόνο οι αντίστοιχες ιταλικές εταιρείες.

Το τελειωτικό χτύπημα δόθηκε με την απαγόρευση του κληρονομίου του ελαφιού, το οποίο δημιούργησε ανεπανόρθωτες καταστροφές στις καλλιέργειες. Την ίδια στιγμή, η **φασιστική επιμόρφωση** πραγματοποιείται μέσα στα σχολεία και μέσα από την οργάνωση της ψυχαγωγίας και της μόρφωσης των εργατών. Η πολιτική αυτή ολοκληρώνεται μέσα από τη δημιουργία εγκαταστάσεων, με ανάλογα έργα για την πόλη.

«Η πολιτική του De Vecchi έθεσε από την αρχή ως στόχους της, την εξομοίωση του προσώπου και της ψυχής της Δωδεκανήσου με τη μητρόπολη του φασισμού.»¹⁵ Σημαντική προτεραιότητα του Διοικητή αποτέλεσε η τουριστική ανάπτυξη, στα πλαίσια της εξάπλωσης της ιταλικής επιρροής στην Εγγύς Ανατολή. Ήδη, από τα μέσα της δεκαετίας του '30, η Ρόδος συγκαταλεγόταν μεταξύ των σημαντικότερων τουριστικών προορισμών της Μεσογείου. Η εικόνα της νέας πόλης κατά μήκος του Μανδρακίου, με τα περισσότερα διοικητικά κτήρια διατεταγμένα, αποτελούσε τη βιτρίνα της «αναγεννημένης» Ρόδου. Η επίσπευση των επεμβάσεων, με εργαλεία τις εκτεταμένες, επαχθείς, αλλά και άδικες για τον γηγενή πληθυσμό απαλλοτριώσεις, όπως και τις αμφίβολης επιστημονικής αρτιότητας τεχνικές μεθόδους, εξασφάλισε την άμεση υλοποίηση ενός προγράμματος με καθαρά **σκηνογραφικά κριτήρια**.

Σε ό,τι αφορά την αρχιτεκτονική της συγκεκριμένης περιόδου, επικράτησε ένας απόλυτος πουρισμός με την απογύμνωση των ιστορικού και εκλεκτικιστικού ύφους νέων οικοδομημάτων από τον «ιστορικό» τους διάκοσμο και την αναμόρφωσή τους σύμφωνα με ένα διαφορετικό ύφος. Κύρια χαρακτηριστικά του είναι το μνημειώδες, η αυστηρή συμμετρία και η συνύπαρξη του κλασικού με το μοντέρνο. Διακρίνεται μια αφαιρετική διάθεση,

¹⁴ Κ. Τσαλαχούρης, «Η οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα», εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 2000, σ. 19

¹⁵ Κωνσταντίνος Καρανάσος, «Η πολιτική για τον σχεδιασμό του χώρου και τη διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου κατά την ιταλική κατοχή 1912-1947», Περίληψη Διδ. Διατριβής, Τεχνικά Χρονικά, 2010, σ. 121

η οποία εκφράζεται με την επικράτηση των ρευμάτων του ρασιοναλισμού και του μοντέρνου κλασικισμού. Στα πλαίσια αυτά, ο De Vecchi πραγματοποιεί παράλληλα μια πολιτική «κάθαρσης» της αρχιτεκτονικής του προκατόχου του, αναπλάθοντας τις προσόψεις αρκετών δημόσιων κτηρίων.

Ωστόσο, η περίπτωση της πόλης της Ρόδου δεν μπορεί να ενταχθεί σε μια γενικευμένη πρακτική αποικιακής αντίληψης. Οι ιδιαιτερότητές της, όπως είναι τα ίχνη της υποτικής της φάσης, τα οποία, αν και πολλές φορές κρυμμένα κάτω από τις τούρκικες επεμβάσεις, μπόρεσαν να εντοπιστούν και να αναδειχθούν, το γενικότερο πλούσιο ιστορικό της παρελθόν, αλλά και οι δυνατότητές της ως προς την τουριστική ανάπτυξη, τις οποίες οι ιταλοί απλώς επεσήμαναν και καλλιέργησαν, την έκαναν πραγματικά μια ξεχωριστή περίπτωση.¹⁶ Σήμερα τα κτήρια και οι επεμβάσεις της Ιταλοκρατίας αποτελούν, μαζί με τα υπόλοιπα ίχνη και μνημεία ξένων πολιτισμών (τουρκικά και φραγκικά), μέρος της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς των Δωδεκανήσων.¹⁷ Εξήντα χρόνια μετά, υπάρχουν ως αδιάφυστοι μάρτυρες των όσων συνέβησαν εκείνα τα χρόνια στον τόπο αυτόν, αλλά και των πολιτικών επιλογών που οδήγησαν σε αυτά.

«Αλλά γιατί με κυνηγάει έτσι η παρουσία του ξένου; Με θέλγει η έλξη τούτη δύο αντίθετων κόσμων, ή εμείς δεν κάναμε αρκετά για να φωτίσουμε μέσα μας τον κόσμο τον ελληνικό; Τι σχέση είναι τούτη που μας δένει μ' αυτόν; Ναι, ζει ο σπόρος του μέσα στην ελληνική Χριστιανοσύνη. Ζει στου λαού και του ποιητή την ψυχή. Αλλά και σε μας τους άλλους ακόμα ζει, υπνώττοντας εις το βάθος του είναι μας.»

Δ. Πικιώνης, περιήγηση στη Ρόδο μετά την Ενσωμάτωση

¹⁶ Κωνσταντίνος Καρανάσος, «Η πολιτική για τον σχεδιασμό του χώρου και τη διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου κατά την ιταλική κατοχή 1912-1947», Περίληψη Διδ. Διατριβής, Τεχνικά Χρονικά, 2010, σ. 139

¹⁷ Σαραντάκου Έφη, «Αρχιτεκτονική της Ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα», αρθρ. Πολιτιστική πύλη αρχιπελάγους Αιγαίου, 2005, ιστότοπος: egeonet.gr

26

Κτήριο Εθνικού Θεάτρου στο Μανδράκι

Πηγή: «Ρόδος - η πόλη εκτός των τειχών 1522-1947. Αρχιτεκτονική – Πολεοδομία»

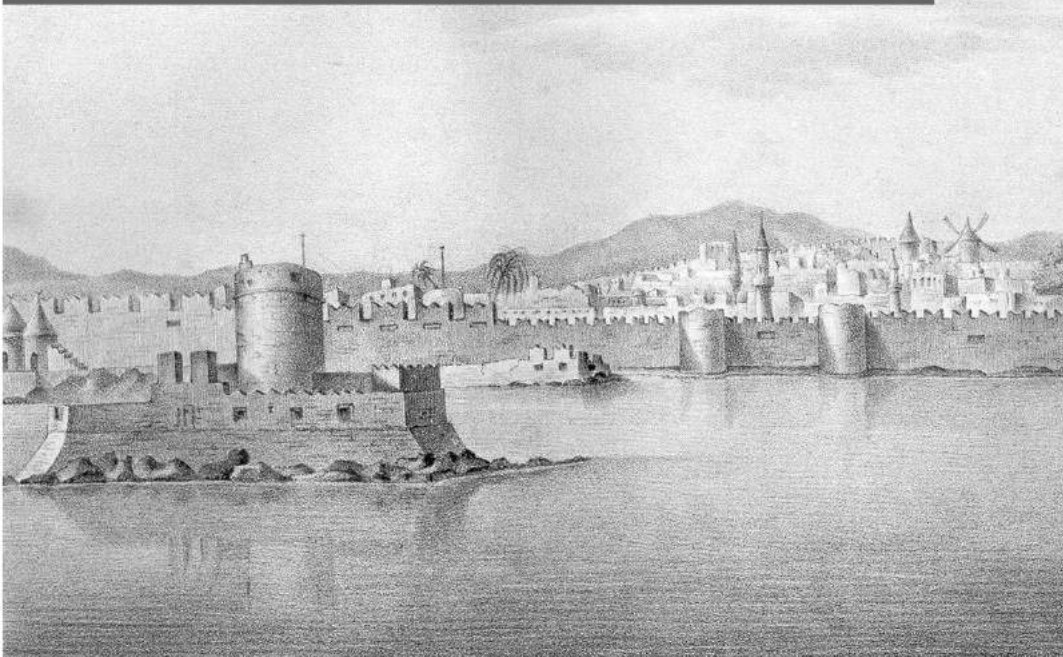

Δημαρχείο

Πηγή: διαδικτυακός ιστότοπος dhmosiaktiriarodou.blogspot.com

Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

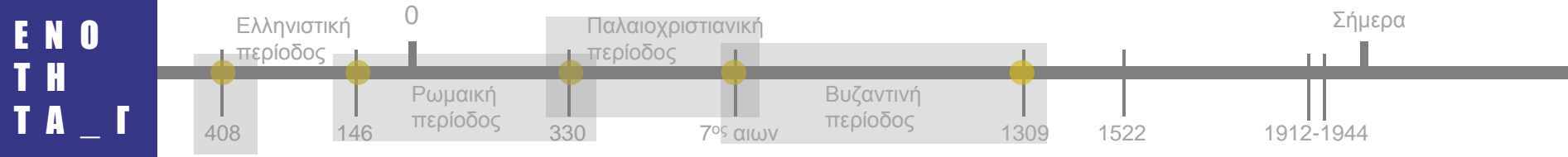
- 2.1. Δημιουργία και μετασχηματισμοί της πόλης μέχρι την Οθωμανική περίοδο
- 2.2. Από την οθωμανική κυριαρχία μέχρι σήμερα
- 2.3. Σημερινή εικόνα της πόλης

2.1. «Η πόλη της Ρόδου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα συνεχούς κατοίκησης στον ίδιο χώρο, ένα χώρο που διακρίνεται για το φυσικό του κάλλος, το μικρόκλιμα του, την προνομιακή γεωφυσική του διαμόρφωση και τη γεωγραφική του θέση στη βορειοανατολική απόληξη του νησιού.»¹⁸ Στη σύγχρονη εικόνα του πολεοδομικού ιστού της πόλης είναι ακόμα εμφανή τα ίχνη του δυναμικού σχεδιασμού του ρυμοτομικού συστήματος της ελληνοιστικής Ιπποδάμειας πόλης. Είναι σημαντική μια σύντομη αναφορά στη διαχρονική εξέλιξη της δομής της πόλης προκειμένου να γίνει κατανοητή η μετέπειτα εξελικτική πορεία της την περίοδο που μας αφορά, δηλαδή μετά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας και μέχρι σήμερα. Άλλωστε «η επαλληλία των διαφορετικών ιχνών κατοίκησης σε μια πόλη προσφέρει μια από τις ¹⁹ γλαφυρότερες απεικονίσεις διαδικασιών που οι ανθρωπιστικές επιστήμες περιγράφουν με τον όρο ‘διαχρονία’»¹⁹.

¹⁸ Κατερίνα Μανούσου- Ντέλλα, «Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης», ανάπτυπο, Αθήνα, 2000

¹⁹ Δ. Φιλυππίδης, Κ. Μωραΐτης, «Νέες πόλεις πάνω σε παλιές», Συνέδριο, Ρόδος, 1993

Η πόλη της Ρόδου **κτίσθηκε το έτος 408 π.Χ.**, στη χερσόνησο που κατέληγε στο ακρωτήριο «πανός άκρα» ή Κουμπουρνού στο βόρειο άκρο του νησιού, σύμφωνα με τις πολεοδομικές αρχές του Ιπποδάμειου συστήματος. Ο σχεδιασμός της πόλης, δηλαδή, περιελάμβανε κύριους και δευτερεύοντες, παράλληλους και κάθετους μεταξύ τους, δρόμους, με προσανατολισμό Β- Ν και Α- Δ, που σχημάτιζαν ομοιογενή ορθογώνια οικοδομικά τετράγωνα.²⁰ Τη γεωμετρική αυτή διαίρεση του χώρου κατανέμονταν τα διάφορα μέρη της πόλης βάση των λειτουργιών τους, όπως δημόσια κτίσματα, ιερά και άλση στην ακρόπολη, κατοικίες, βιοτεχνικές εγκαταστάσεις και εμπόριο. Πρόκειται για μια υποδειγματική εφαρμογή του ορθοκανονικού αυτού συστήματος, καθώς επιτυγχάνεται η προσαρμογή του στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του χώρου, όπως είναι το τριγωνικό σχήμα, οι έντονες κλίσεις του εδάφους και το γεγονός ότι βρέχεται στις δύο πλευρές του από θάλασσα. Η πόλη παρουσίαζε τελικά «θεατροειδη» διάταξη στο χώρο με διαδοχικές κλιμακώσεις στραμμένες προς τα ανατολικά, όπου διαμορφώνονταν τα τρία από τα πέντε συνολικά λιμάνια, ενώ περιβαλλόταν από περίφημες, επιβλητικές ελληνιστικές οχυρώσεις.

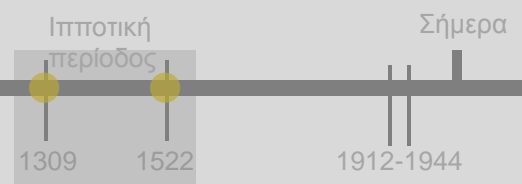
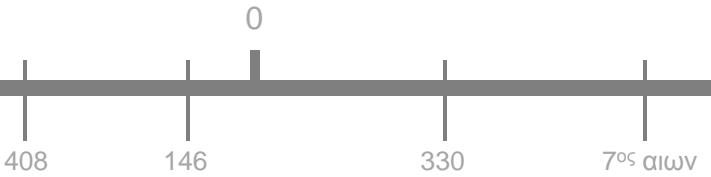
Κατά τη **ρωμαϊκή περίοδο** η αρχαία οδός Ρ31 διαμορφώνεται ως μεγάλος εμπορικός άξονας- «cardo»- με διπλασιασμό του πλάτους της, ενώ αναπτύσσονται επιβλητικές στοές και καταστήματα εκατέρωθεν. Ο άξονας αυτός είχε κατεύθυνση Β- Ν και κατέληγε στο τότε «πολεμικό λιμάνι», δηλαδή στο σημερινό Μανδράκι, όπου είχε κατασκευασθεί μια μνημειακή κατασκευή γνωστή ως «τετράπυλο». Η οδός Ρ31 φαίνεται να διατηρεί την κεντρικότητα (σημασία) της και αργότερα, κατά τη

παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή περίοδο, όπως διαπιστώνεται από τη χωροθέτηση των παλαιοχριστιανικών βασιλικών και άλλων δημόσιων οικοδομημάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η νότια κύρια πύλη του πρώιμου βυζαντινού κάστρου του 7^{ου} αιώνα μ.Χ. ανοίγεται πάνω σε αυτήν. Αντίθετα ο αρχαίος ιστός αρχίζει να καταπατείται από τους κατοίκους και η πόλη μεταμορφώνεται, σχηματίζοντας σταδιακά μια κυκλική διάταξη και συγκέντρωση γύρω από τον εμπορικό λιμένα.

Τον 7^ο μ.Χ. αιώνα οχυρώνεται το **βυζαντινό κάστρο**, εντός του οποίου συγκεντρώνονται πλέον οι κεντρικές διοικητικές λειτουργίες της πόλης, ενώ οι κάτοικοι των ατείχιστων προαστίων καταφεύγουν εκεί σε περιπτώσεις κινδύνου από εχθρικές επιδρομές κλπ. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε τομή στην μέχρι τότε υπάρχουσα δομή, καθώς καταργούνται η ρωμαϊκή «cardo» και οι κεντρικές λειτουργίες της, καθώς και τα αντίστοιχα λαμπρά οικοδομήματα της αρχαιότητας. Στη πόλη μεγαλύτερη πολεοδομική βαρύτητα αποκτά πλέον ο οδικός άξονας που συγκέντρωνε τη κίνηση από τα δυτικά του νησιού, μέσω της αρχαίας πύλης και της βασικής πρόσβασης που είναι γνωστή σήμερα ως «μακρύ στενό». Η οδός αυτή κατευθύνεται προς Α., διασχίζει το κέντρο της πόλης και καταλήγει στο μόλο. Κατά μήκος του άξονα αυτού, στα ανατολικά, πιθανολογείται η ανάπτυξη συνοικιών, οι οποίες παρέμειναν ατείχιστες μέχρι τις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Τον 12^ο - 13^ο αιώνα οχυρώθηκε και η Χώρα της υστεροβυζαντινής πόλης, που αποδείχτηκε σχετικά απόρθητη. Η μεσαιωνική πόλη οργανώθηκε με πυρήνα το κεντρικό εμπορικό λιμάνι («μέγα λιμένα») και η ακρόπολη του πρωτοβυζαντινού κάστρου διαμορφώθηκε στο φυσικό έξαρμα

²⁰Π. Βενέρης, “Πολεοδομική εξέλιξη”, από το «Ρόδος. Η πόλη εκτός των τειχών 1522-1947», συνέδριο ΤΕΕ, Ρόδος, 2005, σ.23

²¹Κατερίνα Μανούσου- Ντέλλα, «Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης», ανάτυπο, Αθήνα, 2000

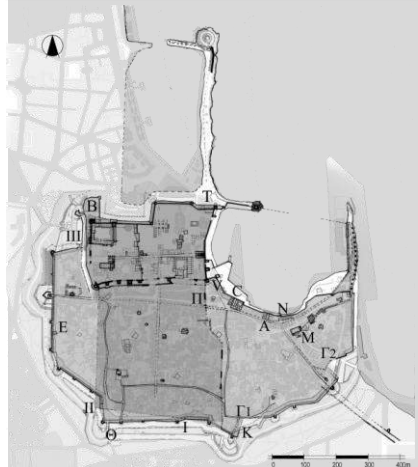
του εδάφους που δεσπόζει των δύο κεντρικών λιμανιών της, πάνω από τα νεώρια.²¹

Το στρατιωτικό και νοσοκομειακό τάγμα των **Ιωαννιτών Ιπποτών**, αργότερα, (1309-1522) διατηρεί και επεκτείνει το οχυρωματικό έργο, ενώ η **πόλη χωρίζεται σε δύο άνισα τμήματα**. Το βόρειο και μικρότερο τμήμα ήταν το «Κολλάκιο» ή «Chateau», η εντός των βυζαντινών τειχών περιοχή που προοριζόταν για τους Ιππότες. Στο δυτικό τμήμα του Κολλάκιου οργανώθηκε το μοναστηριακό συγκρότημα του τάγματος και κτίστηκαν το καθολικό του Αγίου Ιωάννη και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, στη θέση της βυζαντινής Ακρόπολης.²² Ταυτόχρονα το ανατολικό οργανώθηκε σε άμεση επαφή με το εμπορικό λιμάνι, γύρω από την παλιά βυζαντινή μητρόπολη της Παναγιάς του Κάστρου, που μετατράπηκε σε καθεδρικό ναό των καθολικών και κτίστηκαν τα νοσοκομεία, τα καταλύματα των γλωσσών των διαφορετικών εθνοτήτων, οι κατοικίες τους και άλλες στρατιωτικές εγκαταστάσεις και εγκαταστάσεις του λιμανιού (ταρσανάς αποθήκες κλπ). Το νότιο τμήμα της πόλης αποτελούσε το «Μπούργκο», την πόλη των αστών και διαμορφώθηκε μέσω της επεκτάσεως ανατολικά και δυτικά της βυζαντινής πόλης στην περιοχή μεταξύ του βυζαντινού κάστρου και των νέων ιπποτικών τειχών. Στο Μπούργκο κατοικούσαν και εργάζονταν όλες οι φυλές και κυρίως Έλληνες, Εβραίοι και Λατίνοι. Η περιοχή αυτή αποτέλεσε το αστικό και εμπορικό κέντρο της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου με τις κατοικίες των αστών και τη συγκέντρωση κεντρικών λειτουργιών σε καταστήματα και δημόσια κτίρια. Με αυτόν τον τρόπο η Ρόδος απέτελεσε ένα **οργανωμένο εμπορικό κέντρο** του μεσαίωνα, από τα σημαντικότερα στην ανατολική Μεσόγειο.

²²Μίκα Μιχαλάκη, «Εικόνες της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου», διαδικτυακός τόπος Monumenta.org, 2007

Το υποδάμειο σύστημα στη Ρόδο, κατά την Ελληνιστική περίοδο
Πηγή: Κατερίνα Μανούσου- Ντέλλα

Οι φάσεις των οχυρώσεων της τεχνημένης πόλης
Πηγή: Κατερίνα Μανούσου- Ντέλλα

2.2. Από την οθωμανική κυριαρχία μέχρι την Ενσωμάτωση

Σημαντική παράμετρο για τη μετέπειτα εξέλιξη της πόλης της Ρόδου αποτέλεσε ο **διωγμός των Ελλήνων από την τειχισμένη πόλη** για λόγους ασφάλειας, κατά την **οθωμανική περίοδο**. Το γεγονός αυτό οδήγησε στη δημιουργία από τους ντόπιους οκτώ συνοικιών εκτός των τειχών και σε γραμμική διάταξη, κατά μήκος του άξονα που οδηγούσε σε μια από τις πύλες της πόλης. Οι συνοικίες ονομάστηκαν «Μαράσια» και η επιλογή της θέσης τους ίσως σχετίζεται με τους οικιστικούς πυρήνες που πιθανότατα προϋπήρχαν, από τους μεσαιωνικούς χρόνους, όπως στη περίπτωση του Νεοχωρίου. Αξιοσημείωτη είναι η διατήρηση των σημαντικότερων από τους άξονες της αρχαίας ρυμοτομίας της πόλης στη συγκρότηση των νέων αυτών οικισμών.

Η εντός των τειχών πόλη αποτέλεσε ένα σημαντικό εμπορικό κέντρο το παζάρι, ή την παλιά αγορά και κατοικία των Οθωμανών και των Εβραίων. Σύμφωνα με τη μελέτη που συνέγραψε το 1935 ο Abraham Galante για την ιστορία των Εβραίων της Ρόδου²², ο αριθμός των Εβραίων κατοίκων του νησιού υπολογίζεται σε τετρακόσιους εποίκους, οι οποίοι προήλθαν από τις εβραϊκές κοινότητες της Θεσσαλονίκης, της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και της Ιερουσαλήμ. Ο αριθμός αυτός αυξάνεται, όταν επανέρχονται στο νησί και διωχθέντες από τους Ιππότες ρωμανιωτών ομόθηρσων τους. Σταδιακά **οι Εβραίοι συγκροτούν σημαντικό κομμάτι της εντός των τειχών πόλης και στα τέλη του 16^{ου} αιώνα** αριθμούν 144 σπιτικά, δηλαδή περίπου 720 άτομα. Μετά τα μέσα του επόμενου αιώνα υπολογίζονται στους 600, ενώ στα ίδια επίπεδα φαίνεται να κυμαίνεται ο

πληθυσμός τους και τον επόμενους αιώνες της Τουρκοκρατίας.²³

Η συνύπαρξη Εβραίων και Μουσουλμάνων ήταν δύσκολη, αλλά όχι ακατόρθωτη. «*Στο μυαλό των μουσουλμάνων ο Εβραίος ήταν ένα άτομο γελοίο με το οποίο απέφευγε, συχνά, την επαφή σε δημόσιους χώρους κοινωνικής συναναστροφής, αλλά όχι επίφοβο*»²⁴. Η τειχισμένη περιοχή οργανώθηκε σε μικρές γειτονιές τους μαχαλάδες με κέντρα τα τζαμιά, ή μετζίτια, που τα περισσότερα ήταν οι μεσαιωνικές εκκλησίες που μετατράπηκαν σε τζαμιά. Περιβαλλόταν και διαχωριζόταν από τα μαράσια, μέσω μιας ζώνης μουσουλμανικών και εβραϊκών νεκροταφείων. Στην ύπαιθρο και ενδιάμεσα από τους οικισμούς υπήρχαν εκτάσεις με περιβόλια, αγροτόσπιτα και εξοχικές κατοικίες.

Τον 18^ο και 19^ο αιώνα διαπιστώνεται σημαντική οικονομική ανάπτυξη της Ρόδου και αρκετών από τα νησιά της Δωδεκανήσου, ως αποτέλεσμα της ελεύθερης ναυσιπλοΐας κυρίως των Ελλήνων μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊνάρτζη, το 1774 και του εμπορίου. Η ανάπτυξη αυτή αντανακλάται στην κατασκευή αρκετών διώροφων αρχοντικών Οθωμανών κυρίως αξιωματούχων και Ελλήνων εμπόρων και πλοιάρχων, του γνωστού τύπου των Βαλκανίων, με τα χαγιάτια και τους οντάδες σε όροφο, τα πολλαπλά παράθυρα με τους αντίστοιχους φεγγίτες με σύνθετα μουσουλμανικά τόξα και με τοπικά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Αντί δηλαδή τοιχοποιία από τσατμάδες και σαχνισιά στον όροφο, λεπτοί τοίχοι με λιθοδομές και αλλεπάλληλες οριζόντιες ξυλοδεσιές.²⁵ Παράλληλα εμφανίζεται η

²² A. Galante, « Histoire des Juifs de Rhodes », σ. 13

²³ Μαρία Ευθυμίου, «Εβραίοι και Χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του Νοτιανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης», εκδ. τροχαλία, σ. 41

²⁴ Μαρία Ευθυμίου, «Εβραίοι και Χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του Νοτιανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης», εκδ. τροχαλία, σ. 106

²⁵ Γεώργιος Ντέλλας, «Η πολεοδομία της Ρόδου του 20^{ου} αιώνα», Αρθρο, 2001

408

146

330

7^{ος} αιών

ανάπτυξη των ελληνικών οικισμών και η δημιουργία των πρώτων λαϊκών σπιτιών στα μαράσια και τα γύρω χωριά. Στα τέλη του 19^{ου} αυξάνονται οι κατασκευές κατά πολύ σε μέγεθος, κτίζονται κτίρια εκπαίδευσης, από δωρεές επιφανών Ροδιτών, και επιβλητικές νεοκλασικές κατοικίες, τα λεγόμενα **ροδίτικα «αρχοντικά»**.

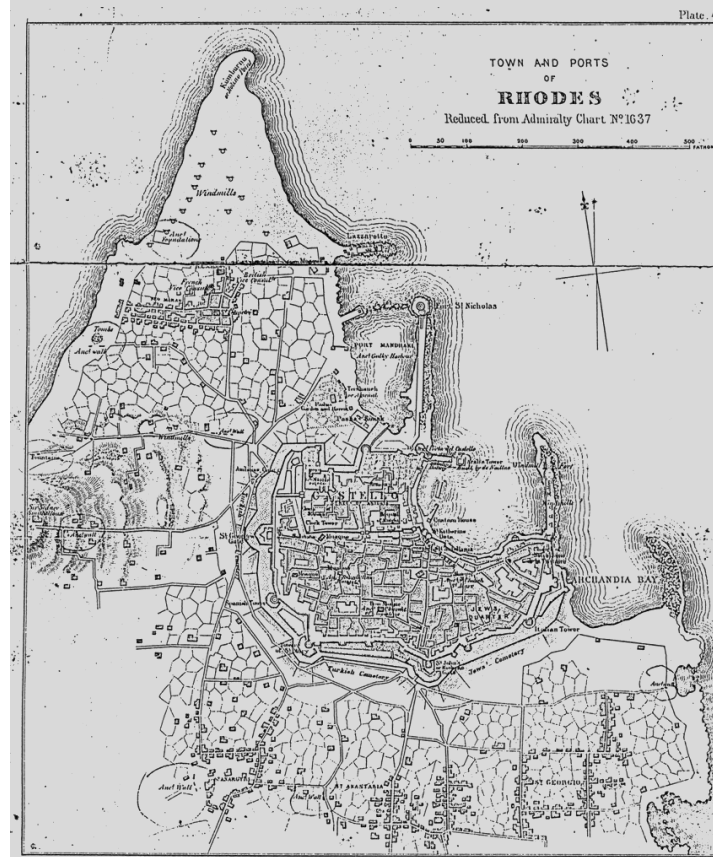
Η Οθωμανική κυριαρχία τελειώνει με την **κατάληψη του νησιού από τους Ιταλούς το 1912**. Την περίοδο αυτή υλοποιούνται σημαντικές και καθοριστικές παρεμβάσεις στον ιστό της πόλης. Οι πρώτες παρεμβάσεις (1912-1928) συνέβαλαν στην διαμόρφωση μιας σύγχρονης πόλης με τον παραλιακό άξονα στο Μανδράκι ή foro ivalico, όπου κατασκευάστηκε μια σειρά επιβλητικών εμπορικών και διοικητικών κτηρίων. Εντός των τειχών πραγματοποιείται μεγάλο αναστηλωτικό έργο που αφορά κυρίως τα ιπποτικά κτίσματα στην οδό Ιπποτών και την ανακατασκευή του παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου.

Η πόλη συνολικά αποκτά μια **συνοχή**, με κεντρικό της άξονα την σημερινή οδό Σωκράτους, που αποτελούσε και παλαιότερα την οδό του παζαριού, ενώ με **τη διάνοιξη της Πύλης της Ελευθερίας**, ή Porta Nuova ή Porta Dei Cervi διευκολύνεται η σύνδεση του λιμανιού του Μανδρακίου με το εμπορικό λιμάνι της μεσαιωνικής πόλης, μέσω της πύλης του Ταρσανά, αλλά και με τη παραλία της Ακαντιάς. Ο χωρικός διαχωρισμός βάση θρησκευτικών και εθνικών ενοτήτων ισχύει και σε αυτή τη περίοδο, οι Μουσουλμάνοι εξακολουθούν να κατοικούν στην τειχισμένη πόλη μαζί με τους Εβραίους και οι Έλληνες στα Μαράσια. Σε ορισμένες περιοχές, όπως στα Τριάντα και στο Μόντε Σμιθ, η εγκατάσταση των κατοίκων βασίστηκε σε άλλα κριτήρια, κυρίως οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα.

²⁶Π. Βενέρης, "Πολεοδομική εξέλιξη", από το «Ρόδος. Η πόλη εκτός των τειχών 1522-1947», συνέδριο ΤΕΕ, Ρόδος, 2005, σ.30

1309

1522

1912-1944
Ιταλοκρατία

Χάρτης της πόλης, 1850
Πηγή: Αγγλικό Ναυαρχείο

Το εμπορικό λιμάνι διευρύνεται στην περιοχή του μύλου των μύλων και η ζώνη των νεκροταφείων μετατρέπεται σε ζώνη πρασίνου, ενώ παράλληλα με αυτή σχεδιάζεται η περιφερειακή οδός. Τα «μαράσια»

επεκτείνονται και, προς το τέλος της περιόδου, εντάσσονται στον ενιαίο πολεοδομικό ιστό της πόλης, αν και εξακολουθούν να λειτουργούν ως αυτόνομοι θύλακες.²⁶ Στην ευρύτερη ζώνη της πόλης αναπτύσσονται νέες δραστηριότητες όπως στρατιωτικά κτίρια, η σχολή χωροφυλακής, το ορφανοτροφείο θηλέων, νέα σχολικά κτίρια, η Ακαδημία, το νοσοκομείο, ξενοδοχεία («των Ρόδων», «Θέρμαι») κ.α. Διαμορφώνεται, ακόμα, ένας μεγάλος χώρος πρασίνου και αναψυχής, σε όλη την έκταση του αρχαίου άλσους του Ροδινιού.

Λεπτομέρεια του ζωγραφικού πίνακα του Eregpay, όπου απεικονίζεται το συγκρότημα των ιπποτικών στρατώνων στον αδόμητο χώρο, εκτός του τείχους του Κάστρου ή Κολλάκιου.

Πηγή: J.B.de Vaivre

2.3. Το πρώτο Ρυθμιστικό Σχέδιο της πόλης_ Piano Regolatore

Σταθμό για τη σημερινή εικόνα της πόλης αποτέλεσε η **σύνταξη του πρώτου Ρυθμιστικού Σχεδίου της πόλης, «piano regolatore»**, από τους Ιταλούς με αρχιτέκτονα τον **Florestano di Fausto, το 1923**. Χρονολογικά, το Piano regolatore, συμπίπτει με τη σύνταξη ρυθμιστικών σχεδίων και σε πολλές ελληνικές πόλεις, τα οποία, όμως, συνήθως δεν εφαρμόστηκαν. Το σχέδιο πόλης βασίστηκε στην κτηματολογική καταγραφή που συντάχθηκε το 1923-1928 και αποτέλεσε πολύτιμη υποδομή για την Ρόδο. Μέσω αυτού προτείνεται ο σχεδιασμός ενός μοντέρνου πολεοδομικού ιστού που θα συνδύαζε τις σύγχρονες αντιλήψεις για τη δημιουργία ζωνών χρήσης -κατοικία, διοίκηση, βιομηχανία, εμπόριο, τουρισμό- με τις αποικιακές αντιλήψεις των φυλετικών διαχωρισμών, δηλαδή τις συνοικίες αυτοχθόνων και εποίκων. Η πολεοδομική τάξη και ο πολεοδομικός έλεγχος αντιπροσώπευε την κοινωνική ιεραρχία και αποτελούσε τον βασικό στόχο της φασιστικής Ιταλίας ως προς την οργάνωση των αποικιακών της πόλεων.

Η πόλη της Ρόδου, παρόλα αυτά, δεν αποτελεί παράδειγμα χωρικής εγκατάστασης των κατοίκων σε παραδοσιακή και νέο-αποικιακή πόλη, γεγονός που σχετίζεται με την χριστιανική και ευρωπαϊκή ταυτότητα των κατοίκων. Η ιταλική κυβέρνηση δεν ονόμασε ποτέ τα Δωδεκάνησα αποικία –όπως στην περίπτωση των κτήσεων της Αφρικής- αλλά αναφερόταν σε αυτά ως «ιταλική κτήση» ή «ιταλικά νησιά του Αιγαίου». **Οι γενικές κατευθύνσεις** του νέου σχεδίου ήταν η οργάνωση της επέκτασης της πόλης, η ένταξη σε αυτήν των ήδη διαμορφωμένων, εκτός των τειχών, ελληνικών συνοικιών, η χωροθέτηση των δημόσιων κτιρίων και η οριοθέτηση των νέων περιοχών κατοικίας για τους Ιταλούς εποίκους.²⁷

Πιο συγκεκριμένα, **το ιστορικό κέντρο διατηρείται ανέπαφο** και είναι σαφείς οι αναφορές στην παλαιά πόλη, λόγω της ιδιαίτερης της ιστορικής της σημασίας και μνημειακότητας. Σχεδιάζονται νέοι δημόσιοι χώροι, πλατείες και λεωφόροι, καθώς και ο περιφερειακός, εντός των τειχών δρόμος σε επαφή με το τείχος, που ευτυχώς δεν πρόλαβαν να υλοποιήσουν, παράλληλα με την αναστήλωση και ανακατασκευή σημαντικών ιπποτικών κτιρίων. Η Νέα Αγορά του Μανδρακίου αποτελεί το κομβικό σημείο συγκέντρωσης προϊόντων **και το Μανδράκι (Foro Italico) το νέο διοικητικό κέντρο της πόλης**. Προτάθηκαν νέες χαράξεις δρόμων, οι οποίες θα αλλοίωναν τον υφιστάμενο πολεοδομικό ιστό και το οδικό σύστημα των μαρσιών, που τελικά δεν υλοποιήθηκαν εξ ολοκλήρου. Η ιταλική επέμβαση εστίασε, τέλος, στα εξής: τον περιορισμό της ανάπτυξης του οικισμού του Νεοχωρίου μέσω οδικών αρτηριών, τον διαχωρισμό των πληθυσμών μέσω της ζώνης πρασίνου γύρω από την παλιά πόλη και τη δημιουργία της ιταλικής συνοικίας.²⁸ Το όραμα των Ιταλών για μια ιδεατή πόλη, με αυτόνομες μονώροφες και διώροφες κατοικίες με κήπο, ανάμεσα στα μαράσια και γύρω από τη μεσαιωνική πόλη, οδήγησε στη δημιουργία μιας πραγματικής «κηπούπολης». Η Ρόδος σταδιακά μετατρέπεται από κλειστή μεσαιωνική σε σύγχρονη ανοιχτή πόλη με σχεδιασμένη ανάπτυξη και ταυτόχρονη ένταξη του ιστορικού της πυρήνα, αποδίδοντας του συγκεκριμένο χαρακτήρα. Η θεσμοθέτηση αδόμητης ζώνης πρασίνου γύρω από την τειχισμένη πόλη ήδη το 1921 απετέλεσε πολεοδομική ενέργεια πρωτοποριακή για την εποχή της ,ιδιαίτερης σημασίας για την ίδια την υπόσταση του μεσαιωνικού πυρήνα και του μνημειακού συνόλου των

²⁷Β. Κολώνας, «Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα. 1912-1943» εκδ. Ολκός, Αθήνα, 2002, σ.28-29

²⁸Σ. Χριστοφυλάκης, «Η αρχιτεκτονική της Ιταλοκρατίας σαν μέσο επιβολής και οικειοποίησης του χώρου στα Δωδεκάνησα (1912-1945)», Διπλωματική εργασία, ΔΠΜΣ Σχεδιασμός του χώρου, 2001

οχυρώσεων και της τάφρου.

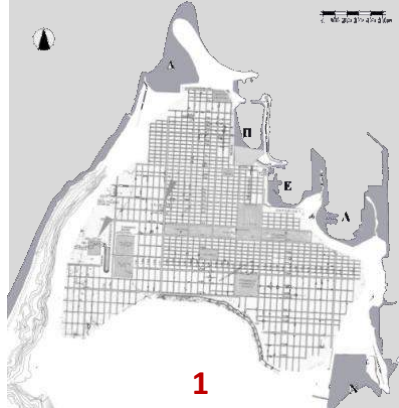
Η **βιομηχανική ζώνη** χωροθετείται στα νότια της πόλης, κοντά στον ιστορικό πυρήνα, ανάμεσα στο λιμάνι της Ακαντιάς και το νότιο αρχαίο λιμάνι με πρόσοψη προς την ομαλή ανατολική ακτή και σε άμεση σχέση με πέντε από τις «ορθόδοξες» συνοικίες των Μαρασίων. Η επιλογή της συγκεκριμένης θέσης οφείλεται σε εμφανείς παράγοντες, όπως είναι η προϋπαρξη αρκετά μεγάλης έκτασης αδόμητων οικοπέδων στην περιοχή και η εγγύτητά της με το κεντρικό εμπορικό λιμάνι της μεσαιωνικής πόλης, τον όρμο της Ακαντιάς και τον Ζέφυρο, αλλά και με τους οικισμούς των μαρασίων και το ιστορικό κέντρο της πόλης. Λέγεται, παρόλα αυτά, ότι η απόφαση αυτή των Ιταλών, δηλαδή να τοποθετήσουν εργοστασιακές μονάδες μπροστά στους ελληνικούς οικισμούς, σχετίζεται και με την αποικιοκρατική τους πολιτική, και αποσκοπούσε στην «εργατοποίηση» και την υποβάθμιση των ελληνικών πληθυσμών. Ένα τέτοιο σενάριο είναι πιθανό αλλά φαίνεται πως δεν ήταν και τόσο καθοριστικό, καθώς δεν εντοπίζεται άλλη περιοχή στην πόλη εξίσου κατάλληλη για ένταξη αυτής της κλίμακας των βιομηχανικών χρήσεων, ενώ στην ίδια θέση προϋπήρχαν από τη Τουρκοκρατία μικρές βιοτεχνίες ντόπιων Ροδιτών. Αντίστοιχοι παράγοντες, άλλωστε, εντοπίζονται γενικότερα στην επιλογή θέσεων για τη χωροθέτηση βιομηχανικών εγκαταστάσεων σε ελληνικές και ευρωπαϊκές πόλεις, όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενη ενότητα. Στην ίδια περιοχή νοτιότερα διαμορφώνεται η λαϊκή πλαζ της Ακαντιάς, ενώ η τουριστική πλαζ τοποθετείται στις βόρειες ακτές του νησιού, στην περιοχή του Ενυδρείου.

Μανδράκι
(foro italico)

Η περιοχή του αρχαίου λιμανιού της Ακαντιάς, παλαιά Απεικόνιση
Πηγή: Φωτογραφική λήψη από παλιά καρτ-ποσταλ
Η νοτιοανατολική ακτή της Ρόδου, γκραβούρα
Πηγή: Γραφική απεικόνιση του 1825 (Rottiers)

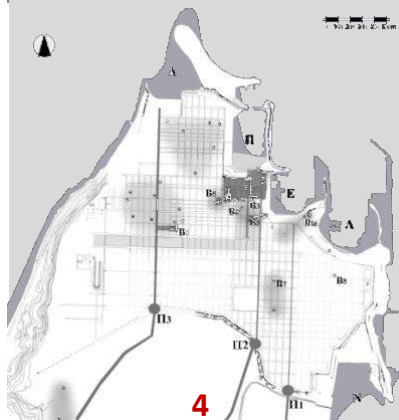
1

2

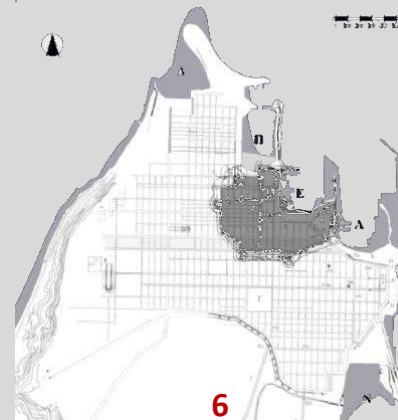
3

4

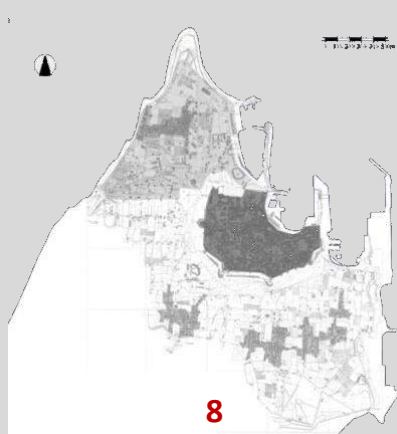
5

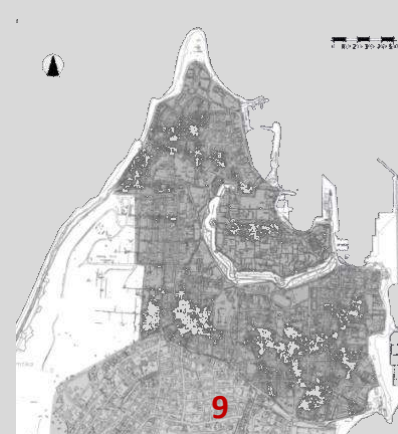
6

7

8

9

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

1. Ελληνιστική περίοδος
2. Ρωμαϊκή εποχή
3. Παλαιοχριστιανική εποχή
4. Πρωτοβυζαντινή εποχή
5. Υστεροβυζαντινή εποχή
6. Ιπποτοκρατία
7. Τουρκοκρατία
8. Ιταλοκρατία
9. Σημερινή πόλη

Μετά την προσάρτηση της πόλης στο ελληνικό κράτος

το 1949, η πόλη συνεχίζει να αναπτύσσεται. Ξεκινάει μια προσπάθεια καταγραφής των προβλημάτων και εκτίμησης της μεταπολεμικής κατάστασης. Το ίδιο έτος προτείνεται μια νέα οργάνωση της πόλης με διαπλατύνσεις και χαράξεις νέων δρόμων και πλατειών και νέους όρους δόμησης, πάντοτε στα πλαίσια της παλαιότερης οργάνωσης των Ιταλών, που θεσπίζεται το 1950. Ανοικοδομούνται οι αδόμητες περιοχές γύρω από τα μαράσια και σταδιακά η πόλη επεκτείνεται μέχρι τη σημερινή οδό Εθνικής Αντιστάσεως με τη σύνταξη του πρώτου ελληνικού ρυθμιστικού σχεδίου το 1959. Το ρυμοτομικό σχέδιο που θεσμοθετήθηκε το 1961, με τη διάνοιξη περιφερειακού δρόμου εντός των τειχών και τη δημιουργία λεωφόρων και πλατειών που θα κατέστρεφαν ένα μεγάλο αριθμό κτιρίων, έθετε ως βασική αρχή την καλύτερη δυνατή εξυπηρέτηση του αυτοκινήτου. Με τη προηγηθείσα όμως κήρυξη της μεσαιωνικής πόλης ως ιστορικού διατηρητέου οικισμού, το 1960-1, οποιαδήποτε κατεδάφιση αποτράπηκε και εξασφαλίστηκε η τελική προστασία και διατήρησή της. Τέλος, **οι όροι δόμησης** για τις νέες οικοδομές περιορίζονται, τότε, σε διώροφα και μονώροφα κτίρια και εμφανίζονται αρκετά φιλικό προς το περιβάλλον. Αυτό, βέβαια, αναθεωρείται στην πορεία με ειδικές διατάξεις σε όφελος των καταστημάτων και των ξενοδοχείων και έχει ως αποτέλεσμα την σημερινή άναρχη εικόνα της πόλης.²⁹

Στη συνέχεια η πόλη, παρά τον χαρακτηρισμό της ως «αρχαιολογική πόλη» με υποχρέωση προστασίας και ανάδειξης των αρχαιοτήτων αλλά και του ιδιαίτερου κάλλους φυσικού της τοπίου, συνεχίζει να επεκτείνεται στη νότια πλευρά της, με την ένταξη των σημερινών συνοικιών της Ανάλυψης και του Ροδινίου, το 1973. **Η προτεινόμενη επέκταση της πόλης** εξυπηρετείται στο

μέλλον με συνδέσεις από τέσσερις πρωτεύοντες άξονες στραμμένους προς την ύπαιθρο, και εγκάρσιους δευτερεύοντες που ορίζουν τις φάσεις επέκτασης του σχεδίου πόλης. Ο βασικότερος άξονας σύνδεσης της πόλης με το υπόλοιπο νησί, **η Ρόδου- Λίνδου**, αναλαμβάνει τις κεντρικές λειτουργίες επέκτασης της πόλης, ενώ οι περιοχές της ανατολικής και δυτικής παραλίας γίνονται τουριστικές και οι μεταξύ των κυρίων και των εγκάρσιων αξόνων οικιστικοί πυρήνες. Μετά τη δημογραφική έκρηξη του '80 η επέκταση της πόλης γίνεται ακόμα πιο έντονη, με παράπλευρες απώλειες την καταστροφή αξιόλογων κτισμάτων και την αλλοίωση της αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας των μαρμαριών. Το έτος 1987 θεσμοθετείται το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο της πόλης, με το οποίο προβλέπεται νέα επέκταση νοτιότερα στην περιοχή των Αγίων Αποστόλων.

Οι πολιτικές και οικονομικές συγκυρίες της πρόσφατης ιστορίας είχαν εμφανείς επιπτώσεις στην πολεοδομική εξέλιξη, στην εκ νέου οικοδομική δραστηριότητα και στην αρχιτεκτονική έκφραση της αντίστοιχης περιόδου. **Το φαινόμενο της αντιπαροχής** που εμφανίστηκε και κυριάρχησε στην ανοικοδόμηση της αθηναϊκής πρωτεύουσας είχε εκφάνσεις και στη πόλη της Ρόδου. Παράλληλα οι συνεχείς αναθεωρήσεις των όρων δόμησης, καθώς και η αυθαίρετη δόμηση οδήγησαν στην οικοδόμηση, τελικά, πολυώροφων κατοικιών και στην ραγδαία ανάπτυξη του τουρισμού μέσω της ανοικοδόμησης πλήθους τουριστικών εγκαταστάσεων. Συμπερασματικά η διαχείριση του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος της Ρόδου κατά τη τελευταία και σύγχρονη περίοδο, δεν υπήρξε η καλύτερη δυνατή. Αναπόφευκτα οδηγούμαστε στη αντιπαραβολή και τη σύγκριση της σημερινής κατάστασης με τις παλαιότερες ρυθμίσεις των Ιταλών και τις πολεοδομικές αρχές που έθεσαν μέσω του έργου τους.³⁰

Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ_ ΠΕΡΙΟΧΗ “ΚΟΒΑ” ΣΤΗ ΡΟΔΟ

3.1. Συνοικίες Μαρασιών

3.2. Βιομηχανικές εγκαταστάσεις

3.3. Αλευροβιομηχανία S.A.M.I.C.A_ Αρχιτεκτονική
Μύλοι «Γεωργή- Νικολετόπουλου»_ Καβάλα
Κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας «Ευαγγελίστρια»_ Καλαμάτα

3.4. Σημερινή κατάσταση

3.1. Τα Μαρασία αναπτύχθηκαν ως συγκροτημένοι οικισμοί κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, ώστε να καλύψουν τις οικιστικές ανάγκες των Ελλήνων που απομακρύνθηκαν από το «Κάστρο», δηλαδή την τειχισμένη πόλη. Οικιστικοί θύλακες εκτός της τειχισμένης πόλης εντοπίζονται, όμως, πολύ νωρίτερα, και αναφέρονται σε έγγραφα και μαρτυρίες του 15ου αιώνα ως «προάστια» ή «χωριά». Πιο συγκεκριμένα το 1452 η πύλη της Ακαντιάς καταγράφεται ως «έξοδος από το βούργο της πόλης προς τα προάστια», ενώ το 1453 εντοπίζεται «χωριό με το όνομα Άγιοι Ανάργυροι ευρισκόμενο στην Καστελλανία της Ρόδου». ³¹ Επιπλέον τα προάστια αυτά είναι πιθανό να προέρχονται από προγενέστερους παλαιοχριστιανικούς οικιστικούς πυρήνες που παρέμειναν όταν σταδιακά παρήκμασε και εγκαταλείφθηκε η ελληνιστική πόλη. Το γεγονός αυτό δικαιολογεί προφανώς τη διατήρηση βασικών αξόνων του υποδάμειου ρυμοτομικού σχεδίου στην περιοχή μέχρι και σήμερα.

³¹ Κατερίνα Μανούσου- Ντέλλα, «Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης», ανάπτυξη, Αθήνα, 2000. διατριβής, Τεχνικά Χρονικά, 2010, σ. 101

Στενό σοκάκι στα Μαρασία

↑ από το «Ρόδος. Η πόλη εκτός των τειχών 1522-1947»

3.1. Οι συνοικίες των Μαρασιών

Η ονομασία της περιοχής του Κόβα προήλθε από ένα περιβόλι στην ανατολική παραλία της πόλης με σπίτια και κέντρο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, το οποίο πέρασε στη Σχολή των Frères Ρόδου και έγινε Γεωργική Σχολή. Αργότερα περιήλθε στο ιταλικό Δημόσιο και τώρα ανήκει στο Ελληνικό Δημόσιο, όπου στεγάζεται το Ορφανοτροφείο Αρρένων, Δημοτικό Σχολείο και το εκκλησάκι που αφιερώθηκε στον άγιο Νεκτάριο. Το όνομα οφείλεται στον ιδιοκτήτη, κάποιον Φράγκο η Εβραίο, Jacob-Cov.³²

Τους οκτώ, αυτούς, οικισμούς αποτελούσαν κατοικίες με μικρούς κήπους και περιβόλια καλλιέργειας και οι αντίστοιχες **εκκλησίες-ενορίες τους**, από τις οποίες υιοθέτησαν και το όνομα τους. Οι Άγιοι Ανάργυροι, ο Άγιος Ιωάννης, η Αγία Αναστασία, η Μητρόπολη, ο Άγιος Γεώργιος ο Άνω, ο Άγιος Γεώργιος ο Κάτω ή "Καμένος" και ο Άγιος Νικόλαος. Αργότερα κτίστηκε και το νέο Μαρασί ή Νιοχώρι με την ενοριακή εκκλησία του, τα Εισόδια της Θεοτόκου. Αρχικά οι εκκλησίες αυτές ήταν μικρά και ταπεινά κατασκευάσματα. Στις αρχές του 18ου αιώνα μ.Χ., δόθηκε άδεια να χτίσουν νέες εκκλησίες και παρουσιάζεται, τότε, ένας ιδιαίτερος ρυθμός που τον συναντάει κανείς μόνο στα Δωδεκάνησα και στα νοτιοανατολικά παράλια της Μικράς Ασίας. Ο ρυθμός αυτός λέγεται «Βασιλική Δωδεκανησιακού τύπου» και μιμείται τα γοτθικά σταυροθόλια των κατασκευών της εποχής των Ιπποτών.

Ο πολεοδομικός ιστός αρχικά των μικρών θυλάκων και αργότερα των συνοικιών, προσαρμόστηκε στα πρότυπα της μεσαιωνικής πολεοδομίας, με τα χαρακτηριστικά γειτονιάς, στενά σοκάκια, αδιέξοδα και εσωστρεφή κτίρια, διατηρώντας τα αρχαία ίχνη. Τον κάθε οικισμό διέτρεχε ένας βασικός άξονας, που περνούσε μπροστά από την εκκλησία και έφερε τον όνομα του

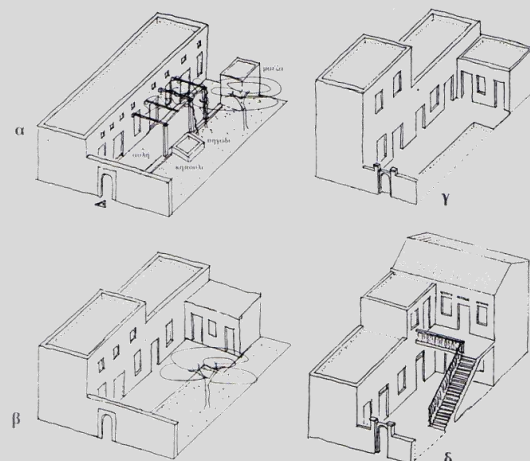
μαρασίου, και ένας κάθετος σε αυτόν, που προεκτεινόμενοι συναντούσαν τους δρόμους του γειτονικού οικισμού. Η στενόχωρη και πυκνή διάταξη των συνοικιών προσέδιδε μεγαλύτερη χωρητικότητα και κάλυπτε αποτελεσματικότερα τις ανάγκες των κατοίκων.

Οι λαϊκές κατοικίες χαρακτηρίζονταν από εσωστρέφεια, καθώς ήταν κτισμένες με τη μια πλευρά τους τοποθετημένη στο μέτωπο του δρόμου, ελάχιστα ανοίγματα προς τη δημόσια οδό και ψηλούς μαντρότοιχους, όπου υπήρχαν αυλές. Πρόκειται για απλά μονόχωρα στενομέτωπα κτίσματα, δείγματα της λαϊκής δωδεκανησιακής αρχιτεκτονικής, με έντονα **στοιχεία αμυντικής αρχιτεκτονικής**, σε συνδυασμό με μορφολογικά χαρακτηριστικά δανεισμένα από την ιπποτική αρχιτεκτονική. Το πλάτος τους σπανίως ξεπερνούσε τα 5 μ. και είχαν μήκος από 10 έως 12 μ. Αρχικά, το κυρίως κτίριο ήταν ισόγειο ψηλοτάβανο, ενώ σταδιακά υπερυψωνόταν σε ένα τμήμα του, διαμορφώνοντας έτσι το ανώι, και κατέληγε τελικά διώροφο. Η είσοδος στο κτίσμα πραγματοποιούταν πάντα από τις μεγάλες πλευρές του και ανοίγονταν παράθυρα κυρίως προς **την αυλή**, η οποία είχε **κυρίαρχο ρόλο στην οργάνωση της κατοικίας**. Αποτελούσε για τους κατοίκους τον κεντρικό πυρήνα και κόμβο, αναλαμβάνοντας τις καθημερινές τους δραστηριότητες, σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, λόγω του καλού κλίματος που χαρακτήριζε το νησί. Μέσω της αυλής εξασφαλιζόταν ο φωτισμός και ο αερισμός του σπιτιού, καθώς καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου. Κύριο οικοδομικό υλικό ήταν ο πωρόλιθος επιχρισμένος, τις περισσότερες φορές, με ασβεστοκονίαμα. Τα δάπεδα ήταν στρωμένα με βοτσαλωτά και τα κουφώματα και η σταθερή επίπλωση, ήταν ξύλινα.³³

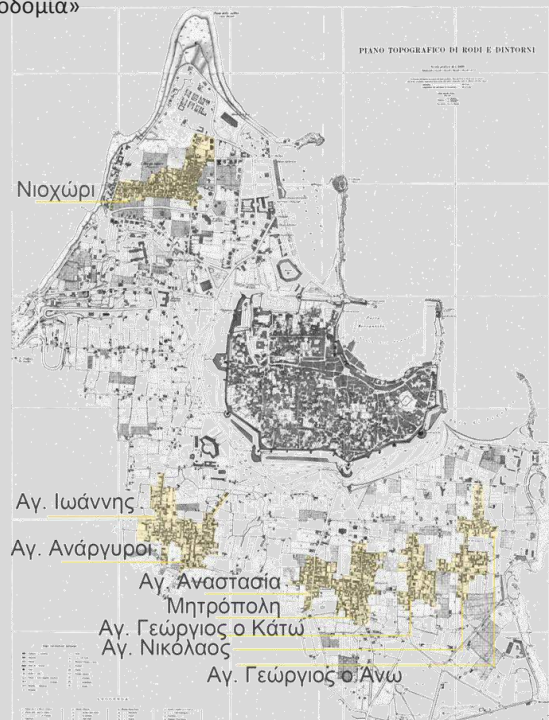
Η τυπολογία αυτή, διαμορφώθηκε και καθιερώθηκε από τα πρώτα κίολας χρόνια της οθωμανικής περιόδου. Εντοπίζονται **τρεις παράγοντες**, που πιθανότατα καθόρισαν τον τύπο των κατοικιών, και είναι οι εξής: η ανάγκη άμεσης εξασφάλισης στέγης για τους Έλληνες που εκδιώχθηκαν από την μεσαιωνική πόλη, ο θεσμός της προίκας και η ανάγκη εξασφάλισης της στοιχειώδους άμυνας στο χώρο κατοικίας. Τα πρώτα παραδείγματα μαρασιώτικων σπιτιών παρουσίαζαν **απλή και λιτή αισθητική της λαϊκής αρχιτεκτονικής** βασισμένη στη πλαστικότητα των όγκων και την υφή των επιφανειών, αλλά και στη συγχώνευση των τοπικών παραδόσεων με τις ξένες επιρροές και τις επιταγές της εποχής. Με αυτόν τον τρόπο προέκυπταν μορφές και τύποι πρωτότυποι και ταυτόχρονα οικείοι. Αργότερα, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα παρατηρούνται επιδράσεις από τα νέα μεγάλα αρχοντικά, τα οποία ήταν κτισμένα με βάση το ρεύμα του νεοκλασικισμού. Οι όψεις των κτιρίων αποκτούν πληθώρα διακοσμητικών στοιχείων και η δομή της οργάνωσής τους μεταβάλλεται.³⁴

Οι Έλληνες κάτοικοι του νησιού άρχισαν να αποκτούν οικονομική δύναμη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, καθώς πολλοί από αυτούς ασχολήθηκαν με το εμπόριο και μετανάστευσαν στο εξωτερικό και κυρίως στην Αίγυπτο. Η πρόοδος αυτή αναστέλλεται με τη πυρκαγιά του 1876, αλλά συνεχίζεται με αργούς ρυθμούς και από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα κορυφώνεται με την οικονομική ευημερία γνωστών οικογενειών Ροδιτών στην Αίγυπτο. Το γεγονός αυτό είχε άμεση αντανάκλαση στα δρώμενα της Ρόδου, καθώς κατασκευάζονται μεγαλοπρεπή κτίσματα στα προάστια για τον παραθερισμό τους και, με δωρεές τους, κτίζονται εκπαιδευτικά ιδρύματα. Τα κτίσματα αυτά βρίσκονται κυρίως στη περίμετρο των συνοικιών των Μαρασιών, στο τέλος των κεντρικών δρόμων που περνούσαν από τις εκκλησίες, μέσα

^{33, 34}Β. Ελευθερίου, Ευθ. Αναστασιάδης, «Λαϊκά κτίρια στα μαράσια», από το «Ρόδος - η πόλη εκτός των τειχών 1522-1947. Αρχιτεκτονική - Πολεοδομία», ΤΕΕ τμ. Δωδ/σου, Ρόδος, 2005, σ. 51-54

Σχηματική εξέλιξη του λαϊκού κτίσματος
 Πηγή: «Ρόδος - η πόλη εκτός των τειχών 1522-1947. Αρχιτεκτονική - Πολεοδομία»

Ο οικισμοί των Μαρασιών στο χάρτη
 Πηγή: υπόβαθρο, ιταλικός χάρτης 1927, κτηματολόγιο

σε αγροκτήματα, και αποτελούν τα **λεγόμενα «αρχοντικά»** των περιοχών αυτών. Μέσω αυτών των μεγαλοπρεπών κατοικιών αντανακλάται η κοινωνική και οικονομική ισχύ των πλουσιότερων Ροδίων. Τα πρώτα κτίρια ήταν λιτά και στιβαρά με τονισμένη μόνο την κύρια τους είσοδο. Σταδιακά και επηρεασμένα από τον νεοκλασικισμό δίνεται έμφαση στο διάκοσμο των όψεων, ο οποίος συνδυάζεται με λειτουργικά στοιχεία, ενώ καθιερώνεται η τριμερής κατακόρυφη διάταξη. Τέλος, μετά το πέρασμα στον 20^ο αιώνα παρατηρείται μια αντικλασική αντίληψη παράλληλα με την εισαγωγή εκλεκτικιστικών στοιχείων μέσα από τα νέα ρεύματα νεομπαρόκ και art-nouveau.³⁵

Η χωροθέτηση των βιομηχανιών κατά την Ιταλοκρατία στην νότια παράκτια ζώνη της πόλης και, συνεπώς, σε άμεση σχέση με τις νότιες συνοικίες των Μαρασίων επηρεάζει, σε κάποιο βαθμό, τον χαρακτήρα τους. Παρατηρείται σταδιακά ανάπτυξη εμπορικών και κυρίως μεταποιητικών χρήσεων στην ευρύτερη περιοχή, παράλληλα με τις λαϊκές κατοικίες, οι οποίες παραμένουν στον πυρήνα των συνοικιών. Οι πέντε συνοικίες, και κυρίως αυτή του Αγ. Γεωργίου του Κάτω, υποβαθμίζονται σε ορισμένα τμήματά τους με σπίτια περισσότερο λαϊκά. Η άμεση σχέση που, παλαιότερα, υπήρχε με τη θάλασσα, χάνεται και οι κάτοικοι δεν μπορούν, πλέον, να κολυμπήσουν στην πλαζ που είχαν συνηθίσει.

Οικία Καζούλη

Πηγή: «Ρόδος - η πόλη εκτός των τειχών 1522-1947. Αρχιτεκτονική – Πολεοδομία»

Οικία επί της οδού Αγ. Αναργύρων 30

Πηγή: «Ρόδος - η πόλη εκτός των τειχών 1522-1947. Αρχιτεκτονική – Πολεοδομία»

³⁵Αικ. Κακακιού, «Νεοκλασικά Αρχοντικά», από το «Ρόδος - η πόλη εκτός των τειχών 1522-1947. Αρχιτεκτονική – Πολεοδομία», ΤΕΕ τμ. Δωδ/σου, Ρόδος, 2005, σ.104

3.2. Βιομηχανικές Εγκαταστάσεις

Η ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα αποτελούσε έναν από τους **πρωταρχικούς στόχους των Ιταλών κατακτητών**, καθώς οι οικονομίες των πόλεων βασιζόνταν πλέον στην βιομηχανική ανάπτυξη, αλλά και για λόγους αποικιοκρατικής πολιτικής και επικράτησης του ιταλικού στοιχείου στη οικονομική ζωή των κατοίκων του νησιού. Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, τα μέτρα του Mario Lago στον τομέα του εμπορίου και της βιομηχανίας, υπήρξαν εξοντωτικά για τους Έλληνες εμπόρους. Τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα – Banco di Roma, Banco d' Italia ή Casa di Credito Agrario- τα οποία άνοιξαν υποκαταστήματα στα Δωδεκάνησα δεν ευνοούσαν τη παροχή πιστώσεων σε αυτούς και, σε συνδυασμό με άλλα αντίστοιχα μέτρα, οι ιταλικές εταιρίες κατέληξαν να διαχειρίζονται, κατ' αποκλειστικότητα, τα επικερδή μονοπώλια των νησιών.

Στη Ρόδο αναπτύχθηκαν, κατά κύριο λόγο, οι βιομηχανίες του καπνού με τη T.E.M.I., των ξηρών καπνών και της οινοπνευματοποιίας με τη S.A.I.F.E., του λαδιού, του κρασιού και άλλων αγροτικών προϊόντων με τη C.A.I.R., της ταπητουργίας με τη SAITIR, της αλευροβιομηχανίας με τη S.A.M.I.C.A., της κεραμοποιίας και της αγγειοπλαστικής με την I.C.A.R.O. και άλλων. Καθοριστική υπήρξε η δημιουργία ενεργειακής υποδομής, την οποία εξασφάλισε η ίδρυση της Ηλεκτρικής εταιρίας S.I.E.R. Τα μετρά προς όφελος των ιταλικών επιχειρήσεων συνεπάγονταν την υπολειτούργια και τελικά **τη διακοπή της λειτουργίας των περισσότερων βιοτεχνιών**. Παρόλα αυτά, ορισμένες κατάφεραν να επιβιώσουν και να διατηρήσουν μια έντονη παρουσία στην οικονομική ζωή των νησιωτών. Σημαντικότερα από αυτές ήταν η επιχείρηση οινοποιίας Φώκιαλη, οι επιχειρήσεις σαπυνοποιίας και αρωματοποιίας των υιών Αγιακάτσικα και των

αδελφών Μαλτζέζου, τα βυρσοδεψεία Βιτώρια και Μπόνη, οι μακαρονοποιίες του Ε. Τσιμέττα και του Π. Καλημέρη, η παγοποιία, καθώς και οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις αγγειοπλαστικής και κεραμοποιίας, αλιείας και σπογγαλιείας.³⁶

Οι ιταλικές βιομηχανίες συνοδεύονταν με τη κατασκευή αξιόλογων εγκαταστάσεων, την εκτέλεση των οποίων αναλάμβαναν συχνά επώνυμοι αρχιτέκτονες σε συνεργασία με τεχνικές κατασκευαστικές εταιρίες και υπο την επίβλεψη του Υπουργείου Δημοσίων Έργων της Ρώμης. Ως βιομηχανική ζώνη της Ρόδου οριοθετήθηκε **η περιοχή του Κόβα**, με βάση το Ρυθμιστικό Σχέδιο του 1926, η οποία εκτείνεται νότια της πόλης, από το λιμάνι της Ακαντιάς μέχρι την περιοχή Ζέφυρος.

Οι βιομηχανικές κατασκευές, όπως και όλα τα ιταλικά κτίρια, απηχούν την αρχιτεκτονική έκφραση της αποικιοκρατικής Ιταλίας στο χώρο. Τα πρώτα κτίρια είναι σαφώς επηρεασμένα από το κυρίαρχο αρχιτεκτονικό ρεύμα της εποχής, δηλαδή αυτό **του Εκλεκτικισμού**. Συνδυάζουν μορφολογικά χαρακτηριστικά της Ιπποτικής αρχιτεκτονικής, της κλασσικής ιταλικής αρχιτεκτονικής-αναγέννηση, μπαρόκ, βενετσιάνικη- και γενικότερα της ανατολικής Μεσογείου, με αραβουργικά θέματα. Με αυτόν τον τρόπο προκύπτει μια ποικιλία μορφολογικών στοιχείων. Η δεύτερη περίοδος, αφορά τα κτίρια που κατασκευάστηκαν από το 1924 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '30 και εκπροσωπείται από **το «διεθνές στυλ»** ή την μοντέρνα αρχιτεκτονική. Στη μορφή των κτιρίων είναι εμφανής η αποστροφή προς τον μορφολογικό ιστορισμό, ενώ οι κατόψεις τους είναι σαφείς και βασισμένες στη λειτουργικότητα και οι όψεις τους ασύμμετρες. Τέλος, η **περίοδος του ντε Βέκκι** υπήρξε πολύ σημαντική για την αισθητική των κτιρίων, με επικρατέστερο αρχιτεκτονικό ρεύμα

³⁶ Ζαχαρίας Τσιρπανλής, «Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα, 1912-1943 αλλοτρίωση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος», Εκδόσεις Ζήτη, Ρόδος 1998

αυτό της «**ρασιοναλιστικής**» αρχιτεκτονικής, η οποία χρησιμοποιείται ως μέσο επιβολής της φασιστικής ιδεολογίας. Οι όψεις των κτιρίων καλύπτονται με ένα επίχρισμα «που μοιάζει με πέτρα»(pietra finta) με στόχο να θυμίζουν την περίοδο των Ιπποτών. Η φασιστική αρχιτεκτονική της περιόδου χαρακτηρίζεται από κτίρια μνημειακών διαστάσεων, επιμήκη, αυστηρά γεωμετρικά και με ορθολογική οργάνωση, που υποβάλλονται στον άνθρωπο, δημιουργώντας την αίσθηση του απρόσιτου. Οι όψεις τους παρουσιάζουν ορθολογική οργάνωση και πειθαρχία, καθώς είναι επίπεδες και μορφολογικά μονότονες, με διάκοσμο που παραπέμπει στα σύμβολα του φασισμού. Η επαναλαμβανόμενη διάταξη των ανοιγμάτων, ανταποκρίνεται στον καταμερισμό των λειτουργιών στον εσωτερικό χώρο.³⁷

**Δημοτικά Σφαγεία
Mattatoio**

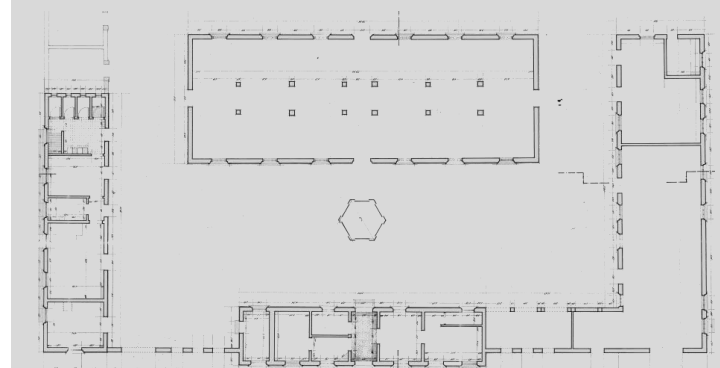
Ίδρυση: Ιούνιος 1925

Οι εγκαταστάσεις των Δημοτικών σφαγείων, σχεδιασμένες από τον περίφημο αρχιτέκτονα της εποχής, Florestano di Fausto, βρίσκονται επί της οδού Αυστραλίας και ξεκίνησαν να λειτουργούν στις 22 Ιουνίου του 1925. Σε εφημερίδα της εποχής το κτιριακό συγκρότημα αναφέρεται ως «λαμπρό και μεγαλοπρεπές... με απλή και αυστηρή αρχιτεκτονική μορφή». Χαρακτηρίζεται από λιτότητα και σαφήνεια, με εμφανείς αποικιοκρατικές αναφορές και επιρροές από το ρεύμα του Εκλεκτικισμού. Το κεντρικό κτίριο είναι μεγαλύτερου ύψους, ενώ γύρω του διατάσσονται επιμήκης πτέρυγες μικρότερες σε ύψος.³⁸ Η πρώτη πτέρυγα αποτελεί την κεντρική αίθουσα σφαγής. Η τυπολογία της, αλλά και ο τρόπος δόμησης της διακρίνονται από απλότητα και σαφήνεια. Κύριο χαρακτηριστικό της είναι η ελεύθερη κάτοψη, που οργανώνεται σε έναν ενιαίο ορθογωνικό

Γενικά Αρχεία του Κράτους
Αρχείο Πόλεως Διαθεσιμότητα

Προϊόντα ιταλικών βιομηχανιών
Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους

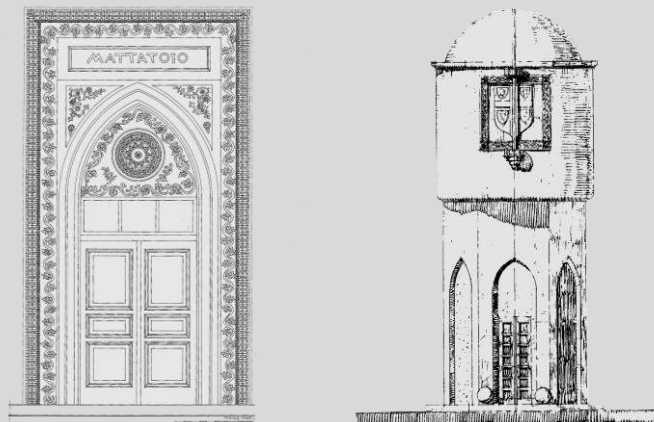
Δημοτικά σφαγεία, κάτοψη και όψη εισόδου
Πηγή: Αρχείο Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων Ρόδου

χώρο, ο οποίος λειτουργικά χωρίζεται σε δύο τμήματα. Το κτήριο αυτό είναι απόλυτα συμμετρικό με δύο κεντρικές εισόδους στον κατακόρυφο άξονα συμμετρίας και δύο δευτερεύουσες στον οριζόντιο άξονα. Η δεύτερη πτέρυγα λειτουργούσε ως χοιροσφαγείο. Η τρίτη πτέρυγα διατηρεί την αρχική της μορφή και τυπολογία και επιμερίζεται σε χώρους που εξυπηρετούσαν ανεξάρτητες λειτουργίες. Παλιότερα περιλάμβανε το κτηνιατρείο, την κατοικία του φύλακα και έναν ανεξάρτητο χώρο για τη μέτρηση του βάρους των ζώων, ο οποίος συνδεόταν με εσωτερική «πλαστιγγα». Αποτελείται από τρεις αίθουσες οι οποίες έχουν υποστεί μικρές τροποποιήσεις στην εσωτερική διάρθρωσή τους.³⁹ Η θολωτή δεξαμενή που βρίσκεται στον αύλειο χώρο είναι διακοσμημένη με το θυρεό του οίκου της Σαβοΐας.

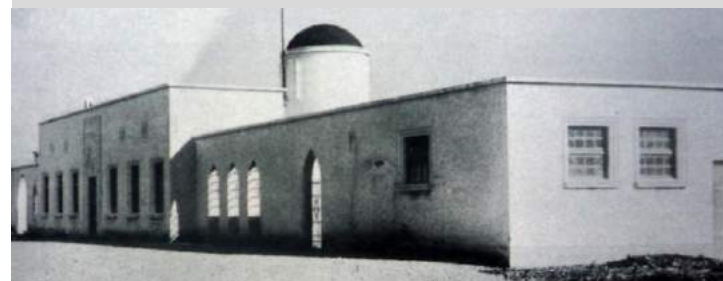
Σχετικά με την οργάνωση των όψεων, είναι διακριτός ο διαχωρισμός σε βάση, κορμό και στέψη. Χαρακτηριστικό της βάσης είναι η επένδυση της με τρεις σειρές από finta pietra, υλικό το οποίο χρησιμοποιείται σε πολλά από τα ιταλικά κτίσματα και έχει σκοπό να μιμηθεί το υλικό του μεσαιωνικού τείχους.⁴⁰ Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του συγκροτήματος εκφράζουν τις επιρροές του εκλεκτικισμού που αποτελεί κύριο ρεύμα της εποχής. Χαρακτηριστικό της δυτικής όψης του συγκροτήματος είναι η περίτεχνη κεντρική είσοδος, η οποία είναι είναι οξυκόρυφη με μορφολογικά στοιχεία της οθωμανικής αρχιτεκτονικής και παραδοσιακά ανάγλυφα της Λίνδου. Επίσης, σημαντικά μορφολογικά στοιχεία είναι τα παράθυρα, τα οποία συνδυάζουν διάφορες μορφές τόξων γοθικού ρυθμού.

Τα Δημοτικά σφαγεία κηρύχτηκαν διατηρητέα από το Υπουργείο Πολιτισμού το 2006 και ανήκουν στο Δήμο Ροδίων, ενώ μαζί τους διασώζεται αρκετός μηχανολογικός εξοπλισμός.

^{39,40} Μαργιέ Αναστασία, Το συγκρότημα των Δημοτικών Σφαγείων στη Ρόδο. Ανάλυση – τεκμηρίωση και πρόταση αποκατάστασης. Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ό.π., σ. 153

Mattatoio , όψεις κεντρικής εισόδου και θολωτής δεξαμενής
Πηγή: Αρχείο Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων Ρόδου

Δημοτικά σφαγεία, άποψη του 1946
Πηγή: Architettura coloniale italiana nel Dodecaneso

Πρώην δημοτικά σφαγεία, σημερινή άποψη
Πηγή: προσωπικό αρχείο

C.A.I.R.

Ίδρυση: έτος 1928

Θέση: οδός Αυστραλίας και Μακρυγιάννη

Τα κτίρια της Αγροτικής Βιομηχανικής Εταιρίας Ρόδου (C.A.I.R.) τοποθετούνται στη συμβολή των οδών Μακρυγιάννη και Αυστραλίας σε έκταση 4.228,30 τετραγωνικών μέτρων. Η εταιρία ιδρύθηκε το 1928 σε συνεργασία με τις ελαιουργικές εταιρίες Societa Anonima Oleificio Italiano και Rossati & Co και αποτέλεσε το πιο σημαντική οινοποιία της Δωδεκανήσου, με αποκλειστική διάθεση των προϊόντων του. Απασχολούσε 400 συνολικά άτομα και διέθετε εγκαταστάσεις στις περιοχές Κόβα, Φάνες και Κω και καλλιέργειες στα χωριά Ασγούρου και Φάνες. Η ετήσια παραγωγή κρασιού υπολογίζεται σε 25000 εκατόλιτρα και τα κρασιά της είναι τυποποιημένα και πολυτελείας. Το συγκρότημα του Κόβα οργανώνεται γύρω από αύλειο χώρο και το κεντρικό κτίριο χαρακτηρίζεται από μια επιμήκη στοά με τοξωτά ανοίγματα. Διαθέτει χώρους ωρίμανσης κρασιού, δεξαμενές ζύμωσης, δεξαμενές επεξεργασίας καταλοίπων, χημικό εργαστήριο και τμήμα εφυάλωσης.⁴¹

Ως προς τη μορφολογία, δανείζεται ορισμένα στοιχεία Ιπποτικής αρχιτεκτονικής με αραβουργήματα, με εμφανές το «οριεντάλ» στοιχείο και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα αποικιακής αρχιτεκτονικής. Η ιδιαίτερη χάραξη των τόξων του κυρίως κτηρίου θυμίζει αντίστοιχη, που συναντάμε στην πύλη του Ζωοφυλακείου στην Κω, ιταλική κατάσκευη της ίδιας περιόδου. Τα τόξα αυτά μοιάζουν με τα σύνθετα μουσουλμανικά και προσδίδουν το ανατολίτικο στοιχείο στη σύνθεση.

Παρόλο που πρόκειται για μια βιομηχανία οινοποιίας, οι Ιταλοί έχουν καταφέρει να την ενσωματώσουν σε ένα κέλυφος, το οποίο αρχιτεκτονικά εκφράζει χαρακτηριστικά το αρχιτεκτονικό ρεύμα του εκλεκτικισμού της εποχής. Σήμερα η

C.A.I.R. , ανάπτυγμα όψης από τον αύλειο χώρο
Πηγή: Αρχείο Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων Ρόδου

αριστερά: πύλη Ζωοφυλακείου στη Κώ, δεξιά: είσοδος C.A.I.R.
Πηγές: Β. Κολώνας, «Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα, 1912-1943» και προσωπικό αρχείο

C.A.I.R. , σημερινή άποψη κεντρικού κτηρίου
Πηγή: Αρχείο Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων Ρόδου

εταιρία έχει μεταφερθεί και πρόθεση της είναι η αξιοποίηση του ακινήτου μέσω αντιπαροχής και η οργάνωση μουσειακού χώρου στο ακίνητο στις Φάνες.

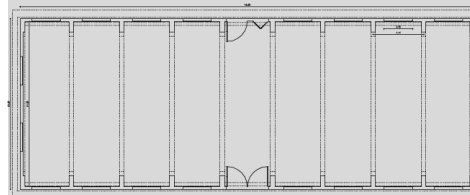
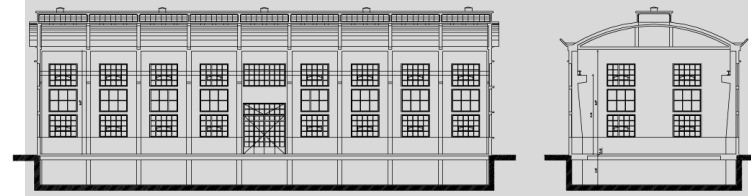
S.I.E.R. 1921_ ΔΕΗ 1950

Ίδρυση: έτος 1921

Θέση: πλ. Σύμης (αρχικό κτήριο), οδός Αυστραλίας (νέο)

Η εταιρία ηλεκτρισμού SIER (Societa Industrie Elettriche Rodi) ιδρύεται για πρώτη φορά από τους Ιταλούς το έτος 1921. Οι εγκαταστάσεις της βιομηχανίας είναι σύγχρονες. Διέθετε τέσσερις θερμικές μηχανές, συνολικά των 1960 ίππων με εναλλακτήρες και 20 ηλεκτρικές μηχανές με διαφόρους μετασχηματισμούς. Πιο σύγχρονο είναι το τηλεφωνικό δίκτυο, το καλώδιο του οποίου καλύπτει 13.890 μ. Το 1940 το τηλεφωνικό δίκτυο της πόλης διέθετε 312 τηλέφωνα, από τα οποία τα 40 χρησιμοποιούσαν οι υπηρεσίες κυβερνήσεων των νήσων, 81 στρατιωτικές υπηρεσίες και 191 επιχειρήσεις και κάτοικοι. Το εργατικό προσωπικό που απασχολούσε η βιομηχανία ήταν 300 άτομα. Το αρχικό κτήριο της εταιρίας βρίσκεται στη πλατεία Σύμης στην είσοδο της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου και πιθανολογείται ότι σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Rodolfo Petracco, με όψεις μεσαιωνικού χαρακτήρα.

Μετά την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα, λόγω των αυξημένων αναγκών της πόλης, κατασκευάζεται το νέο κτίριο στην οδό Αυστραλίας, στη θέση των βυρσοδεψιών Βιτώρια. Πρόκειται για κτίριο ιδιαίτερου αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος. Είναι ισόγειο, μονόχωρο και μεγάλου ύψους, με τις όψεις του να οργανώνονται καθ' ύψος με τριπλή σειρά ανοιγμάτων. Η επικάλυψη πραγματοποιείται μέσω καμπυλόμορφης στέγης, της οποίας το κεντρικό τμήμα είναι υπερωψωμένο. Με αυτό τον τρόπο και σε συνδυασμό με το μεγάλο αριθμό ανοιγμάτων εξασφαλίζεται ο, απαραίτητος για τη λειτουργία του, φυσικός φωτισμός στο εσωτερικό. Το κέλυφος σταματάει να έχει χρήση τα 1997, ενώ σήμερα σώζεται μαζί με ελάχιστο από το μηχανολογικό εξοπλισμό και αποτελεί σπουδαίο

Κτήριο ΔΕΗ, κάτοψη, τομή και όψη
Πηγή: Αρχείο Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων Ρόδου

Σημερινή άποψη του κτηρίου της ΔΕΗ στην οδό Αυστραλίας
Πηγή: Προσωπικό αρχείο

δείγμα της βιομηχανικής κληρονομιάς του νησιού.⁴² Λόγω της ευέλικτης μορφής του, προσφέρει δυνατότητες μελλοντικής αξιοποίησής του, μέσω της επανένταξης νέων χρήσεων.

Τ.Ε.Μ.Ι

Ίδρυση: έτος 1927

Θέση: Συνοικία Αγίου Ιωάννη

Η ιταλική καπνοβιομηχανία του Αιγαίου, Τ.Ε.Μ.Ι (Tabacchi Egei Manifatture Italiane) αποτέλεσε τη μοναδική καπνοβιομηχανία στα Δωδεκάνησα. Οι εγκαταστάσεις της σήμερα στεγάζουν το 1^ο Γυμνάσιο Ρόδου. Το κτήριο χαρακτηρίστηκε ως **Διατηρητέο Μνημείο** από το Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε το 1991.

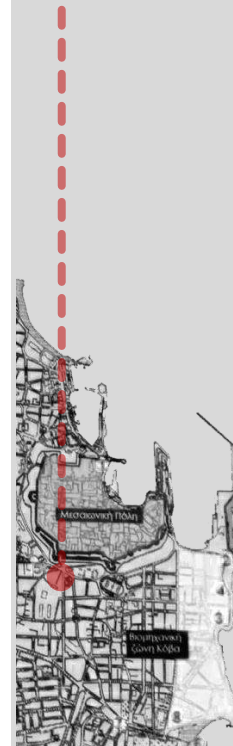
Ως προς το μηχανολογικό του εξοπλισμό, το εργοστάσιο περιελάμβανε πέντε σιγαροποιητικές μηχανές και σύγχρονες εγκαταστάσεις ενώ τα αντίστοιχα ειδικά θερμοκήπια καλλιέργειας καπνών βρισκόνταν στη VillaPassa στην οδό προς τη Villanova⁴³. Στο υπόγειο του κεντρικού κτηρίου στεγαζόταν κοπτήριο, διάφοροι αποθηκευτικοί χώροι αλλά και καταφύγιο ενώ στο ισόγειο βρισκόταν το μηχανοστάσιο, η αίθουσα πακεταρίσματος, τεχνικό γραφείο, η αποθήκη σιγαρέτων και η αποθήκη πρώτων υλών. Τέλος, ο όροφος στέγαζε το χώρο στον οποίο γινόταν η διαλογή φύλλου, την αποθήκη των Σιγαρέτων καθώς και η αποθήκη του καπνού και των φύλλων. Στα βοηθητικά κτήρια στεγάζονταν επιπρόσθετοι βοηθητικοί χώροι, λογιστήριο, μηχανουργείο, οι ηλεκτρικές μηχανές, αφοδευτήρια, γκαράζ, ξυλουργείο, τραπεζαρία και πρατήριο σιγαρέτων.

Κατά την πρώτη φάση, επρόκειτο για ένα διώροφο κτήριο, ενώ το 1928 και 1941, έγιναν κάποιες **προσθήκες** βοηθητικών κτηρίων. Οι **όψεις** του κτηρίου διακρίνονται από μεγάλα ανοίγματα ενώ κυρίαρχη είναι η αίσθηση των λιτών γραμμών και

Καπνοβιομηχανία Τ.Ε.Μ.Ι

Πηγή: Italia(L') a Rodi, 1946, Istituto poligrafico dello stato, Roma

Σημερινή εικόνα, 1^ο Γυμνάσιο Ρόδου

Πηγή: <http://oikologiarodiaka.wordpress.com>

είναι υπενδεδυμένες με fintra petra⁴³. Κατά τη συμβολή των δύο επιμηκών πλευρών του σχηματίζεται η **χαρακτηριστική καμπύλη** της μοντέρνας αρχιτεκτονικής πάνω στην οποία βρίσκεται η κυρίως είσοδος του κτηρίου αλλά χαρακτηριστικό είναι επίσης και το υπόστεγο που οδηγεί στην είσοδο αυτή.

I . C . A . R . O

Ίδρυση: έτος 1929

Θέση: Περιοχή Κόβα

Οι εγκαταστάσεις του κεραμουργείου I.C.A.R.O (Industria Ceramiche Artistiche Rodio- orientali. Rodi), αρχικά, βρίσκονταν στη γωνία της πλατείας Μουσείου και της οδού των Ιπποτών, μέχρι το βομβαρδισμό του κατά τη διάρκεια του β' Παγκοσμίου Πολέμου. Έτσι, στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην περιοχή Κόβα ενώ ήμερα είναι κατεδαφισμένο⁴⁴. Κατασκευάζει είδη κεραμικής καλλιτεχνικής που μιμούνται την τεχνοτροπία που αναπτύχθηκε στη Λίνδο

Από μορφολογική άποψη δεν παρουσίαζε κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Επρόκειτο για ένα από κτήριο που χαρακτηριζόταν από **λιτές γραμμές και στοιχεία του μοντέρνου**, αυστηροί ορθογώνιοι όγκοι και τα χαρακτηριστικά ανοίγματα του μοντέρνου.

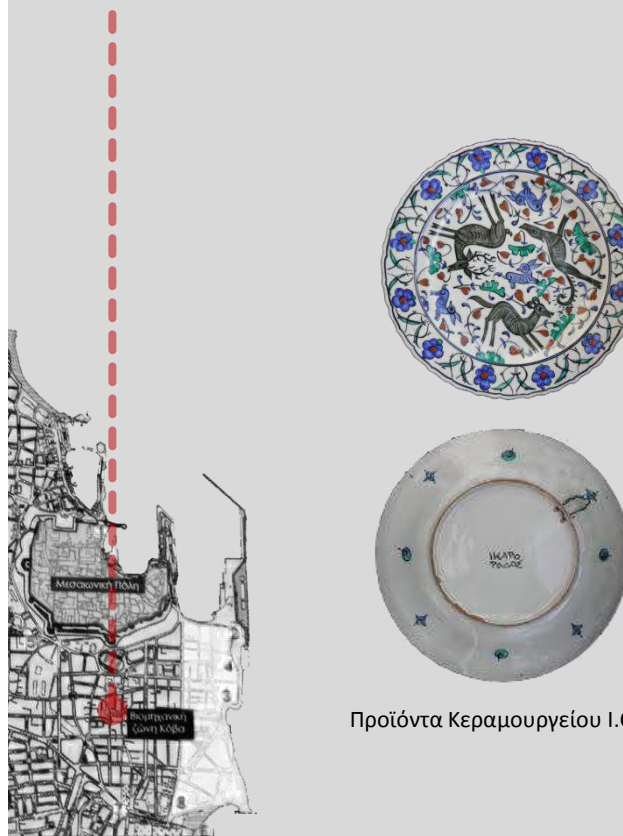
^{42,43} Αν. Μαργιέ, Φ. Χαλβατζή, «Ιταλικά βιομηχανικά συγκροτήματα στο νησί της Ρόδου», από το «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», ΤΕΕ, Ρόδος, 2009, σ. 34

⁴⁴ Αν. Μαργιέ, Φ. Χαλβατζή, «Ιταλικά βιομηχανικά συγκροτήματα στο νησί της Ρόδου», από το «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», ΤΕΕ, Ρόδος, 2009, σ. 35

Κεραμουργείο I.C.A.R.O.

Πηγή: ³Φ. Χατζηκωνσταντή, «Κεραμοποιείο ΙΚΑΡΟΣ», από το «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», ΤΕΕ, Ρόδος, 2009

Προϊόντα Κεραμουργείου I.C.A.R.O.

SAICA

Ίδρυση: έτος 1929

Θέση: Χωριό Γεννάδι⁴⁵

Η SAICA (Societa Anonima Industriale Commerciale Agricola) λειτούργησε ως βιομηχανία τούβλων και κεραμιδιών. Η **επιλογή της τοποθεσίας** του έγινε σκόπιμα καθώς στην ευρύτερη περιοχή υπήρχε άργιλος καλής ποιότητας σε αφθονία, γεγονός το οποίο αποδεικνύει η ύπαρξη φούρνου σε επίπεδο οικοτεχνίας που παρήγαγε τούβλα στην ίδια περιοχή πριν την κατασκευή του εργοστασίου.

Η βιομηχανική εγκατάσταση αποτελούταν από ένα **σύνολο κτηρίων**. Στο κέντρο, υπήρχε ο φούρνος τύπου Hofmann με την χαρακτηριστική υψικάμινο. Ενδιαφέρον στοιχείο επίσης αποτελεί το **δίκτυο των σιδηροδρομικών ραγών** από τις εγκαταστάσεις του εργοστασίου μέχρι την παραλία του Γενναδίου. Έτσι, με βαγόνια, τα προϊόντα του εργοστασίου μεταφέρονταν και φορτώνονταν σε πλοία με σκοπό το εξαγωγικό εμπόριο στα νησιά και σε τρίτες χώρες⁴⁶. Οι εγκαταστάσεις αυτές, δυστυχώς καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια του β' παγκοσμίου πολέμου.

Σήμερα, το περίβλημα των κτιριακών εγκαταστάσεων έχει αλλάξει, ο καπναγωγός υπάρχει σε ακέραια μορφή ενώ ο μηχανολογικός εξοπλισμός έχει, σε μεγάλο ποσοστό, καταστραφεί⁴⁷.

⁴⁵Ζαχαρίας Τσιρπανλής, «Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα, 1912-1943 αλλοτρίωση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος», Εκδόσεις Ζήτη, Ρόδος 1998, σ. 188

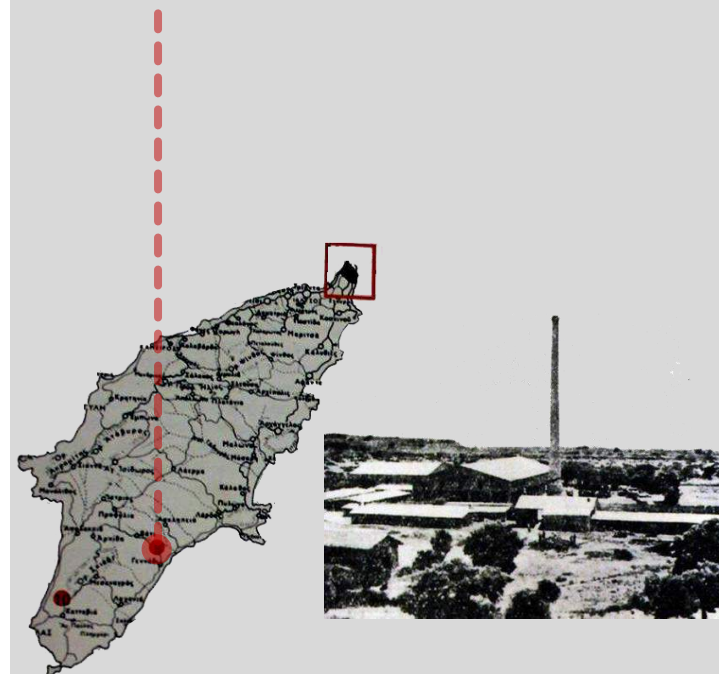
⁴⁶Υψηλάντης Βασίλης, Η κεραμοουργία στη Ρόδο: Από τη SAICA στην ΥΨΗΚΕΡΑΜ, Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ΤΕΕ

74 Δωδεκανήσου, Ρόδος, 2009, σ. 39,40

⁴⁷Κ. Τσαλαχούρης, «Η οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα», εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 2000, σ.209

Μια άποψη από την καμινάδα της κεραμοβιομηχανίας στο Γεννάδι της Ρόδου
Αρχείο: Μανόλη Βρατσάλη, 1997

RODIA

Ίδρυση: έτος 1934

Θέση: Τοποθεσία Villamarina, Ρόδος

Οι εγκαταστάσεις του RODIA (Societa Anonima Rodia), βρίσκονται επί της οδού Νικηφόρου Λύτρα, καλύπτουν έκταση 3.000 τ.μ. Η βιομηχανική εγκατάσταση είχε σύγχρονο εξοπλισμό και δεξαμενές αποθήκευσης ελαιολάδου μεγάλης χωρητικότητας.

Στην εταιρεία επιτράπηκε να χρησιμοποιήσει μια **ζώνη** περίπου 750 τ.μ. και μέρος της θάλασσας για τη δημιουργία γέφυρας και αποθηκών για να προσεγγίζουν τα πλοία⁴⁷. Ενδιαφέρουσα είναι η διάταξη των εγκαταστάσεων σε τρεις κτηριακούς όγκους⁴⁸ σε σχήμα Γ που αφήνει στο εσωτερικό του αυλή. Ταυτόχρονα, η διαμήκης κάτοψη του κεντρικού κτηρίου **διασπάται** σε μικρότερα τμήματα όπου στεγάζεται μέρος του μηχανολογικού εξοπλισμού, ένα χημείο, μια αποθήκη αλλά και το σαπωνοποιείο. Τα **πλευρικά κτήρια** στεγάζουν κυρίως αποθηκευτικούς χώρους.

Μικρά ανοίγματα διαμορφώνουν τις **όψεις** του κτηρίου και η κάλυψη τους γίνεται με **δίριχτη στέγη**. Χαρακτηριστική είναι η απλότητα των μορφών των εγκαταστάσεων που βρίσκονται έξω από τον αστικό ιστό της πόλης της Ρόδου, χωρίς οποιαδήποτε πρόθεση διακόσμησης και η έμφαση στη λειτουργικότητα των μορφών.

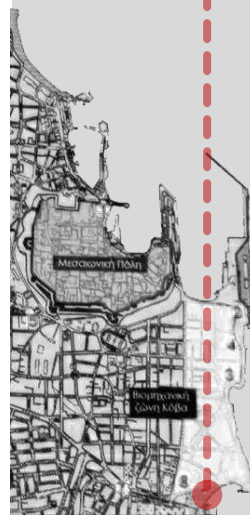
Σήμερα, το βιομηχανικό συγκρότημα είναι μερικώς εγκαταλειμμένο ενώ σε ένα μέρος του στεγάζεται κέντρο αναψυχής.

Εγκαταστάσεις της ελαιοπαραγωγικής βιομηχανικής μονάδας RODIA
Από το βιβλίο L' Italia a Rodi
Roma 1946, σ. 118 αρ. 124

Σαπωνοποιείο- Ελαιουργείο RODIA
Πηγή: α. Martinoli & Perotti, β.2005
Μιχαηλίδη Μ.

⁴⁸ Αν. Μαργιέ, Φ. Χαλβατζή, «Ιταλικά βιομηχανικά συγκροτήματα στο νησί της Ρόδου», από το «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», ΤΕΕ, Ρόδος, 2009, σ. 35-36

Coloniale Siderurgica

Ίδρυση: έτος 1938

Θέση:

Αρχιτέκτονας: Rodolfo Petracco

Οι εγκαταστάσεις της Coloniale Siderurgica χτίστηκαν με σκοπό την αποθήκευση προϊόντων (οπλισμένο σκυρόδεμα, λαμαρίνες, σιδερένιοι σωλήνες και άλλα παρεμφερή υλικά) της εταιρίας ILVA της Γένοβας για τα Δωδεκάνησα⁴⁹. Τα προϊόντα αυτά στέλνονταν έπειτα σε όλες τις ιταλικές αποικίες Τρίπολη, Βεγγάζη, Μασάουα, Ασμάρα, Άσσαμπ, Ντέζη, Ντερέ, Αντίς Αμπέμπα, Μογκαντίσου Γκοντάρ και Τζίμμα⁵⁰.

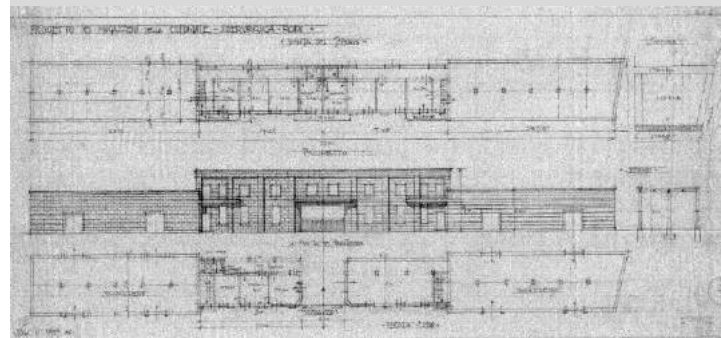
Το διώροφο κεντρικό κτήριο φιλοξενούσε τα γραφεία της εταιρείας ενώ εκατέρωθεν του βρίσκονται οι αποθήκες, όπου φυλάσσονταν τα παραπάνω προϊόντα.

Η **όψη** του κτηρίου είναι εξαιρετικά απλή καθώς απουσιάζει οποιοδήποτε διακοσμητικό στοιχείο, χαρακτηριστικό βέβαια της μοντέρνας αρχιτεκτονικής αλλά και του «φασιστικού στυλ» από το οποίο είναι εμπνευσμένο το σχέδιο του. Χαρακτηριστικό στοιχείο, επίσης της όψης είναι **το μεσαίο διευρυμένο άνοιγμα** το οποίο αποτελεί την είσοδο στην κεντρική αυλή ενώ από κει γίνεται η είσοδος στους εσωτερικούς χώρους. Τέλος, η όψη του κτηρίου είναι επίσης επενδυμένη με την τεχνητή πέτρα -rietrafinita, χαρακτηριστικό υλικό της μεσαιωνικής - ιπποτικής αρχιτεκτονικής⁵¹ που χρησιμοποίησαν, βέβαια σε πολλά από τα κτήρια τους και οι Ιταλοί κατά την κυριαρχία τους στη Δωδεκάνησο.

⁴⁹Μανωλαράκη Μαρία «Το κτήριο της Coloniale Siderurgica στην περιοχή Κόβα της Ρόδου. Το ιταλικό αρχείο σχεδίων» από το «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», ΤΕΕ, Ρόδος, 2009, σ. 95

⁵⁰Κ. Τσαλαχούρης, «Η οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα», εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 2000, σ.293

⁵¹Μανωλαράκη Μαρία «Το κτήριο της Coloniale Siderurgica στην περιοχή Κόβα της Ρόδου. Το ιταλικό αρχείο σχεδίων» από το «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», ΤΕΕ, Ρόδος, 2009, σ. 95

Σχέδια Coloniale Siderurgica

Πηγή: Αρχείο Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων Ρόδου

Οι αποθήκες Coloniale Siderurgica

Σήμερα, το κτήριο διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση ενώ στεγάζει κατοικίες.

SAIFE

Ίδρυση: έτος 1935

Θέση: Περιοχή Κόβα

Οι εγκαταστάσεις της εταιρείας ξηρών καρπών SAIFE (Societa Anonima Italiana Frutindustria Egea) άρχισαν να λειτουργούν ταυτόχρονα από το 1939. Μετά την επεξεργασία τους, τα προϊόντα εξάγονται στην Ιταλία ως προϊόντα Νήσων Αιγαίου⁵².

Στις εγκαταστάσεις της δημιουργούνται οι κλάδοι της κονσερβοποιίας και αποστάξεως, ένα μηχανουργείο κι ένα ξυλουργείο. Οι εγκαταστάσεις χαρακτηρίζονταν πολύ σύγχρονες για την εποχή τους⁵³.

Το συγκρότημα, συνολικά, καταλάμβανε κτηριακές εγκαταστάσεις συνολικής κάλυψης 11.500 τ.μ., από τις οποίες τα 10.000 ήταν οι βιομηχανικές και τα υπόλοιπα καταλάμβαναν δέκα **εργατικές κατοικίες** και 127 διαμερίσματα. Το συγκρότημα δεν σώζει τον αρχικό του εξοπλισμό⁵⁴.

Μεταξοβιομηχανία

Ίδρυση: έτος 1939

Θέση: Καταβιά

Το εργοστάσιο επεξεργασίας και βιομηχανοποίησης του μεταξιού ξεκινά τη λειτουργία του το 1939 και βρίσκεται στο

⁵²Κ. Τσαλαχούρης, «Η οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα», εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 2000, σ.277-278

⁵³Κ. Τσαλαχούρης, «Η οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα», εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 2000, σ.277

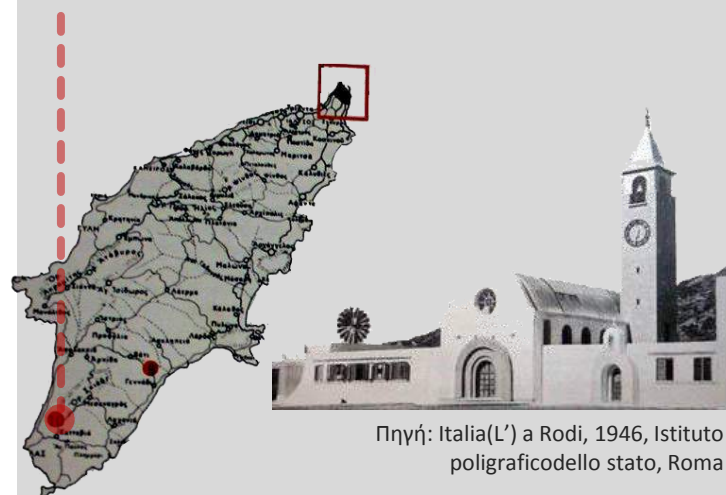
⁵⁴Αν. Μαργιέ, Φ. Χαλβατζή, «Ιταλικά βιομηχανικά συγκροτήματα στο νησί της Ρόδου», από το «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», ΤΕΕ, Ρόδος, 2009, σ. 35

Μια άποψη του συγκροτήματος στην Καταβιά
Αρχείο: Β. Κολώνας, «Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα. 1912-1943» εκδ. Ολκός, Αθήνα, 2002

Δυτική όψη της μεταξοβιομηχανίας στην Καταβιά, 2006
Αρχείο: Α. Μαργιέ

Πηγή: Italia(L') a Rodi, 1946, Istituto poligraficodello stato, Roma

νοτιοδυτικό τμήμα του αγροτικού οικισμού Σαν Μάρκο, στο νότιο τμήμα του νησιού της Ρόδου.

Το συγκρότημα αποτελούσαν τμήματα παραλαβής, διανομής και απόπνιξης κουκουλιών, κλωστήριο, μηχανοστάσιο, αποθηκευτικούς χώρους, καθώς και μαγειρείο, τραπεζαρία και χώρους διαμονής των εργατών.

Το κτίριο, μονώροφο, εντελώς **συμμετρικό**, αποτελείται από απολύτως **λιτούς** όγκους. Πρόκειται για επιμήκεις πτέρυγες που οργανώνονται σε **ορθογώνια κάτοψη** έτσι ώστε να σχηματίζουν στο εσωτερικό τους αυλή. Τα συμπαγή τούβλα και το οπλισμένο σκυρόδεμα είναι τα βασικά υλικά κατασκευής του συγκροτήματος ενώ μόνο η αφιδωτή είσοδος με τους μεγάλους προέχοντες ψευδοαψιδόλιθους, διατηρείται ανεπίχριστη. Για λειτουργικούς λόγους, η **όψη** του κτηρίου αποτελείται από πολλά και μεγάλα ανοίγματα⁵⁵.

Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, το βιομηχανικό συγκρότημα χρησιμοποιήθηκε για τη στέγαση φυλακών, ενώ κατά τα τελευταία χρόνια της χρήσης του, χρησιμοποιήθηκε από τους κτηνοτρόφους της εποχής ως βοηθητικός χώρος ενώ σήμερα παραμένει εγκαταλελειμμένο. Παρ' ότι χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο κτήριο, δεν σώζει τον αρχικό του εξοπλισμό⁵⁶.

Οινοποιείο

Ίδρυση: έτος 1928

Θέση: Φάρος, Κως

Το οινοποιείο ιδρύθηκε στη βόρεια ακτή της πόλης, περιοχή

⁵⁵ Γ. Πασχαλίδης, « Βιομηχανικά και προβιομηχανικά κτίρια στη Ρόδο και στην Κω. Μια πρώτη καταγραφή», από το «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», ΤΕΕ, Ρόδος, 2009, σ. 179

⁵⁶ Αν. Μαργιέ, Φ. Χαλβατζή, «Ιταλικά βιομηχανικά συγκροτήματα στο νησί της Ρόδου», από το «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», ΤΕΕ, Ρόδος, 2009, σ. 36

Οινοποιείο

Γ. Πασχαλίδης, « Βιομηχανικά και προβιομηχανικά κτίρια στη Ρόδο και στην Κω. Μια πρώτη καταγραφή», από το «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», ΤΕΕ, Ρόδος, 2009

Φάρος Κω με εντολή του Mario Lago το 1928 ενώ άρχισε να λειτουργεί το 1931. Αποτελούσε **παράρτημα** της CAIR της Ρόδου.

Το κτηριακό συγκρότημα αποτελείται από ένα **κεντρικό** κτήριο και τον **περίβολο** του και συμπληρώνεται με κτήρια αποθηκών. Είναι μονώροφο ενώ ο τοίχος της πρόσοψης αποκτά την χαρακτηριστική **ημικυκλική** μορφή του μοντέρνου. Η κάλυψη του γίνεται με πολλές εγκάρσια τοποθετημένες **δίρριχτες στέγες**. Η χαρακτηριστική αρχιτεκτονική του κεντρικού κτηρίου ακολουθεί τα πρότυπα της αρχιτεκτονικής που εφάρμοσαν οι Ιταλοί στα Δωδεκάνησα την εποχή του μεσοπολέμου⁵⁷.

Σαπνοποιείο

Ίδρυση: .έτος 1931

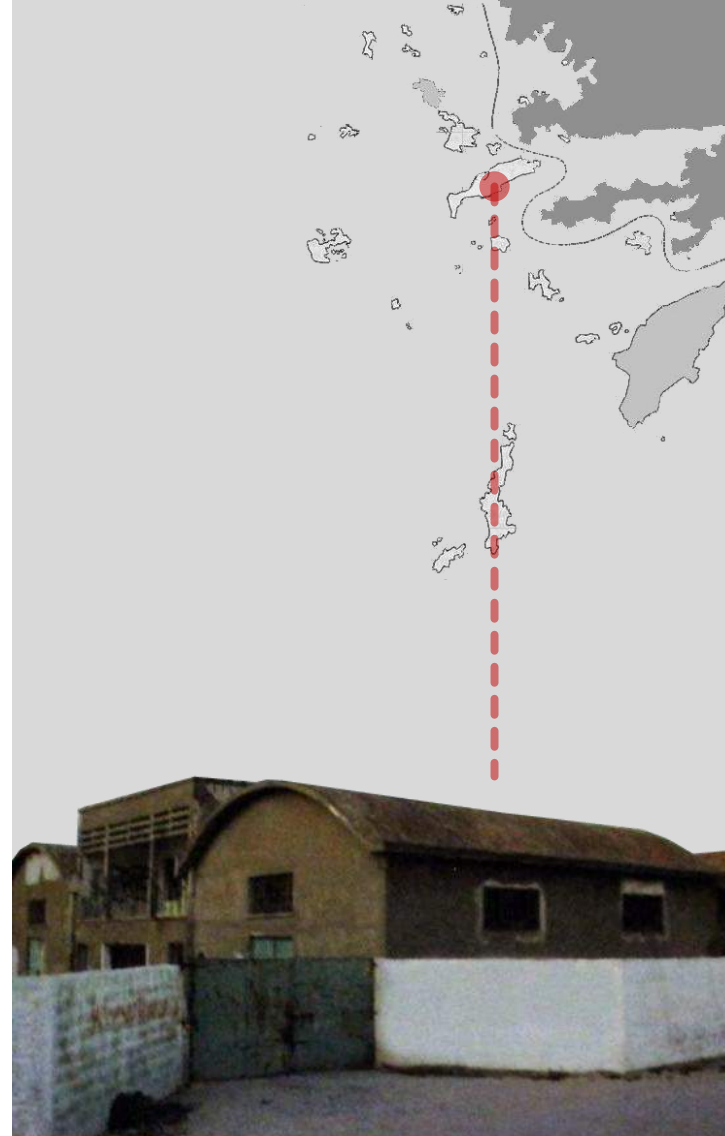
Θέση: Φάρος, Κως

Το συγκρότημα, δίπλα στο προαναφερθέν οινοποιείο, αποτελείται από επιμέρους συγκροτήματα μικρότερου μεγέθους τα οποία είναι διάσπαρτα και **προσανατολισμένα** προς την εσωτερική αυλή. Οι όψεις είναι πολύ απλές χωρίς καμία πρόθεση διακόσμησης. Οι **θολωτές** κατασκευές και τα μοντέρνα **ορθογώνια** διώροφα κτήρια που καλύπτονται από **δώμα** αλλά και τα επιμήκη με **δίρριχτες στέγες** κτήρια, δημιουργούν έναν σύνθετο αρχιτεκτονικό **καμβά** που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Σημερινός ιδιοκτήτης των εγκαταστάσεων είναι η Αγροτική τράπεζα η οποία προγραμματίζε την κατεδάφισή τους πράγμα που δεν έγινε εφικτό κατόπιν των αντιδράσεων των κατοίκων που προβάλλουν το αίτημα για τη διάσωση των κτηρίων ως μνημείων της βιομηχανικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του νησιού⁵⁸.

⁵⁷ Γ. Πασχαλίδης, « Βιομηχανικά και προβιομηχανικά κτίρια στη Ρόδο και στην Κω. Μια πρώτη καταγραφή», από το «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», ΤΕΕ, Ρόδος, 2009, σ. 178

⁵⁸ Γ. Πασχαλίδης, « Βιομηχανικά και προβιομηχανικά κτίρια στη Ρόδο και στην Κω. Μια πρώτη καταγραφή», από το «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», ΤΕΕ, Ρόδος, 2009, σ. 178

Παλιά ΑΒΙΚΩ

Πηγή: Ν. Μυλωνάς, «Μια ματιά στη βιομηχανική κληρονομιά του νησιού της Κω: τα συνεταιριστικά βιομηχανικά συγκροτήματα της Κω του 20ού αιώνα», από το «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», ΤΕΕ, Ρόδος, 2009

Η αλευροβιομηχανία SAMICA ιδρύεται τον Ιούλιο του 1938 από τον Ιταλό επιχειρηματία Enrico Allioti. Διέθετε τον μοναδικό στα Δωδεκάνησα **κυλινδρόμυλο με δώδεκα κυλίνδρους και μεγάλη δυνατότητα παραγωγής**, καθώς μπορούσε να αλέθει 70 τόνους σιτάρι την ημέρα. Η τεχνική του τελειότητα ήταν τέτοια, που οδήγησε στον παραγκωνισμό των υπολοίπων αλευρόμυλων που λειτουργούσαν με υγρή καύσιμη ύλη. Το 1947 ο Επαμεινώνδας Σουλούνιας εξαγοράζει την επιχείρηση με ελεύθερη διαπραγμάτευση, γεγονός που συνέβαλε στην άρση της προγραμματισμένης επίταξής της. Η βιομηχανία λειτούργησε με την επωνυμία «Μύλοι Δωδεκανήσου ο Ταξιάρχης Α.Ε.» μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '90.⁵⁹

Κάποια χρόνια μετά, το 2006, περιέρχεται στην ιδιοκτησία «Ιωάννης Κυπριάδης Finance Car Avων. Εμπορ. Βιοτ. Εταιρία Car A.E.B.E.» με πρόθεση τη μετατροπή του συγκροτήματος σε ξενοδοχειακή μονάδα. Παράλληλα αρχίζει η **διαδικασία χαρακτηρισμού του κεντρικού κτιρίου και του μηχανολογικού του εξοπλισμού ως διατηρητέου μνημείου με τον μηχανολογικό εξοπλισμό in situ**, από την Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων της Ρόδου. Τον Ιούλιο του ίδιου έτους κατεδαφίστηκαν τα βοηθητικά κτήρια ενώ μετά από τη διενέργεια ανασκαφικών τομών στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο από την ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων αποκαλύφθηκε το Ελληνιστικό Ιερό της Ίσιδας. Το κτίριο είχε διατηρηθεί σε σχετικά καλή κατάσταση με την αρχική του μορφή και τυπολογία, αλλά και τον πολύτιμο εξοπλισμό του από ξύλο, που το καθιστούσε σημαντικό μνημείο της βιομηχανικής κληρονομιάς. Δυστυχώς, στις 25 Μαρτίου του 2008 εκδηλώθηκε πυρκαγιά με καταστροφικές επιπτώσεις, όσων αφορά τη στατική επάρκεια και ολόκληρο τον μηχανολογικό εξοπλισμό. Η σύμπτωση της φωτιάς με την εθνική εορτή και η

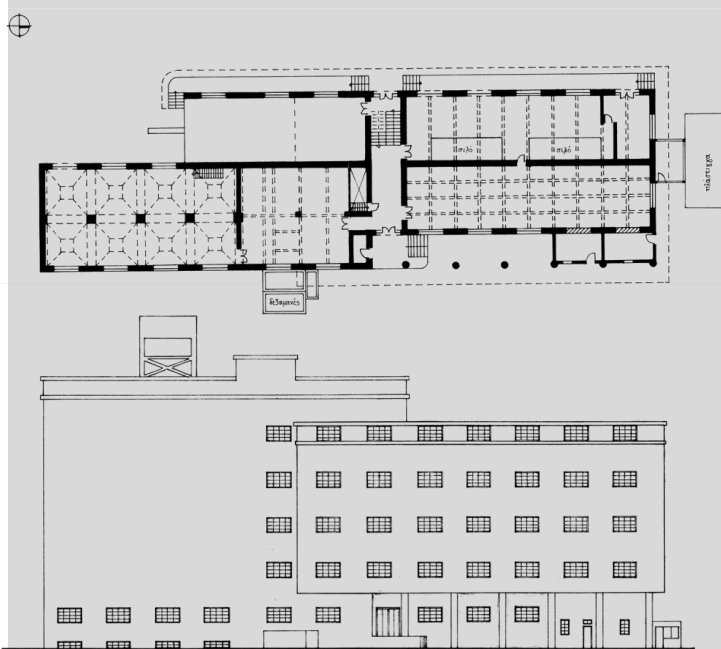
ανεύρεση περισσότερων από μία εστιών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η πυρκαγιά δεν ήταν τυχαίο γεγονός.

Σε ανακοίνωση του ΤΕΕ Δωδεκανήσου σχετικά με τη κατεδάφιση του Αλευρόμυλου, τονίζεται, στα πλαίσια της βαρύτητας που δίνεται στη κατεύθυνση προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου, η αναγκαιότητα προστασίας και ανάδειξης του κτιριακού συνόλου. Η Υπηρεσία Νεοτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δωδεκανήσου, σε σχετική εισήγησή της, αναφέρει ότι το κτήριο «αποτελεί ένα ισχυρό τοπόσημο για την περιοχή Κοβα και ταυτόχρονα αναπόσπαστο κομμάτι του βιομηχανικού πάρκου που δημιουργήθηκε εκεί έπειτα από την υπόδειξη του ρυθμιστικού σχεδίου του 1926 και σύμβολο εύρωστης οικονομίας και αγροτικής πολιτικής της εποχής της Ιταλοκρατίας. Ακόμη, το κτήριο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τις μνήμες των Ροδιτών που είναι νωπές, καθώς η λειτουργία του διακόπηκε μόλις στις αρχές της δεκαετίας του '90». Παράλληλα η Δ/νση Νεότερης και Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, εισηγείται τον Μάρτιο του 2010 τον χαρακτηρισμό ως μνημείου του κελύφους του κεντρικού κτηρίου της Αλευροβιομηχανίας S.A.M.I.C.A., διότι παρουσιάζει ιδιαίτερο ιστορικό, κοινωνικό και αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον, καθότι αποτελεί ένα βιομηχανικό κτίσμα της περιόδου της ιταλικής αποικιοκρατίας και λειτουργεί ως ισχυρό τοπόσημο για την περιοχή. Τελικά **το κτήριο χαρακτηρίστηκε διατηρητέο το 2012 από το ΣΧΩΠ (Συμβούλιο Χωροταξίας και Περιβάλλοντος) του Υπουργείου Αιγαίου της Ρόδου.**

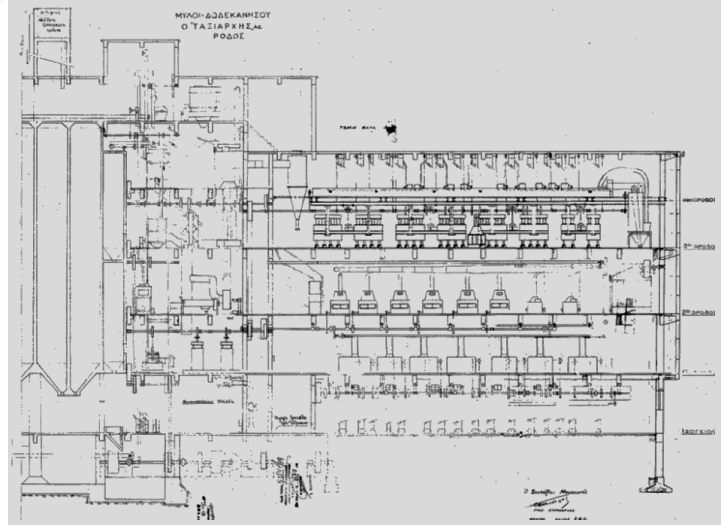
Το βιομηχανικό συγκρότημα αποτελεί **αντιπροσωπευτικό δείγμα Ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής της Ιταλικής περιόδου**. Βρίσκεται σε οικόπεδο επιφάνειας 10.503 τμ. και η συνολική

επιφάνεια του κτιριακού συγκροτήματος ήταν μαζί με τα βοηθητικά κτίσματα 7.542 τμ. Χαρακτηρίζεται από λιτότητα, σαφήνεια και καθαρές γεωμετρικές φόρμες. Αρχικά κατασκευάστηκε το κεντρικό κτήριο, το οποίο απαρτίζεται από δύο σαφείς παραλληλεπίπεδους όγκους και μια χαρακτηριστική δεξαμενή νερού στο δώμα. Ο πυρήνας παραγωγής αναπτύσσεται σε πέντε στάθμες και είχε άμεση επικοινωνία και με κτήρια συνοδείας, μικρότερου ύψους που χρησίμευαν ως αποθηκευτικοί χώροι σιτηρών και τα οποία έχουν κατεδαφιστεί. Πρόκειται για μια επιβλητική κατασκευή, εξαιρετικά μεγάλων διαστάσεων, με τη μορφή της να ανταποκρίνεται πλήρως στις λειτουργικές απαιτήσεις του κυλινδρόμυλου και του εξοπλισμού του στο εσωτερικό, γενικότερα.

Πιο συγκεκριμένα, **η ογκοπλασία και η μορφολογία** του συγκροτήματος είναι **λιτή και δυναμική** ακολουθώντας τα πρότυπα των κτιρίων silo και επεξεργασίας σταριού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πλαστική σύνθεση των δύο όγκων. Η διαφορετική χρήση στο εσωτερικό των χώρων γίνεται εμφανής μέσω του τρόπου οργάνωσης των όψεων. Ο ένας όγκος διαμορφώνεται πιο ανάλαφρα με επάλληλες σειρές μικρών ανοιγμάτων, ενώ ο άλλος λόγω της απουσίας ανοιγμάτων δίνει **μια αίσθηση στιβαρότητας και μια σκόπιμη εσωστρέφεια**. Στον δεύτερο όγκο η λειτουργία των μηχανημάτων είναι αλληλένδετη. Ξεκινά από το ισόγειο και εξελίσσεται σταδιακά στους ορόφους. Η κατακόρυφη συνέχεια που υπάρχει στο εσωτερικό εκφράζεται και με τον μεγάλο αριθμό ανοιγμάτων και στις τρεις όψεις του ενός όγκου. Αντίθετα ο άλλος όγκος εσωστρεφής, διατηρεί την αυτονομία των χώρων. Το κλιμακοστάσιο έχει διπλή υπόσταση, αφενός λειτουργική με την εξασφάλιση της επικοινωνίας των χώρων και ταυτόχρονα από άποψη σύνθεσης διαχωρίζει τους δύο όγκους και τις

Αλευροβιομηχανία S.A.M.I.C.A. , κάτοψη ισογείου και όψη εισόδου
Πηγή: Αρχείο Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων Ρόδου

Αλευροβιομηχανία S.A.M.I.C.A. , τμήμα τομής με τον μηχανολογικό εξοπλισμό. Πηγή: Αρχείο ΔΟΥ Ρόδου τμήμα βιομηχανίας

οριζόντιες χρήσεις των χώρων.⁶⁰

Κατασκευαστικά, τα φέροντα στοιχεία του κτιρίου είναι από οπλισμένο σκυρόδεμα, οι μεγάλοι πάχους τοιχοδομές από πέτρα και οπτόπλινθο και η πλειονότητα των δαπέδων είναι ξύλινα εδραζόμενα στις δοκούς του Φ.Ο.,

ώστε να αντέχουν τους κραδασμούς από τη λειτουργία των μηχανών. Με μεταλλικά στοιχεία από τις δοκούς πραγματοποιούνταν η ανάρτηση διαφόρων εξαρτημάτων του μηχανολογικού εξοπλισμού. Εξωτερικά το περίβλημα από τοιχοδομή στηρίζεται στους προβόλους του Φ.Ο. Στο ισόγειο διακρίνονται υποστυλώματα κυκλικής διατομής για αισθητικούς λόγους, ενώ υπάρχουν φεγγίτες, γεγονός που οδηγεί στο στατικό φαινόμενο του «κοντού υποστυλώματος». Μετά τη φωτιά, η εικόνα του κτιρίου αλλοιώθηκε σημαντικά. Τα ξύλινα δάπεδα και ο εξοπλισμός καταστράφηκαν ολοσχερώς και όλα τα μεταλλικά στοιχεία παραμορφώθηκαν. Κάηκαν, ακόμα, τα ξύλινα κουφώματα της κύριας όψης, το κλιμακοστάσιο, όμως, δε εμφανίζει βλάβες. Στους τοίχους παρατηρούνται αποφλοιώσεις κονιαμάτων, ορισμένες ρωγμές σε δοκούς και εμφανείς οπλισμοί, ενώ στον τελευταίο όροφο υπάρχει απόκλιση από την κατακόρυφο.⁶¹

Πρόκειται για ένα κτίριο που αντιπροσωπεύει μια πληθώρα αξιών. Με την επιβλητικότητα και την αυστηρότητα της μορφής του, καθώς και την υψηλή κατασκευαστική τεχνολογία το εσωτερικό του **«θυμίζει σκηνικό φουτουριστικής ταινίας»**. Αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής των Ιταλών και τεκμήριο βιομηχανικής ανάπτυξης της πόλης της Ρόδου. Θα μπορούσε να αξιοποιηθεί ως αντικείμενο έρευνας της επιστήμης της βιομηχανικής

⁶⁰ Ι. Γρύλης, πρόεδρος του Τ.Ε.Ε, στοιχεία από μελέτη του επιμελητήριου, «Αλευρόμυλος S.A.M.I.C.A.: Να πέσει ή να μην πέσει;», αρθρ. «Λωτός», ιστότοπος: http://www.rhodes.com.gr/html/modules.php?name=News&file=article&sid=6435_6/2011

⁶¹ Α. Ροβήλος, «Κτήρια και πυρκαγιά. Η καταστροφική φωτιά της 25^{ης} Μαρτίου 2008 στο κτήριο των Αλευρόμυλων, στην περιοχή Κόβα της πόλης της Ρόδου», Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ΤΕΕ, Ρόδος, 2009, σ. 104

S.A.M.I.C.A., μηχανολογικός εξοπλισμός πριν τη πυρκαγιά
Πηγή: Αρχείο Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων Ρόδου

S.A.M.I.C.A., κεντρική είσοδος
Πηγή: Αρχείο Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων Ρόδου

Αλευροβιομηχανία SAMICA Ρόδου
Πηγή: Architettura coloniale italiana nel Dodecaneso

αρχαιολογίας. Είναι κτίριο-τοπόσημο που συμβολίζει τον εξιταλισμό της οικονομίας των Δωδεκανησίων, την τεράστια βιομηχανική ακμή της Ρόδου και όλα τα στάδια της επιχειρηματικής δραστηριότητας του Επαμεινώνδα Σουλούνια. Ο αλευρόμυλος S.A.M.I.C.A. είναι το ψηλότερο κτήριο στην περιοχή, σηματοδοτεί τη βιομηχανική ζώνη «Κόβα» και **δεσπόζει στο τοπίο του λιμανιού**, όπως και οι περισσότεροι αλευρόμυλοι στα ελληνικά λιμάνια. Αξιοσημείωτη είναι, ακόμα, η τεχνική και κατασκευαστική του τελειότητα και η μοναδικότητα του κυλινδρόμυλου.⁶²

Το ζήτημα της προστασίας του κτηρίου, λοιπόν, δεν αφορά μόνο το αρχιτεκτονικό έργο, αυτό καθαυτό, αλλά και τη τοποθεσία του, η οποία αντιπροσωπεύει μια σημαντική ιστορική εξέλιξη, την οριοθέτηση της βιομηχανικής ζώνης στο νησί. Παρόλη τη καταστροφή που υπέστη από τη πυρκαγιά και τη φθορά του χρόνου, ο αλευρόμυλος εξακολουθεί να διατηρεί τη αρχιτεκτονική του μορφή εξωτερικά και να ορθώνεται στην περιοχή του. Το εγκαταλελειμμένο κέλυφος που βλέπουμε σήμερα, «κουβαλάει» μαζί με την δική του ιστορία, την ιστορία όλης της βιομηχανικής ανάπτυξης του νησιού, συμβολίζοντας **την άνθηση της οικονομίας και την αγροτική πολιτική της περιόδου αυτής στα Δωδεκάνησα**.

Σε αυτό το σημείο θα γίνει αναφορά σε δύο άλλους κυλινδρόμυλους που ιδρύθηκαν την ίδια χρονική περίοδο στην απελευθερωμένη Ελλάδα και παρουσιάζουν κοινά στοιχεία με τον SAMICA. Η επιλογή τους βασίστηκε σε μορφολογικές κυρίως ομοιότητες, οι οποίες οδηγούν στη διεξαγωγή συμπερασμάτων, σχετικά με την ιταλική και την ελληνική κατασκευαστική δραστηριότητα στη βιομηχανία.

Μύλοι «Γεωργή- Νικολετόπουλου»_ Καβάλα

Το βιομηχανικό συγκρότημα των μύλων Γεωργή Νικολετόπουλου ολοκληρώθηκε το 1937 και εγκαινιάσθηκε 11- 09- 1938. Κατασκευάστηκε σε οικόπεδο συνολικής έκτασης 4000 τ.μ. στην ανατολική πλευρά της Καβάλας, όπου αργότερα χωροθετήθηκε η βιομηχανική ζώνη της πόλης. Το εργοστασιακό συγκρότημα από πέντε συνεχόμενα κτήρια, ως εξής⁶³:

Επταόροφο κτίριο μήκους 50 και πλάτους 8 μέτρων, με μηχανήματα αλευροποίησης σταριού. Ανάμεσα σε αυτά σημειώνονται 24 κύλινδροι μεγάλης δύναμης με τα εξαρτήματά τους, τέσσερις γιγαντιαίες χαρμανιέρες αλεύρων δυναμικότητας 30 τόννων εκάστης, μια υδρόβιδα παροχής ύδατος, τουλάχιστον επτά μηχανήματα θερμικής επεξεργασίας σίτου (conditioners) και δεκάδες βοηθητικά μηχανήματα και ιμάντες μεταφοράς σίτου και αλεύρων, όχι μόνο μεταξύ των 7 ορόφων του κτιρίου αλλά και με τα γειτονικά σιλό, καθώς και με τον έμπροσθεν του εργοστασίου ειδικά διαμορφωμένο προβλήτα φορτοεκφορτώσεων σε πλοία.

Παραπλεύρως αυτού, μονόροφο κτίριο μήκους 11 μέτρων και πλάτους 12, με χρήση μηχανοστασίου.

Δυτικά του κυρίως εργοστασίου, ήταν το μακαρονοποιείο, διώροφο κτίριο μήκους 35 και πλάτους 12 μέτρων.

Ο Μόλος του Μύλου εξυπηρετούσε την θαλάσσια διασύνδεση του μύλου και ήταν ειδικής, για το σκοπό αυτό, κατασκευής. Σήμερα λειτουργεί ως ο υπήνεμος μόλος του αλιευτικού καταφυγίου της Ιχθυόσκαλας της Καβάλας, δίπλα στον προσήνεμο μόλο του, δυτικότερα.

Τέλος, το ογκώδες κτιριακό συγκρότημα των «σιλό» είχε συνολικό ύψος 42 μέτρα, και αποτελούταν από 14 πελώριες κυψέλες αποθήκευσης σίτου. Κάθε κυψέλη ήταν ανεξάρτητη αποθήκη διαφορετικής χωρητικότητας. Επίσης στο συγκρότημα

⁶²Αν. Μαργιέ, Φ. Χαλβατζή, «Απώλειες αξιών», κείμενο προβληματισμού για τον Αλευρόμυλο.

⁶³ Βασίλης Λιόγκας, «Μνημόσυνο για έναν ημιτελή θάνατο-θυσία», 2006, ιστότοπος: www.liogkas.gr

αυτό ανήκε και ο πύργος με τα διάφορα μηχανήματα και το κλιμακοστάσιο που συνέδεε τους 9 ορόφους του. Τα σιλό από μηχανολογική άποψη ήταν έργα τέχνης, ειδικά αν αναλογιστούμε την εποχή κατασκευής τους. Όσοι

πρόλαβαν και τα είδαν πρόσφατα πεσμένα ή τα φωτογράφησαν, θαύμασαν την κατασκευαστική τους αρτιότητα, ιδιαίτερα στο μηχανολογικό τους μέρος. Ήταν θαυμαστός ο τρόπος μεταφοράς του σίτου στα ύψους 42 μέτρων σιλό μέσω «κοχλιών του Αρχιμήδη» και μηχανημάτων φορτοεκφόρτωσης.

Μέχρι και τη πτώχευσή του το έτος 1969, στις εγκαταστάσεις του μύλου απασχολούνταν εκατοντάδες κάτοικοι της Καβάλας, ενώ η εποχές ήταν δύσκολες, τα καπνομάγαζα της περιοχής έκλειναν, και φαινόμενα, όπως η ανεργία και η μετανάστευση, αυξάνονταν με γρήγορους ρυθμούς. Έπειτα πέρασε στην ιδιοκτησία της Εθνικής Τράπεζας και το μεγαλύτερο τμήμα του παραχωρήθηκε στο ΤΑΧΔΙΚ, ειδικό ταμείο του Υπουργείου Δικαιοσύνης για την χρηματοδότηση κατασκευής δικαστικών μεγάρων. Λίγο αργότερα κατεδαφίστηκε το κυρίως εργοστάσιο ως «ετοιμόρροπο και επικίνδυνο», ενώ το 2005 την ίδια τύχη είχε και το επιβλητικό κτήριο των σιλό.

Η ιδιαίτερη πλαστικότητα και μορφολογία των Μύλων, αποτέλεσε τεχνικό επίτευγμα της εποχής εκείνης, καθώς ανάλογα κτήρια δεν συνηθίζονταν στην Ελλάδα. Πρόκειται για τσιμεντένια κελύφη, κατασκευασμένα σύμφωνα με τις αρχές του μοντέρνου κινήματος του μεσοπολέμου, με βασικά χαρακτηριστικά τους τη λιτότητα και τη καθαρότητα της σύνθεσής τους. Τα πρωτότυπα κυλινδρικά «σιλό», αντανakλούσαν την προπολεμική προόδο της τεχνολογίας και τη λειτουργικότητα ανάλογων βιομηχανιών. Το βιομηχανικό συγκρότημα των μύλων αποτέλεσε, έως και τη κατεδάφισή του, τοπόσημο της περιοχής και σημείο αναφοράς της πόλης, αντίστοιχο με το Φρούριο, τις Καμάρες, το Ιμαρέτ και το Καστρο. Υπήρξε ο οικονομικός πνεύμονας στην καρδιά της

Βιομηχανικής ζώνης και, κατά τη λειτουργία του, ήταν ο κύριος και μεγαλύτερος αλευρόμυλος σιτηρών της Μακεδονίας και

Το κυρίως εργοστάσιο αριστερά με το κτήριο των σιλό στ δεξιά του και τη πόλη να διακρίνεται στο βάθος, 1961
Πηγή: ιστότοπος 30xronia.blogspot.com

Το βιομηχανικό συγκρότημα και το λιμάνι.
Πηγή: ιστότοπος 30xronia.blogspot.com

Πίνακας Γιώργου Κουκμά . Ποητικός ρεαλισμός :αισθητική συνύπαρξη ανθρώπινης δραστηριότητας και τοπίου.

Πηγή: ιστότοπος www.chrisblog.gr

της Θράκης, απασχολώντας εκατοντάδες εργαζομένους.
**«...Τα σιλό, τ'όνα δίπλα στ'άλλο δέονταν, σάμπως Αγιορείτες
 καλόγεροι...»⁶⁴.** Η πλαστικότητα των Σιλό, η οποία εντοπίζεται
 στον συνδυασμό του κοίλου με το ευθύγραμμο και την
 εξισορρόπηση του ογκώδους με την λεπτότητα των γραμμών
 υπήρξε πηγή έμπνευσης λογοτεχνών και καβαλιωτών ζωγράφων,
 με πανελλήνια αναγνώριση, όπως ο Θέμης Κελέκης και
 ο Γιώργος Κουκμάς.

Κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας «Ευαγγελίστρια»_ Καλαμάτα

Το συγκρότημα των μύλων «Ευαγγελίστρια», ή «Επιλιμένιος»,
 ή «Κάτω Μύλος», η «Μεγάλος Μύλος», όπως ήταν γνωστό,
 αποτέλεσε το πρώτο, από τα δύο τμήματα που συγχωνεύτηκαν
 το 1939, και αποτέλεσαν τη βιομηχανική επιχείρηση των Μύλων
 της Καβάλας. Βρίσκεται δίπλα στη δεξαμενή του λιμανιού της
 πόλης και συναποτελούνταν από πέντε οικοπέδα, τα οποία
 αγόρασε και συνένωσε ο Γ. Σπ. Παπαδόπουλος το 1925, για να
 μεταβιβαστούν, σχεδόν αμέσως, στην νεοσύστατη εταιρία
 «Στασινόπουλος- Παπαδόπουλος και ΣΙΑ». Έως το 1930 η εταιρία
 επεκτάθηκε και στα υπόλοιπα οικοπεδα του οικοδομικού
 τετραγώνου. Το κυρίως κτήριο που δεσπόζει στο λιμάνι, ο
 κυλινδρόμυλος, πιθανολογείται ότι κατασκευάστηκε το
 Δεκέμβριο του 1925.

Την περίοδο της Κατοχής, το εργοστάσιο καταλύφθηκε από
 τους Ιταλούς και υπέστη μεγάλες ημιές. Μεταπολεμικά η έλλειψη
 κεφαλαίων και τα προβλήματα στο εμπόριο, οδήγησαν την
 εταιρία στη δανειοδότηση μέσω του «Σχεδίου Μαρσαλ»,
 προκειμένου να υλοποιήσει κάποιες επεκτάσεις που
 ολοκληρώθηκαν το 1969. Τη δεκαετία του '80 κατασκευάστηκε
 σιλό στα δυτικά, αλλά ο σεισμός του 1986 προκάλεσε μεγάλες

⁶⁴Βασίλης Βασιλικός, «Τα Σιλό», Εκδόσεις Γ. Λαδιάς & Σια, Αθήνα 1976

^{65,66} Χάρης Χαραλαμπόπουλος, «Στους παλιούς μύλους στο λιμάνι», ιστότοπος
 ditikimessinia.blogspot.gr, 2009

Άποψη του λιμανιού στις αρχές του 20ου αιώνα. Στο βάθος
 διακρίνεται το κτήριο των μύλων "Ευαγγελίστρια"
 Πηγή: ιστότοπος skourkos2012.blogspot.gr

Παλαιά άποψη μύλων- λιμανιού
 Πηγή: ιστότοπος tharrosnews.gr

Παλαιά άποψη εργοστασίου
 Πηγή : ιστότοπος kalamatain.gr

καταστροφές στις βιομηχανικές εγκαταστάσεις και σε συνδυασμό με τις νέες συνθήκες και την έλλειψη κεφαλαίων, οδήγησε στο οριστικό κλείσιμο της επιχείρησης.⁶⁵

Στην περιοχή των κυλινδρόμυλων, διαδραματίστηκε μια από τις πιο χαρακτηριστικές στιγμές στην πορεία του εργατικού κινήματος της Ελλάδας, τον Μαιο του 1934, όταν λιμενεργάτες κατέληξαν να πέφτουν νεκροί απο τις σφαίρες στρατιωτών και αστυνομικών. Η εξέγερση αυτή ξεκίνησε με την απεργία των φορτοεκφορτωτών, που μετέφεραν το σιτάρι απο τα αμπάρια των πλοίων στους μύλους, με αφορμή τη λειτουργία μηχανήματος, που θα ρουφούσε το σιτάρι κατευθείαν απο τα αμπάρια στις αποθήκες, χωρίς τη διαμεσολάβηση τους.⁶⁶

Πρόκειται, και σε αυτή την περίπτωση, για κτήριο κατασκευασμένο σύμφωνα με τις αρχές του μοντέρνου κινήματος του μεσοπολέμου. Λιτή και καθαρή μορφή, ελλειψή κάθε είδους διακόσμησης και υποταγή στις λειτουργικές και χωρικές απαιτήσεις τις βιομηχανίας είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της κατασκευής. Η εγγύτητα με το λιμάνι της Καβάλας, η επιβλητικότητα, αλλά και η μεγάλη ιστορική σημασία του κτηρίου, το καθιστά σημαντικό για την πόλη. Ο προβληματισμός σχετικά με τη μελλοντική τύχη του κτηρίου οδηγεί στα εξής:

«Η αποβιομηχάνιση της πόλης και το πέρασμα στον τριτογενή τομέα, κυρίως με την παροχή υπηρεσιών αναψυχής και τουρισμού, πιέζουν για αλλαγές στη διαχείριση του χώρου. Η επιλογή της νέας χρήσης για το κολοσσιαίο σε μέγεθος συγκρότημα είναι σχεδόν μονόδρομος στην περίπτωση αυτή. Αν κτίρια αυτά κηρυχθούν ιστορικά μνημεία, αντιμετωπίζονται όπως όλα τα υπόλοιπα ακίνητα μνημεία, ανεξαρτήτως χρήσεων. Εάν δεν επιτρέπεται κανενός είδους επέμβαση και προσαρμογή των χώρων και των όψεων, το κτίριο δύσκολα θα καταστεί βιώσιμο Το να μην υπαχθεί σε κανενός είδους θεσμική προστασία από την

Σημερινή κατάσταση κελύφους
Πηγή : ιστότοπος kalamatain.gr

Άποψη εσωτερικού
Πηγή : ιστότοπος skourkos2012.blogspot.gr

Σημερινή άποψη λιμανιού- σχέση με γειτονικά κτήρια
Πηγή : ιστότοπος kalamatain.gr

άλλη, σημαίνει ότι η διατήρησή του επαφίεται στην καλή θέληση των ιδιοκτητών, με αμφίβολο όμως αποτέλεσμα, καθώς έχει υψηλό κόστος χωρίς τη συμμετοχή του Δημοσίου.»⁶⁷

Το κέλυφος των κτιρίων του Βιομηχανικού Συγκροτήματος χαρακτηρίστηκε διατηρητέο μνημείο, με απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού, το 2009. Στην αιτιολόγηση του χαρακτηρισμού γίνεται αναφορά σε ένα εξαιρετικό βιομηχανικό συγκρότημα του Μεσοπολέμου, που αποτελεί μαρτυρία της προσπάθειας βιομηχανικής ανάπτυξης της πόλης και επιπλέον συνδέεται με την ιστορία της πόλης για ένα σχεδόν αιώνα.

Σύγκριση μύλων_ Ερμηνεία

Μελετώντας την μορφολογία των βιομηχανικών κατασκευών στον ελλαδικό χώρο, διαπιστώνεται ότι η περίοδος που μεσολαβεί μεταξύ των δύο πολέμων, συμβαδίζει με μια **στροφή προς το μοντέρνο κίνημα**, προκειμένου να εξυπηρετηθούν καλύτερα οι ανάγκες των εκάστοτε βιομηχανιών. Αντίστοιχα, την ίδια χρονική περίοδο, στα Δωδεκάνησα, πραγματοποιείται μια γενικότερη **στροφή προς το αρχιτεκτονικό ρεύμα του ρασιοναλισμού**, σε συνδυασμό με το μοντέρνο, και τις επιβλητικές κατασκευές. Ο αλευρόμυλος SAMICA της Ρόδου, αλλά και αυτοί του «Γεωργή Νικολετόπουλου» στην Καβάλα και της «Ευαγγελιστρίας» στην Καλαμάτα, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα έκφρασης των παραπάνω τάσεων.

Οι τρεις μύλοι, συγκρινόμενοι μεταξύ τους, εμφανίζουν πολλά κοινά στοιχεία. Εντοπίζονται στην λιτότητα και την επιπεδότητα των όψεων, στην αίσθηση της στιβαρότητας και στην επιβολή των κτηρίων αυτών, μέσω των μεγάλων διαστάσεων, αλλά και του ογκώδους και εντυπωσιακού χαρακτήρα τους. Το μόνο στοιχείο

⁶⁷ Κ. Ζαρκιά, «Οι κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας», από «Το τέλος των γιγάντων-Βιομηχανική κληρονομιά και μετασηματισμοί των ελληνικών πόλεων», 5^η πανελλήνια επιστημονική συνάντηση ΤΙCCH

που ξεχωρίζει και δημιουργεί κάποια ποικιλία στις όψεις, είναι η πληθώρα των παραθύρων, τα οποία ήταν αναγκαία ώστε να εξασφαλίζεται ο απαραίτητος φυσικός φωτισμός στο εσωτερικό τους. Στα τμήματα που δεν χρειαζόνταν φως, και συνήθως εκεί, όπου βρίσκονταν οι κυλινδρόμυλοι, τα παράθυρα απουσιάζουν. Με αυτόν τον τρόπο εκφράζεται η λειτουργία του εσωτερικού των κτηρίων, διαμέσω της μορφής. Ορισμένα στοιχεία, όπως, τα υποστηλώματα κυκλικής διατομής στο ισόγειο του SAMICA ή τα κυλινδρικά «σιλό» στην περίπτωση των μύλων της Καβάλας, προσδίδουν **πλαστικότητα στην σύνθεση** και κάποια **αισθητική αξία σε αυτά τα κτήρια-μηχανές**.

Οι αλευρόμυλοι χαρακτηρίζονται από **τεχνολογική και κατασκευαστική αρτιότητα**, με φέροντα οργανισμό από οπλισμένο σκυρόδεμα, υλικά πλήρωσης οπτόπλινθους και πέτρα και αποτελούν κατασκευές μεγάλης αντόχης. Στην περίπτωση του μύλου της Ροδου, βέβαια, εξωτερικά οι τοίχοι είναι επενδεδυμένοι με την ευρέως χρήσης, στις κατασκευές της εποχής στο νησί, pietra finta των Ιταλών, η οποία αποτελούσε χαρακτηριστικό στοιχείο του ρεύματος του ρασιοναλισμού. Μια ακόμα διαφορά, εντοπίζεται στις **δυνατότητες παραγωγής** του μηχανολογικού εξοπλισμού SAMICA, καθώς οι ιταλικές επιχειρήσεις διέθεταν μηχανήματα πιο σύγχρονης τεχνολογίας, σε σχέση με τα ελληνικά.

Πρόκειται, και στις τρεις περιπτώσεις, για **κτήρια-τοπόσημα**, πολύ σημαντικά για την ιστορία της κάθε πόλης και της βιομηχανίας, αντίστοιχα. Δεσπόζουν σε σημαντικές θέσεις, πάντοτε δίπλα στα λιμάνια, αλλά και στα κέντρα των πόλεων. Στις μνήμες των κατοίκων, είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την εικόνα των πόλεων, αλλά και την ανθρώπινη δραστηριότητα και τον μόχθο, κατά τη διάρκεια της λειτουργίας τους.

Τα κοινά χαρακτηριστικά των εγκαταστάσεων αυτών, αλλά

και πολλών άλλων, οφείλονται, σίγουρα, στο γεγονός ότι κατασκευάστηκαν για να εξυπηρετήσουν τον ίδιο βιομηχανικό τομέα. Ένας ακόμα λόγος, και ίσως ο πιο σημαντικός, είναι η σύμπτωση τους, με την **εμφάνιση του μοντέρνου κινήματος**. Το αρχιτεκτονικό αυτό ρεύμα, ξεπερνάει τα εθνικά όρια, με αποτέλεσμα, τα κτήρια να αποκτούν έναν παγκόσμιο χαρακτήρα. Απορρίπτει κάθε έννοια διακόσμησης και στοχεύει, αποκλειστικά και μόνο, στην καλύτερη δυνατή εξυπηρέτηση της λειτουργίας, γεγονός που το καθιστά ταιριαστό στα βιομηχανικά κτήρια. Η βιομηχανική επανάσταση, άλλωστε, είχε καταλυτική δράση στην δημιουργία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Πέρα από τις αλλαγές που έφερε στις κοινωνίες τόσο των πόλεων, όσο και της υπαίθρου, μετάλλαξε τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν οι κεντροευρωπαϊκές κοινωνίες τη καθημερινότητα και συνακόλουθα, το κτισμένο περιβάλλον. Το κίνημα του Μοντέρνου πρωτόεμφανίστηκε με τη μορφή αντίδρασης προς το αποκαλούμενο χάος και εκλεκτικισμό των αναβιώσεων των ιστορικών μορφών. Γεννιέται μια νέα αρχιτεκτονική, η οποία εστιάζει στη λειτουργία και την κατασκευή, έναντι της μορφής. Ένα σημαντικό στοιχείο για τους μοντέρνους αρχιτέκτονες, που προκύπτει από την αποκλειστική τους ενασχόληση με τους παράγοντες της λειτουργίας και της κατασκευής στο σχεδιασμό ενός κτιρίου, είναι η ειλικρίνεια της κατασκευής, ενώ η μορφή του κτιρίου προκύπτει από τις απαιτήσεις της λειτουργίας και της κατασκευής. Οι μοντέρνοι αρχιτέκτονες εμπνέυστηκαν από τη βιομηχανική αρχιτεκτονική και τη βασική αρχή σχεδιασμού της, τη λειτουργικότητα. Τα εργοστάσια θεωρήθηκαν από τους αρχιτέκτονες του μοντέρνου κινήματος ως **οι «νέοι καθεδρικοί ναοί»**⁶⁸. Προσάρτησαν, τελικά, στο σχεδιασμό των κτιρίων, δημόσιων και ιδιωτικών, ένα υπάρχον και συμβατικό βιομηχανικό λεξιλόγιο.

3.4. Αποτίμηση_ Σημερινή εικόνα της περιοχής

Η νοτιοανατολική ακτή της Ρόδου, γνωστή ως περιοχή Κόβα, χαρακτηρίστηκε το 1926 «βιομηχανική ζώνη» μέσω του ιταλικού ρυθμιστικού σχεδίου, ενώ αποτελούσε από τους αρχαίους χρόνους το τμήμα του νησιού, όπου τοποθετούνταν οι αποθήκες και οι δευτερεύουσες λειτουργίες της πόλης, καθώς και οι λαϊκές πλάζ και συνοικίες. Από το έτος 1948 και έπειτα, η πόλη της Ρόδου επεκτείνεται συνεχώς, εκτός των ορίων που είχαν τεθεί κατά τον υποδάμιο σχεδιασμό της, και λειτουργεί σαν ενιαίο εκτεταμένο αστικό σύνολο. Το σύνολο αυτό, στο οποίο δεν διακρίνονται αξιόλογες επεμβάσεις που να στοχεύουν στην ανάδειξη του μνημειακού του πλούτου και στον σεβασμό του περιβάλλοντος, παρουσιάζει σήμερα μια τυπική εικόνα υποβαθμισμένης περιοχής μέσα στη σύγχρονη αστική πολεοδομία. Παρόλα αυτά, η συγκεκριμένη περιοχή, εξακολουθεί να αποτελεί **τεκμήριο του οικιστικού παρελθόντος**, με την παράδοση των μαρασιών, την εκβιομηχάνιση που πραγματοποιήθηκε από τους Ιταλούς με την εγκατάσταση σημαντικών βιομηχανικών μονάδων στην παράκτια ζώνη και, αργότερα, τις χωρικές επιπτώσεις της αποβιομηχάνισης.

Η ζώνη του Κόβα αναπτύσσεται ομαλά μέχρι τη δεκαετία του 70', ενώ **από τη δεκαετία του 80' παρατηρείται σταδιακή υποβάθμιση**. Η παρακμάζουσα αυτή κατάσταση οφείλεται στην αποβιομηχάνιση, παράλληλα με το γεγονός ότι η οικονομία του νησιού στηρίζεται πλέον, και σχεδόν αποκλειστικά, στην ανάπτυξη του τουρισμού και των, συμπληρωματικών με αυτόν, υπηρεσιών. Στα πλαίσια, λοιπόν της **τουριστικής «μονοκαλλιέργειας»**, διαμορφώνονται μικρές βιοτεχνικές επιχειρήσεις, οι οποίες ασχολούνται με τη μεταποίηση προϊόντων, που απευθύνονται κατά κύριο λόγο στην αγορά τουριστικών προϊόντων- ενθυμίων. Παράλληλα παρατηρείται άνηση της οικοδομικής δραστηριότητας, ενώ η αγορά «δευτέρας κατοικίας» οδηγεί σε έκρηξη του κατασκευαστικού

τομέα. Η υποβάθμιση της περιοχής οφείλεται, βέβαια, και σε περιβαλλοντικούς παράγοντες. Οι βιομηχανίες χωροθετήθηκαν εξαρχής σε μια περιοχή, που αργότερα βρέθηκε εγκλωβισμένη στον σύγχρονο αστικό ιστό, όπως, φυσικά, συνέβη και με τις περισσότερες βιομηχανικές περιοχές της Ελλάδας και της Ευρώπης. Το γεγονός αυτό δημιούργησε εύλογο πρόβλημα στην ομαλή λειτουργία τους που οδήγησε στην μεταφορά τους εκτός της πόλης ή στο οριστικό τους κλείσιμο, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μιας εικόνας εγκατάλειψης με πληθώρα κενών, πλέον, βιομηχανικών κελυφών στην περιοχή.

Η θέση της περιοχής του Κόβα διαθέτει πολλά **πλεονεκτήματα**, τα οποία εφόσον αντιμετωπιστούν σωστά και αξιοποιηθούν, ανεξάρτητα από την εξυπηρέτηση τυχών συμφερόντων, μπορούν να τη μετατρέψουν σε ένα πολύ ζωτικό κομμάτι της πόλης. Είναι **κεντροβαρικά** τοποθετημένη στο σύνολο του πολεοδομικού ιστού της σύγχρονης πόλης, ενώ ταυτόχρονα βρίσκεται σε εγγύτητα τόσο με το ιστορικό της κέντρο και τα μεσαιωνικά τείχη, όσο και με τις λιμενικές της εγκαταστάσεις. Αποτελεί ταυτόχρονα μια **ανοιχτή πύλη**, η οποία υποδέχεται τους επισκέπτες του νησιού, και **τη μεταβατική ζώνη ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν της πόλης**. Παράλληλα, βρίσκεται σε κομβικό σημείο, καθώς διαπερνάται από τον βασικό περιμετρικό άξονα του οδικού δικτύου της πόλης και βρίσκεται στην κατάληξη των δύο εγκάρσιων αρτηριακών της αξόνων. Με αυτόν τον τρόπο, διασφαλίζεται η γρήγορη και εύκολη επικοινωνία τόσο με την υπόλοιπη πόλη, όσο και με το νησί γενικότερα. Τέλος, περιλαμβάνει σημαντικά **στοιχεία ιστορικής βιομηχανικής και αρχαιολογικής αξίας**, ενώ η τοποθέτησή της κατά μήκος της παράκτιας νοτιοανατολικής ζώνης, δημιουργεί **ευνοϊκές κλιματολογικές συνθήκες** για το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου.

Η αδιαφορία των αρμόδιων φορέων για το νοτιοανατολικό

τιμήμα της πόλης εδώ και χρόνια, το έχει καταστήσει προβληματικό τόσο για τον κάτοικο όσο και για τον επισκέπτη, ενώ το περιβάλλον υποβαθμίζεται συνεχώς. Στην περιοχή παρατηρείται μια **μίξη χρήσεων**, που πολλές

φορές μοιάζουν ασύμβατες. Πρόκειται για μεταποιητικές-βιοτεχνικές επιχειρήσεις δίπλα σε κατοικίες ή σε χώρους εστίασης, ενώ τα τελευταία χρόνια εμπορικές λειτουργίες και χώροι αναψυχής διεκδικούν την πλεονεκτική θέση πάνω στην παράκτια οδό και στους βασικούς άξονες. Η **αρχιτεκτονική** των νέων αυτών κτηρίων οδηγεί σε σημαντικό αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό προβληματισμό. Η επιπολαιότητα στο σχεδιασμό τους γίνεται αντιληπτή, καθώς δεν εντοπίζεται καμία μέριμνα, σχετικά με την παράδοση της περιοχής, την ένταξη και το σεβασμό του περιβάλλοντος χώρου, και του σημαντικού μνημειακού πλούτου που, όπως αναφέρθηκε, τον χαρακτηρίζει. Παράλληλα, μεγάλο είναι το απόθεμα σε **εγκαταλειμμένα κτήρια**, κυρίως πρώην βιοτεχνίες και αποθήκες αλλά και ένα μεγάλο αριθμό εγκαταλειμμένων, ανεκμετάλλετων ιστορικών κτισμάτων. Είναι γνωστό ότι κατά τη δεκαετία του 60', μετά την έκρηξη της τουριστική ανάπτυξης στο νησί, σύμφωνα με περιγραφές ανθρώπων που έζησαν τότε⁶⁹, η περιοχή προσφέρθηκε για την εγκατάσταση μικροβιοτεχνιών, συνεργείων αυτοκινήτων, λαστιχάδικων, βουλκανιζατέρ, μικρών εργαστηρίων και μαντρών, εικόνα που κυριαρχεί και δεν έχει αλλάξει έως και σήμερα. Ταυτόχρονα η ζώνη ήταν γνωστή και για κάποια μαγαζιά νυκτερινής διασκέδασης. Το τοπίο, ουσιαστικά, παραμένει το ίδιο, φιλοξενώντας παρόμοιες χρήσεις, από την εποχή της αποβιομηχάνισης μέχρι σήμερα.

Διαπιστώνεται, ακόμα, **έλλειψη δημοσίων και κοινόχρηστων χώρων**, με εξαίρεση την παραλία «ζέφυρος», τον κόλπο της Ακαντιάς και τους χώρους που σχηματίζονται στο προαύλιο των εκκλησιών στα μαράσια. Οι χώροι αυτοί, βέβαια, είναι απομακρυσμένοι από την ακτή και δεν μπορούν να αποτελέσουν πόλους έλξης για την ευρύτερη αστική περιοχή.

Ασύμβατες μεταξύ τους χρήσεις_ Οδός Καποδίστρια
Πηγή : προσωπικό αρχείο

Είσοδοι λαϊκών κατοικιών
Πηγή : προσωπικό αρχείο

Παραλιακό μέτωπο_ απέραντο εργοτάξιο
Πηγή : προσωπικό αρχείο

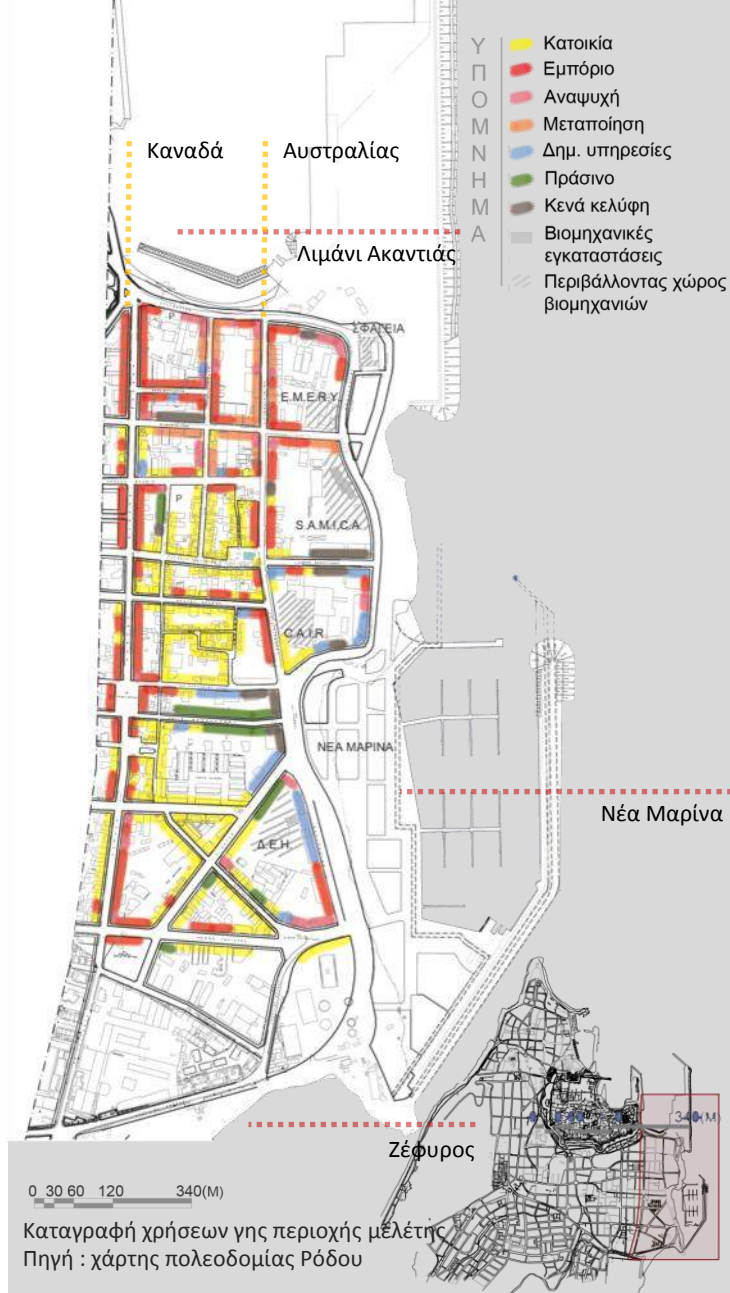
Νέα κτήρια παράκτιας ζώνης σε αντίθεση με το βιομηχανικό τοπίο
Πηγή : προσωπικό αρχείο

Η μόνη προσπάθεια εξυγίανσης που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια είναι μια σειρά από **υπερτοπικά έργα**, κάποια από τα οποία βρίσκονται αυτήν τη στιγμή σε εξέλιξη. Αυτά είναι: το λιμάνι της Ακαντιάς, η νέα μαρίνα, η περιμετρική οδός και το νέο κλειστό γυμναστήριο. Τα μεγάλα, αυτά, παράκτια έργα εκτελούνται με βραδείς ρυθμούς, δεδομένων των οικονομικών δυσκολιών της εποχής, με αποτέλεσμα να σχηματίζουν ένα **απέραντο εργοτάξιο** κατά μήκος της παραλιακής ζώνης.

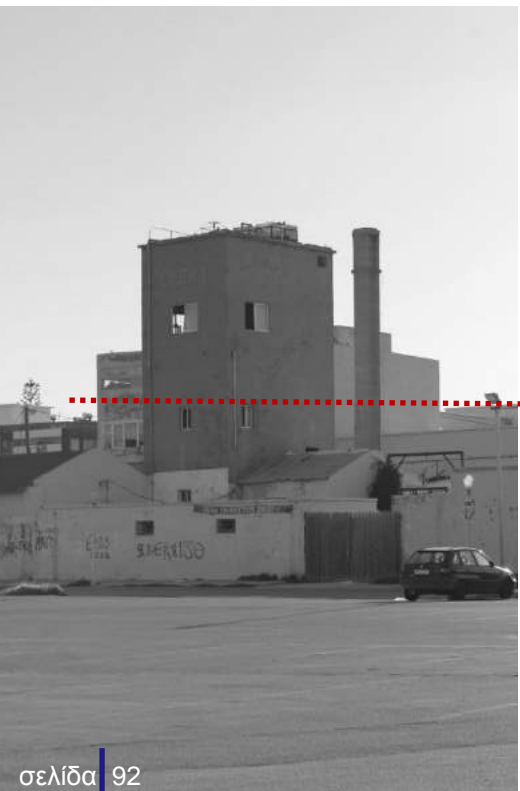
Μετά την **κατασκευή της νέας μαρίνας** θα ακολουθήσει η κατασκευή των κτηρίων για τη στέγαση των απαραίτητων, για τη λειτουργία της, χρήσεων, στις οποίες περιλαμβάνονται και χρήσεις αναψυχής. Η **νέα περιμετρική παραλιακή λεωφόρος**, παραλαμβάνει τις υπερτοπικές κινήσεις μειώνοντας τον κυκλοφοριακό φόρτο της περιοχής, αλλά παράλληλα δημιουργεί σημαντικά προβλήματα τόσο στο περιβάλλον όσο και στη διάρθρωση του αστικού ιστού. Αλλοιώνεται το φυσικό ανάγλυφο της παράκτιας ζώνης, παρεμποδίζεται σε πολλά σημεία η θέαση προς τη θάλασσα, ενώ η παρουσία της διαταράσσει το οικοσύστημα της ευρύτερης περιοχής.

Παρατηρώντας το **χάρτη καταγραφής χρήσεων**, διαπιστώνουμε ότι οι εμπορικές και μεταποιητικές χρήσεις συγκεντρώνονται στο βόρειο τμήμα της ζώνης της περιοχής προς το λιμάνι της Ακαντιάς. Πλησίον της νέας μαρίνας εντοπίζεται κατοικία σε μεγαλύτερο ποσοστό, ενώ με τα νέα έργα αυτή η ισορροπία προβλέπεται να ανατραπεί και να επεκταθεί η εμπορική δραστηριότητα. Κατά μήκος της οδού Αυστραλίας παρατηρείται πληθώρα εμπορικών χρήσεων, δημόσιων υπηρεσιών και οι γνωστές βιομηχανίες της περιοχής, ενώ η οδός Καναδά αποτελεί ξεκάθαρα έναν εμπορικό άξονα. Τέλος, τα περισσότερα κτήρια φιλοξενούν στο ισόγειό τους εμπορικές χρήσεις ή χρήσεις αναψυχής και στους ορόφους κατοικία, όπως άλλωστε γίνεται και στις περισσότερες ελληνικές πόλεις.

Η γενικότερη εικόνα εγκατάλειψης και η απουσία οποιασδήποτε **χωροταξικής πρόβλεψης και σχεδίου**, συντελεί

Καταγραφή χρήσεων γης περιοχής μελέτης
Πηγή : χάρτης πολεοδομίας Ρόδου

ώστε η περιοχή του Κόβα να στερείται πολεοδομικού χαρακτήρα, παρά την κεντρική της θέση στην σύγχρονη πόλη της Ρόδου. Ταυτόχρονα, τα μεγάλα λιμενικά έργα που βρίσκονται σε εξέλιξη, **αποκόπτουν** τον κάτοικο από

τις παραλίες, οι οποίες παλαιότερα αποτελούσα σημαντικούς χώρους εκτόνωσης και αναψυχής, δεδομένης και της απουσίας κοινόχρηστων χώρων που προαναφέρθηκε. Σε πολλά τμήματα της παραλιακής ζώνης συναντάμε πρόχειρες κατασκευές, όπου κατοικούν ρομά, ενώ μεγάλο πρόβλημα δημιουργείται και με τα σκουπίδια που υπάρχουν στις ακτές.

Τα **μεγάλα έργα** που εκπονούνται στη παράκτια ζώνη, είναι βέβαιο ότι θα φέρουν κόσμο και ζωή στην περιοχή, ενώ θα αποτελέσουν αφορμή για την πολεοδομική της ανάπτυξη, μέσω της κατασκευής σειράς εμπορικών και πολιτιστικών κέντρων, αλλά και εστιών αναψυχής, πέρα από το υπάρχον σχέδιο. Η Κόβα χαρακτηρίζεται από υψηλά ποσοστά ανεργίας και δυσχέρεια στην ανάπτυξη της τοπικής αγοράς και οικονομίας. Συνεπώς μια τέτοια εξέλιξη, η οποία θα οδηγήσει στην αύξηση της επισκεψιμότητας από τους κατοίκους της πόλης και τους τουρίστες και, κατ' επέκταση, στην οικονομική και πολεοδομική της **εξυγίανση**, είναι ζωτικής σημασίας. Έργα για την περαιτέρω ανάπτυξη της περιοχής κρίνονται απαραίτητα, παράλληλα με την εκμετάλλευση και την ανάδειξη του μεγάλου αποθεματικού της πλούτου σε εγκαταλειμμένα βιομηχανικά κελύφη, προς την κατεύθυνση του **πολιτισμού** και της αναψυχής. Βέβαια, πολύ σημαντικός είναι ο βαθμός πρόσβασης του κατοίκου στην ακτή, ενώ ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης του με τη θάλασσα καθίσταται αναγκαίος. Προϋπόθεση, ώστε να μην αποτελέσουν τέτοια έργα σημειακές παρεμβάσεις, είναι να σχεδιάζονται βασισμένα σε περιβαλλοντικά, κοινωνικά και αισθητικά κριτήρια και όχι αποσκοπώντας αποκλειστικά σε οικονομικά συμφερόντα. Η περιοχή έχει ανάγκη από καίριες πολεοδομικές επεμβάσεις, που να συμβάλλουν στην τουριστική και πολιτιστική της αξιοποίηση, αλλά και στην ψυχαγωγία των κατοίκων της.

Οδός Καποδίστρια_ Εκκλησία Αγ. Γεωργίου Άνω
Πηγή : προσωπικό αρχείο

Οδός Στρατ. Ζήση
Πηγή : προσωπικό αρχείο

Απόψεις από τα Μαράσια
Πηγή : προσωπικό αρχείο

Συμπεράσματα

Η αναδιάρθρωση της βιομηχανίας μεταπολεμικά και η ταυτόχρονη εγκατάλειψη των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, που βρίσκονταν συνήθως σε κεντροβαρικά σημεία του ιστού των πόλεων, συνεπάγεται την ύπαρξη τεράστιων ανενεργών βιομηχανικών τοπίων. Τα κενά αυτά βιομηχανικά κελύφη αντιπροσωπεύουν την ιστορία του ανθρώπινου μόχθου και αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Η κατοχύρωση του θεσμού της βιομηχανικής κληρονομιάς και αρχαιολογίας στην Ελλάδα οδήγησε στην σταδιακή συνειδητοποίηση της αξίας των βιομηχανικών καταλοίπων για τις κοινωνίες και ακολουθήθηκε από ορισμένες προσπάθειες επανοικειοποίησής τους μέσω της επανάχρησης. Τα κτήρια αυτά, χωροθετούνται συνήθως στα λιμάνια και γενικότερα σε κομβικά σημεία των πόλεων και αποτελούν τοπόσημα, που σε συνδυασμό με τον περιβάλλοντα πολεοδομικό ιστό «εξηγούν» την μορφή, τη δομή και την ιστορική συνέχεια των πόλεων. Η διατήρηση και ανάδειξη τους, επομένως, συμβάλλει στην αναβάθμιση του πολεοδομικού σκηνικού, της ποιότητας ζωής των κατοίκων, παράλληλα με την προώθηση και την ανάπτυξη του τουρισμού.

Η μορφή των βιομηχανικών κτηρίων υποτάσσεται και προσαρμόζεται στις λειτουργικές ανάγκες της «μηχανής» για την οποία κατασκευάστηκαν. Οι απαιτήσεις των περισσότερων βιομηχανιών σε χώρους μεγάλων διαστάσεων, καλές ποιότητες φυσικό φωτισμό στο εσωτερικό, λιτή και ξεκάθαρη συγκρότηση και μεγάλους υπαίθριους χώρους προσδίδουν ευελιξία στα διατηρούμενα κελύφη. Μια κατηγοριοποίηση των βιομηχανικών κατασκευών με αρχιτεκτονικά κριτήρια είναι σχεδόν αδύνατη, παρά μόνο αν βασίζεται στη βιομηχανική χρήση, την οποία εξυπηρετούσαν κάθε φορά. Μεγάλη βαρύτητα πρέπει να δίνεται, ακόμα, στη συμβατότητα των χρήσεων, οι οποίες πρόκειται να ενταχθούν στα πρώην βιομηχανικά κτήρια, αλλά και στους

αντίστοιχους αρχιτεκτονικούς χειρισμούς, προκειμένου να επιτευχθεί η ανάδειξή τους. Η αρχιτεκτονική πρόταση οφείλει να βασίζεται σε συστηματική καταγραφή και ανάλυση της παλαιότερης λειτουργίας της βιομηχανίας, καθώς σε διαφορετική περίπτωση, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος να οδηγηθούμε σε αντίθετα αποτελέσματα.

Η Ρόδος αποτελεί ένα παράδειγμα πόλης που συγκεντρώνει πληθώρα αποικιοκρατικών επεμβάσεων την περίοδο της Ιταλικής κατοχής των Δωδεκανήσων, η οποία συμπίπτει με τη περίοδο εκβιομηχάνισης των ελληνικών πόλεων. Η περιοχή του Κοβα, συγκεκριμένα, καθορισμένη ως βιομηχανική ζώνη από το ρυθμιστικό σχέδιο των Ιταλών, με τα πλεονεκτήματα της θέσης της στο πολεοδομικό ιστό, την εγγύτητα της με την μεσαιωνική πόλη και τα τείχη, τα λιμάνια και τους οικισμούς των «Μαρασίων», αλλά και τα κενά βιομηχανικά της κελύφη, αποτελεί σημαντικό κομμάτι της σύγχρονης πόλης με μεγάλες προοπτικές ανάπτυξης. Στα βιομηχανικά κατάλοιπα εντοπίζονται μνήμες της βιομηχανικής άνθησης του νησιού, αλλά και της κυριαρχίας των Ιταλικών εταιριών στην οικονομική ζωή των κατοίκων.

Όσον αφορά την έκφραση αυτής της κυριαρχίας μέσω της αποικιακής αρχιτεκτονικής των ιταλικών κτιρίων εντοπίζονται δύο κατευθύνσεις: α) αυτή της σύνδεσής της με το αρχαίο και μεσαιωνικό παρελθόν του νησιού, η οποία αποτέλεσε αναφορά πλήθους μορφολογικών στοιχείων που συνδυάζονταν με το ρεύμα του Εκλεκτικισμού και β) αυτή της μοντέρνας και εκσυγχρονιστικής διάσταση των επεμβάσεων σε επίπεδο χώρου και μορφολογικών επιλογών που εκφράζεται με το ρυθμιστικό σχέδιο, καθώς και σε ορισμένα κτήρια δημόσιου κυρίως χαρακτήρα, σε συνδυασμό με το ρεύμα του Ρασιοναλισμού. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, ενώ κατά τη διάρκεια της ιταλικής κατοχής, οι επεμβάσεις είχαν ως στόχο την επιβολή των

Ιταλών και τον «εκπολιτισμό» της κοινωνίας, μετά την Ενσωμάτωση αποκτούν μια εντελώς διαφορετική διάσταση, αφομοιώνονται και γίνονται οργανικά ιστορικά κομμάτια της. Καταργούνται, πλέον, οι φυλετικοί

διαχωρισμοί που εκφράζονταν στον πολεοδομικό ιστό και τα μορφολογικά στοιχεία βιώνονται με συλλογικό τρόπο. Η μοντέρνα διάσταση απόκτα ουσία και συμβάλλει στην πολεοδομική και μορφολογική ανάπτυξη των ιστών της πόλης. Επιπλέον η δασική πολιτική, το κτηματολόγιο, το ρυθμιστικό σχέδιο και το αναστηλωτικό έργο των Ιταλών αποτέλεσαν, αναμφισβήτητα, ρυθμίσεις πολύ σημαντικές για τον τόπο.

Κατά την περίοδο του μεσοπολέμου και με την επικράτηση του Μοντέρνου κινήματος στον ελλαδικό χώρο, αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη, παρατηρούνται ομοιότητες μεταξύ των βιομηχανικών κελυφών που εξυπηρετούσαν τους ίδιους τομείς, διεθνώς. Παρόλο που στη Δωδεκάνησο συναντάμε μια αποικιοκρατική βιομηχανία των Ιταλών, με μεγάλες δυνατότητες παραγωγής και κατασκευές που εκφράζουν το μεγαλείο της ιταλικής διοίκησης, η σύγκλιση αυτή προκύπτει μέσα από τη μελέτη πίο ώριμων παραδειγμάτων, όπως είναι ο αλευρόμυλος της Ρόδου. Στην περίπτωση αυτή, το ρεύμα του ρασιοναλισμού της τελευταίας περιόδου της ιταλικής διοίκησης, το οποίο ενσωματώνει στοιχεία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, έρχεται σε αντίθεση με την παλαιότερη εκλεκτικιστική τάση, θέτοντας ως μοναδικό στόχο την καλύτερη δυνατή εξυπηρέτηση των λειτουργικών απαιτήσεων της βιομηχανίας. Στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, η μορφολογία των ελληνικών βιομηχανιών, η οποία έχει ως αφετηρία το Μοντέρνο, και η αντίστοιχη ιταλική αρχιτεκτονική «συναντώνται».

Η Ρόδος από τη δεκαετία του 1960 στηρίζει την οικονομική της ανάπτυξη στην τουριστική βιομηχανία, διαθέτοντας ως βασικά «προϊόντα» τον πολιτισμό και τη φυσική ομορφιά που τη χαρακτηρίζουν. Πέρα από την εκμετάλλευση των αγαθών αυτών, οφείλουμε να τα συντηρούμε, να τα προστατεύουμε

και να τα αναδεικνύουμε, ώστε να συμβάλλουμε στην βελτίωση του επιπέδου ζωής και της καθημερινότητας τόσο των κατοίκων του νησιού, όσο και των επισκεπτών του.

Βιβλιογραφία

- Χ. Χατζηιωσήφ, «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα», Τόμος Α1, κείμενο Σ. Πετμεζάς, «Η δημογραφική συγκυρία : Η δεύτερη φάση της διαδικασίας «Δημογραφικής Μετάβασης» και η Υπερατλαντική Μετανάστευση», εκδ. Βιβλιόραμα, 1999
- Χ. Χατζηιωσήφ, «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα», Τόμος Β1, κείμενο Χ. Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», εκδ. Βιβλιόραμα, 1999
- Χ. Χατζηιωσήφ, «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα», Τόμος Γ2, κείμενο Χ. Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και αντίστασης», εκδ. Βιβλιόραμα, 1999
- Χ. Χατζηιωσήφ, «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα», Τόμος Δ1, κείμενο Α. Καραδήμου- Γερόλυμπου, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας», εκδ. Βιβλιόραμα, 1999
- Αγριαντώνη Χριστίνα, Μπελαβίλας Νίκος, Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1998
- Κ. Κωστής, Σ. Πετμεζάς (επιμ) , « Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα (1830-1914)», Χ.Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», εκδ. Αλεξάνδρεια, 2006
- Χ.Αγριαντώνη, «Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», Ιστορικό αρχείο των εκδόσεων της Εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος, 1986
- Jean-Luc Pinol, «Ο κόσμος των πόλεων τον 19^ο αιώνα», εκδ. Πλέθρον, 2000

Δωδεκάνησος

- Βασίλης Κολώνας, «Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα. 1912-1943» εκδ. Ολκός, Αθήνα, 2002
- Κ. Τσαλαχούρης, «Η οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα», εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 2000
- «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου», ΤΕΕ, Ρόδος, 2009

- Ζαχαρίας Τσιρπανλής, «Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα, 1912-1943, αλλοτρίωση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος», Εκδόσεις Ζήτη, Ρόδος 1998
- «Ρόδος - η πόλη εκτός των τειχών 1522-1947. Αρχιτεκτονική – Πολεοδομία», ΤΕΕ τμ. Δωδ/σου, Ρόδος, 2005
- Διονύσιος Ζήβας, «Τα μνημεία και η πόλη», εκδ. Ε. & Λ. Λυρούδιας ΕΠΕ, Αθήνα, 1991
- «Νέες πόλεις πάνω σε παλιές», συνέδριο, Ρόδος, 1993
- Μαρία Ευθυμίου, «Εβραίοι και Χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του Νοτιανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης», εκδ. τροχαλία
- Παπαχριστοδούλου Χριστόδουλος, «Τοπωνυμικό της Ρόδου», Υπουργείο πολιτισμο, 1996

Άρθρα και ερευνητικές εργασίες

- TICCIH Principles for the conservation of industrial heritage sites, structures, areas and landscapes, Dublin, 2011
- Ν. Μπελαβίλας, «Βιομηχανική αρχαιολογία, η διεθνής και ελληνική εμπειρία», Ημερίδα «Ιστορική Μνήμη της Χαλκίδας», ΤΕΕ Ευβοίας, 2010
- Μ. Μαντούβαλου, «Εισαγωγή σε θέματα αστικοποίησης και ανάπτυξης του αστικού χώρου- Όψεις της αστικοποίησης και πολεοδομία», Σημειώσεις μαθημάτων πολεοδομίας, 1985-1995
- Κελεπέρα Μαρία, «Η επανάχρηση ως μέσο για την αναβίωση και επανένταξη πρώην βιομηχανικών περιοχών στη σύγχρονη πόλη, Η πρώην βιομηχανική ζώνη Κόβα στη Ρόδο», διάλεξη ΕΜΠ, 2012
- Ν. Μπελαβίλας, «Τα μνημεία και οι εποχές τους», αρθ.GRAre View, Issue 04, 2012

- Ν. Μπελαβίλας, «*Η Ανάκτηση των Brownfields*». Αθήνα: ΕΜΠ: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Μεταπτυχιακό: Πολεοδομία- Χωροταξία, 2010
- Ανδρονίκη Μανάβη, «Από την εγκατάλειψη στην ανάκτηση περιοχών», Ερευνητική εργασία, ΑΠΘ, 2010
- Μ.Μακρή, Π.Σκάγιαννης, «Αποβιομηχάνιση και μετασχηματισμός του χώρου: Η περίπτωση της οδού Πειραιώς», Τμ. Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας & Περιφερειακής Ανάπτυξης, Εργαστήριο Υποδομών, Τεχνολογικής Υποδομής και Ανάπτυξης, Π.Θεσσαλίας, 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο ΧΠΠΑ, Βόλος, 2012
- Κ. Δεμίρη, «Η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των βιομηχανικών κτιρίων στην Ελλάδα, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως σήμερα», Αρχιτεκτονικά Θέματα τ. 25, Αθήνα, 1991
- Ν. Μπελαβίλας, «Καταγραφή και Διάσωση: τα πρώτα βήματα στις τεχνικές της διάσωσης της βιομηχανικής κληρονομιάς ή ας διαβάσουμε τις μορφές», Εργαστήριο για τη βιομηχανική κληρονομιά, 2012
- Ντ.Βαΐου, Μ.Μαντουβάλου, Μ.Μαυρίδου, «Ένθετο 1- Το ζήτημα της Αποβιομηχάνισης», Θέματα Αστικού Σχεδιασμού, Σημειώσεις, Αθήνα 2006
- Φ. Βαταβάλη, Ν. Μπελαβίλας, « Ο μετασχηματισμός της οδού Πειραιώς», Ανακοίνωση στην 5η Πανελλήνια Επιστημονική Συνάντηση ΤΙCΙCΗ Βόλος / 22-25 Νοεμβρίου 2007: Το τέλος των γιγάντων βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων
- «Η περίπτωση του Ταύρου στην οδό Πειραιώς», ΔΠΜΣ Πολεοδομία- Χωροταξία, Αθήνα, 2012
- Κωνσταντίνος Καρανάσος, «η πολιτική για τον σχεδιασμό του χώρου και τη διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου κατά την ιταλική κατοχή 1912-1947», Περίληψη Διδ. Διατριβής, Τεχνικά Χρονικά, 2010
 - Άρθρο του Ζ. Τσιρπανλή «Πλήρης κυριαρχία και εξιταλισμός, Η εικοσαετία 1923-1943 στάθηκε

επικίνδυνη για την ταυτότητα των Δωδεκανησίων», Αφιέρωμα: Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα, πενήντα χρόνια μετά την ενσωμάτωση, Η Καθημερινή, 30 Νοεμβρίου 1997

- Σαραντάκου Έφη, «Αρχιτεκτονική της Ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα», αρθρ. Πολιτιστική πύλη αρχιπελάγους Αιγαίου, 2005, ιστότοπος: egeonet.gr
- Κατερίνα Μανούσου- Ντέλλα, «Ροδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης», ανάπτυπο, Αθήνα, 2000
- Μίκα Μιχαλάκη, «Εικόνες της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου», διαδικτυακός τόπος Monumenta.org, 2007
- Γεώργιος Ντέλλας, «Η πολεοδομία της Ρόδου του 20^{ου} αιώνα», Άρθρο, 2001
- Σ. Χριστοφυλάκης, «Η αρχιτεκτονική της Ιταλοκρατίας σαν μέσο επιβολής και οικειοποίησης του χώρου στα Δωδεκάνησα (1912-1945)», Διπλωματική εργασία, ΔΠΜΣ Σχεδιασμός του χώρου, 2001
- Ι. Γρύλης, πρόεδρος του Τ.Ε.Ε, στοιχεία από μελέτη του επιμελητήριου, «Αλευρόμυλος S.A.M.I.C.A.: Να πέσει ή να μην πέσει;», αρθρ. «Λωτός», ιστότοπος: <http://www.rhodes.com.gr/html/modules.php?name=News&file=article&sid=6435>, 6/2011
- Αν. Μαργιέ, Φ. Χαλβατζή, «Απώλειες αξιών», κείμενο προβληματισμού για τον Αλευρόμυλο.
- Βασίλης Λιόγκας, «Μνημόσυνο για έναν ημιτελή θάνατο-θυσία», 2006, ιστότοπος: www.liogkas.gr
- Χάρης Χαραλαμπίδης, «Στους παλιούς μύλους στο λιμάνι», ιστότοπος ditikimessinia.blogspot.gr, 2009
- Κ. Ζαρκιά, «Οι κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας», από «Το τέλος των γιγάντων- Βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των ελληνικών πόλεων», 5^η πανελλήνια επιστημονική συνάντηση ΤΙCΙCΗ
- Museums in the 21st century, Concepts Projects Buildings, ed. by Greub S. and Greub T., Art Centre Basel, Prestel, Berlin, 2008